

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА - ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ
МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: пуковник др Михајло Басара, директор ИСИ, председник; др Милан Терзић, научни сарадник ИСИ, уредник; др Винфрид Хајнеман, пуковник, Управа за војноисторијска истраживања ОС СР Немачке; др Шаул Шај, директор Института за војноисторијска истраживања ОС Израела; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Радмила Радић, научни саветник Института за новију историју Србије; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; мр Велимир Иветић, пуковник у пензији; др Славица Ратковић - Костић ИСИ; поручник Далибор Денда, истраживач ИСИ; мр Дмитар Тасић, истраживач ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК; др МИЛАН ТЕРЗИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: поручник ДАЛИБОР ДЕНДА

Штампање овог броја Војноисторијског гласника, разумевањем Савеза потомака ратника Србије од 1912. до 1918. године, омогућио је Сектор за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада и социјалне политике Републике Србије.

Часопис излази два пута годишње. Година издања LVI. Рукописи се шаљу на адресу: Институт за стратегијска истраживања - Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38 Београд. Телефонски редакције 20-63-519 и 20-63-553; војни тел. 29-519 и 29-553. Рукописи се не враћају.

САДРЖАЈ
ВИГ БР. 1-2/2006

ЈУБИЛЕЈИ:

130 ГОДИНА ОРГАНИЗОВАНИХ ВОЈНОИСТОРИЈСКИХ
ИСТРАЖИВАЊА У СРБИЈИ - Избор излагања са округлог
стола о решавању статуса Војноисторијског института
(1. фебруар 2006.)..... 9

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ:

1. др Зијад Шехић - „Босанци и Херцеговци у војној
организацији Хабзбуршке монархије 1918. године. Унутрашњи
фронт. Побуне, дезертерство и немири у позадини” 21

2. др Миле Бјелајац - „Покушај стратешког ослонаца Југославије
на СССР 1939-1941.” 41

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА:

1. поручник Далибор Денда - „Аутомобилска служба у Српској
војсци 1914/1915” 67

2. мр Димитар Тасић - „Летећи одред Јована Бабунског у
спречавања комитске акције ВМРО 1919. године” 79

3. мр Слободан Селенић - „Реституције Југословенске војне
имовине из Чехословачке после Другог светског рата -
Имовина ВТЗ Крагујевац, Вогошћа, Барич и Обилићево” 93

4. мр Александар Животић - „Одред Југословенске Народне
Армије на Синају 1956-1967. Скица за тему” 111

ТЕОРИЈА ИСТОРИЈЕ И МЕТОДОЛОГИЈА:

1. проф. др Ђорђе Станковић - „Ревизионистичка историографија и савезничко бомбардовање Београда 1944. године (научни есеј)” 131
2. др Игнат Криворов - „Гранични карактер војноисторијске науке” 147

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ:

1. **Istvan Vasary, *Cumans and Tatars-Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365***, Cambridge 2005, pp. 230 (Александар Узелац) 153
2. **Edward J. Erickson, *Defeat in detail. The Ottoman army in the Balkans, 1912-1913***, Praeger Publishers, London – New York 2003, 345 pp, 31 maps, 50 tables and 3 appendices (Александар Животић)..... 156
3. **Shen Yihua, *Mao Yedong - Sidalin zu Chaoxian zhanzheng***, Guandong renmin shubanshi, Guandong 2003, стр. 509 /Шен Цихуа, *Мао Цедунг – Стаљин и Корејски рат*, Гуандуншки народни издавач, Гуандунг 2003, / (Јован Чавошки)..... 160
4. **Олег Рудолфович Ајрапетов: *Генерали, либерали и предузетници: Рад за фронт и за револуцију (1907-1917)***, Удружење за друштвену историју, Београд 2005, стр. 253 (Далибор Денда)..... 165
5. ***Антифашизам и демократија. Антифашистички рат у Југославији и савременост***, Зборник, Београд 2006, Друштво за истину о антифашистичкој борби у Југославији, стр. 448 (др Драгољуб Петровић)..... 171

IN MEMORIAM:

1. др **Борислав И. Ратковић** (Боривоје Ђ. Поповић) 175

MILITARY HISTORY REVIEW NO. 1-2/2006

JUBILEES:

130 YEARS OF ORGANISED MILITARY HISTORY RESEARCH IN SERBIA – Selected statements from the Round Table on solving the status problem of the Military History Institute (1 February 2006).....	9
---	---

ARTICLES AND STUDIES:

1. Dr. Zijad Šehić - „Bosnians and Herzegovinians in the military organisation of Habsburgh Monarchy in 1918. The Inner Front. Rebellions, Desertion and Unrests in the Rear”	21
2. Dr. Mile Bjelajac - „Attempt of Strategic Reliance of Yugoslavia on the USSR in 1939-1941”	41

CONTRIBUTIONS AND SURVEYS:

1. Lieutenant Dalibor Denda - „Car Service in the Serbian Army in 1914/1915”	67
2. Dmtitar Tasić, M. A. - „Flying Detachment of Jovan Babunski in Suppressing Commit Action of VMRO in 1919”	79
3. Slobodan Selenić, M. A. - „Restitutions of the Yugoslav Military Property from Czechoslovakia after the World War Two – Property of MTI Kragujevac, Vogošća, Barič and Obilićevo”	93
4. Aleksandar Životić, M. A. - „Detachment of the Yugoslav People’s Army in Sinai in 1956-1967. Sketch for the theme”	111

THEORY OF THE HISTORY AND METHODOLOGY:

1. Prof. Dr. Đorđe Stanković - „Revisionist historiography and Allied Bombardment of Belgrade in 1944 (scientific essay)” 137
2. Dr. Ignat Krivorov - „Border Character of Military History Science” 147

CRITICS AND REVIEWS:

1. **Istvan Vasary, *Cumans and Tatars-Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365***, Cambridge 2005, pp. 230 (Aleksandar Uzelac)..... 153
2. **Edward J. Erickson, *Defeat in detail. The Ottoman army in the Balkans, 1912-1913***, Praeger Publishers, London - New York 2003, 345 pp, 31 maps, 50 tables and 3 appendices (Aleksandar Životić) 156
3. **Shen Yihua, *Mao Yedong - Sidalin zu Chaoxian zhanzheng, Guandong renmin shubanshi, Guandong 2003, pp. 509*** (Jovan Čavoški)..... 160
4. **Oleg Rudolfovič Ajrapetov: *Generali, liberali i preduzetnici: Rad za front i za revoluciju (1907-1917)***, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd 2005, pp. 253 (Dalibor Denda)..... 165
5. ***Antifašizam i demokratija. Antifašistički rat u Jugoslaviji i savremenost***, Zbornik, Beograd 2006, Društvo za istinu o antifašističkoj borbi u Jugoslaviji, pp. 448. (dr Dragoljub Petrović) 171

IN MEMORIAM:

1. **dr Borislav I. Ratković** (Borivoje Đ. Popović)..... 175

РЕЧ РЕДАКЦИЈЕ

Часопис *Војноисторијски гласник* појављује се пред стручном и широм читалачком јавношћу са закашњењем од годину дана. Његова матична кућа - Војноисторијски институт - није опстала као независна установа у организацијским променама Министарства одбране и Војске Србије. Одељење за научно-истраживачки рад постало је део новоформираног Института за стратегијска истраживања, као Одељење за војну историју, настављајући са систематским радом на проучавању војне историје и уређивањем и издавањем *Војноисторијског гласника*. Програмску оријентацију, као и до сада, заснива на подршци и подстицању фундаменталних архивских истраживања, отворености за нове интерпретације и теме, и нове ауторе, из реда младих историчара у Србији. За Редакцијски одбор добродошла је свака научна спознаја која проширује досадашња сазнања, испуњава многобројне „белине”, додатно расветљава историјске периоде, догађаје, целокупни друштвени живот, а посебно његову војну димензију. Поштујући критеријуме струке, верујемо да ће часопис остварити помаке у научним сазнањима и тако помоћи рационалнијем сагледавању прошлости на просторима на којима није недостајало ратова и ратних страдања, митологизација и историграфске апологије.

Одељење за војну историју ће и у будуће неговати сарадњу са другим научним и културним институцијама, како онима у Србији и на бившем југословенском простору, тако и шире (Немачка, Италија, Чешка, Грчка, Турска, Бугарска, Мађарска, Израел, итд).

Редакција часописа изражава наду да ће у будућности редовношћу излагања и ангажовањем угледних сарадника из земље и иностранства, успети да стекне међународни научни углед.

РЕДАКЦИЈА

ЈУБИЛЕЈИ

СА ОКРУГЛОГ СТОЛА О СТАТУСУ ВОЈНОИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА (1. фебруар 2006)

Уочи обележавања 130-те годишњице организованих војноисторијских истраживања у Србији (5. фебруар 1876, дан оснивања Историјског одељења Главног ђенералштаба српске војске), одржан је, 1. фебруара 2006. године, Округли сто у Дому војске Србије и Црне Горе, у организацији Војноисторијског института (ВИИ). Повод за његово одржавање биле су најаве и планови за решење статуса Војноисторијског института, односно његовог укидања као самосталне установе. У раду округлог стола узели су учешћа: пуковник др Михајло Басара - директор ВИИ, др Љубодраг Димић – редовни професор Филозофског факултета у Београду, др Милан Ристовић – редовни професор Филозофског факултета у Београду, др Мирослав Јовановић – ванредни професор Филозофског факултета у Београду, др Драган Богетић - научни саветник у Институту за савремену историју, др Предраг Марковић - научни сарадник у Институту за савремену историју, др Никола Жутић - научни саветник у Институту за савремену историју, др Миле Бјелајац – научни саветник у Институту за новију историју Србије, Иван Ивановић – испред Министарства за културу Републике Србије, Славица Ћук – испред Министарства за културу, Вјера Митровић – директор Архива Србије, Миладин Милошевић - в. д. директора Архива Србије и Црне Горе, Љиљана Цетинић – директор Музеја историје Југославије, Арон Преснал – директор Цеферсон фондације за Србију, др Милоје Пршић, Марко Неговановић, пуковник мр Драган Крсмановић – начелник Војног архива, Душан Мариновић, новинар магазина “Одбрана”, пуковник мр Бранко Бошковић – испред Управе за стратегијско планирање Министарства одбране и др Милан Терзић – научни сарадник у ВИИ. У току дискусије, на округлом столу је између осталог изражено: неслагање са предлогом да се Војноисторијски институт интегрише са Институтом ратне вештине у институт који ће се бавити примењеним истраживањима за потребе политике одбране, неслагање да се институција са 130-то годишњом традицијом угаси само због потреба реформи и штедње, забринутост због веома лошег стања архивске грађе Војног архива и забринутост због нерешеног питања смештаја

архивске грађе Војног архива. Од позваних учесника из надлежног Министарства одбране био је присутан једино пуковник мр Бранко Бошковић. Један од учесника, др Предраг Марковић, предложио је упућивање јавног апела научној јавности за очување ове институције с обзиром на њен значај и традицију дужу од сто година. Због недостатка простора приморани смо да, у изворном облику, дамо излагања неколико најеминентнијих учесника, која по нашем суду, на најбољи начин репрезентују ставове стручне јавности.

Редакција

проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет

Разлог за моје јављање је следећи. Катедра за историју Југославије на Филозофском факултету у Београду сарађује већ годинама са ВИИ и са војском као институцијом и, према подацима којима располажемо, од 1963. до 1990. године на ФФ је једанаест колега докторирало и девет магистрирало. Од 1990. године на Катедри за историју Југославије троје колега је докторирало и троје магистрирало и отприлике толико је оних који тренутно раде магистарске радове и докторате на тој катедри и суштински ми смо стручно врло повезани. При томе, треба рећи да они који данас носе рад у Институту и делују и у другим институцијама у војсци које се баве историјом, су на неки начин, ђаци Филозофског факултета.

Везује нас стручно пријатељство и мноштво тема из војне историје. Сви шефови Катедре су, од када та Катедра постоји 1976. године, проф. Јован Марјановић, проф. Бранко Петрановић и данас, проф. Ђорђе Станковић, упорно инсистирали на изучавању војне историје и везама са колегама који се у војсци баве историјом. И то је разлог више да, ево, данас када Ви славите 130 година постојања, искажем своје мишљење о игри са институцијама које мукотрпно настају, а које лако бивају разорене на овим просторима.

Мени се чини да је више битних елемента када је наука и струка којом се баве историчари у питању, овде важно. Први, и за мене најважнији је научни. Гашење института који се бави војном историјом суштински значи даље гашење и овако скромних знања о војној историји. Сигуран сам да ће та област историографије, за неколико година, заустети. Расуће се научно језгро института. Војну историју ће писати искључиво историчари који нису са ових простора, историчари из суседних земаља, великих сила. Научне одговоре на бројне теме нећемо имати.

За оне којим настоје да угасе ову институцију важан је и државно-национални моменат схваћен у научном смислу не у дневно-политичком, јер ако гледате кроз историју српска и југословенска држава је задобијала и искушавала свој идентитет од 1804. па готово до данас и кроз ратове. Нажалост, то је тужна и наметнута историја, али историја се не може објаснити ни разумети без доброг познавања војне документације и без познавања тих ратова који су, готово у континуитету, потресали овај простор.

Истовремено, укинути једну овакву инситуцију чини ми се да је атак на идентитет који је овде формиран. Чини ми се да смо осуђени на заборав уколико институције оваквог типа нема, а то никада није било добро.

Трећи моменат је војне природе. Ако гледамо само 19. и 20. век, ту је неких дванаестак ратова. Чињеница је да је свака шеста година ратна на овим просторима, да ратови производе демографски умор, да нацију доводе до демографског егзистенцијалног минимума, да подстичу биолошко и духовно разарање народа који овде живе, да је на том простору више геноцида, мноштво буна и устанака, више грађанских ратова, неколико окупација, неколико ослободилачких епопеја, да су у питању четири велике економске кризе које су имале и своју војну позадину, да је у питању петнаестак дипломатских криза у којима је звецкало оружје и у којима се војска за много шта питала, да је у питању велики генерацијски утросак енергије на одбрану земље, на формирању државе, на опстанку, да је та прича саткана од више револуција и више диктатура. На пример, само у двадесетом веку две трећине века смо провели у неком типу диктатура. Војска смењује династије, води ратове, официрске лиге усмеравају токове којима ће кренути историја, војска ствара и губи државе, на плећима официра почивају диктатуре. Војска се више пута распала и више пута издигла као феникс у два века. Оно, чини ми се, са чиме ћете се сви сложити, је да се без ње ништа не може разумети у 19. и 20. веку. А самим тим и без грађе која се чува у Војном архиву, као и без институције каква је Војноисторијски институт. Јер сви ми тежимо ка томе да достигнемо онај степен који се може исказати – знати, а он се разликује од онога чути и видети, разликује се од онога гледати и слушати, разликује се од оног чему су склони новинари – сазнати. Сасвим други ниво сазнања је овде у питању. До њега долазе научне институције једним преданим и темељним радом који не може да да резултат преко ноћи, али на дуге стазе даје резултат који је апсолутно потребан.

Испунити потребу друштва да доноси поуздане одлуке на основу сигурних знања до којих долазе научници, у овом случају историчари, значи, омогућити да се рационално мисли и критички преиспитује, да сами себе критички преиспитујемо, али да критички преиспитујемо и друге истим научним аршинима. Значи, суочити се и уочити суштинске процесе који мноштву догађаја дају смисао, јер догађаји разасути, сами за себе, ништа не значе. Они су само неповезане тачке у времену. Значи, знати идентификовати идеје и путоказе који воде напред, а то је оно што је овом друштву, чини ми се, преко потребно. И ако размишљамо на тај начин ми долазимо до одговора зашто је настао Војноисторијски институт. А он има више почетака не само овај из 1876, већ и почетак у Краљевини Југославији затим почетак 1945 када је ВИИ требало да буде мозак Генералштаба заједно са Војногеографским институтом и Војнотехничким институтом.

Четврти моменат на који скрећем пажњу је традиција. Припадамо народу који нема много институција дугог трајања. Ако се преиспитате видеће Српску православну цркву, Матицу српску из 1826. године, Српско учено друштво које је временом прерасло у Академију наука. Наилазите затим на Војноисторијски институт, Војногеографски институт и Војни музеј који су настали у време велике Источне кризе са захтевом да се прикупља грађа и да се изучава сопствена војна

историја и које су неки живот почеле да воде почев од Берлинског конгреса, односно од настанка самосталних држава Србије и Црне Горе. Поиграти се са једном таквом традицијом, чини ми се да није лако, чак је и неодговорно, ако се све има у виду. Да подсетим на ставове британских историчара који стоје на становишту да од свих традиција на овим просторима постоји само једна – војна. Све остало је у дисконтинуитету.

Најзад, ако се сећамо почетака, а овај последњи из 1945. године који је мени познат то такође потврђује, та институција је почела свој рад са 50% људи који су имали завршену основну школу од четири разреда. Дошло је до тога да је то сада институција у којој седе доктори наука и магистри. Тај пут није формалан, то је суштински пут који је пређен. Питање је да ли се може назад. Та институција која је 1945. названа Институт за војне опите, убрзо је прерасла у Војноисторијски институт. То није случајно. Институција архива која је увек била уз Војноисторијски институт је 1945. била на стоковима код данашње Хале Пионир, па је дошло до тога да је у предвечерје распада југословенске државе био најбоље уређен архив у Југославији. То што је грађа данас девастирана и што део фондова није ушао у њу је део неке приче која нас је свих ових година водила уназад, али је један стандард постигнут и уколико се Институту и архиву укаже поверење, а то се по моме суду мора учинити, та институција ће се врло брзо вратити у поредак у коме је била, а истовремено и грађа коју она чува.

С друге стране, у пет деценија Институт је превалио још један пут, од апологетских радова који су натапали војну историју током друге половине 40-тих, 50-тих и 60-тих година до валидних и признатих научних радова. Ми данас имамо Институт који је пре неколико месеци понудио један озбиљан научни скуп, озбиљан зборник грађе о Балканском пакту 1953-54. у коме је исказан висок стручан ниво, досеђен високи историографски домет, отворена једна нова тема, покренута су нова питања, указано на нову емпирију, скупове односа у прошлости који нам објашњавају сопствену мирнодопску историју, понуђена нова стручна размишљања која се данас могу чути и осетити међу колегама које раде у Војноисторијском институту. На крају крајева, тај зборник је презентовао јавности једну нову генерацију историчара која данас ствара у Војноисторијском институту у коју апсолутно морамо да имамо поверења која је боља од оних претходних. То, са пуном стручном одговорношћу, кажем.

Још један од аспеката који ми се чини важан, су теме које су бројне, које чекају војне историчаре и историчаре, на заједничком послу, а то је друга половина века. Ако погледате историографију на западу, видећете да је све пре 1945. године археологија за њих, а да их ово након 1945. занима. То је време у коме је Југославија била фактор светске политике и део наше историје који је уграђен у светске процесе. То су теме које привлаче и светске историчаре. То су теме на којима и колеге из војног института данас успостављају стручна познанства која много вреде и што се оно што се ради у Београду, укључује у међународну размену знања. То се не може и несме прекинути. Ако би се то учинило, то би било насиље над струком. Да не помињем године: 1943, 1945, 1948, 1953, 1958, 1961, 1968, 1971, 1972, 1974, 1980-та година са Титовом смрћу, 1988, ратове 90-тих. То

су године у којима је војска, на овај или онај начин, на сцени. Неко мора да понуди та објашњења.

Најзад, грађа. Она је у драматичном стању у овој држави. Скоро смо причали са најодговорнијим људима у Архиву Србије и Архиву Југославије и сазнали да једна од тих институција која има фондове од 7.000 дужних метара грађе, нема где да ускладишти нових 4.000 метара; да има зграду из 1900. године која је наменски грађена; Има један условни објекат у Железнику коју је понуђен пре 45 година који данас пуца под теретом који је ту ускладиштен. Друга институција треба да прими 16,5 км дужних грађе да би засводила причу о југословенској држави, али простора нема. Војном архиву недостаје неких 5-6000 квадрата простора. То је проблем који треба системски решити. Архив није прљава хартија. Тако размишљају примитивци којих на жалост у јавном животу има пуно. То је меморија друштва. То су света места на којима се чува исечак о целини живота који је некада постојао. То мора да се реши на најодговорнији могући начин. Можда је ово последњи тренутак пре него што војска, уз остало, почне да распродаје своје зграде. Јер након тога ће бити касно. Ко ће бринути о нашим архивима уколико ми то не чинимо.

Поставља се још и питање будућности. Мислим да су колеге из Војноисторијског института стручно освојиле будућност и да су они данас на широком пољу које спаја војну и ону условно речено општу историју, јер нема само војне или само историје која се бави другим сферама друштва. Најзад, то су колеге које су заорале широку бразду у 19. и 20. веку и мислим да би свако насиље над струком било неделотворно, јер уколико укинемо једну овакву институцију и сабијемо је у нешто што је сасвим младо и што траје, колико ја знам, петнаестак година, у тај нови институт под једним другим именом, учинили би ствари које се никада не раде. Мени за крај пада на памет једна реченица краљице Наталије која, љута на свог мужа Милана, каже да постоје ствари које се никада не раде, па чак ни у политици. Чини ми се да то важи за Архив и за Институт и за стање у коме се те институције налазе на маргини свести оних који данас одлучују о томе како ћемо кренути “напред”.

проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет

Сви смо сагласни да смо се данас састали да бранимо колико смисао постојања једне научно-истраживачке институције толико и један принцип. У конкретном случају ради се о Институту и Архиву, али у суштини бранимо и дајемо подршку нечему што је суштинско за једно друштво, науку, културу. Ми смо у таквој ситуацији, што говори о цинизму времена, да на овај начин подржавамо једну институцију када она треба да слави, да се поноси са оним што је учињено за протеклих 130 година. Државе које држе до себе и друштва које држе до себе, и културе које држе до себе, умножавају, негују, чувају своје културне и научне институције, без обзира на мене кроз које пролазе. Време постоје сложеније, то

ми као историчари треба да знамо. Захтеви новог времена, нових економских, политичких и културних ситуација, постављају нове научне захтеве, па су, самим тим, потребне и нове институције. Не могу да схватим, зато што је то далеко од аналитичког па и здраворазумског размишљања, да се у ситуацији која је још сложенија од оне у којој смо раније живели, смањује утицај науке и културних и научних институција, што говори да у друштву неке ствари нису у реду.

Тренутак у коме се сада налази Институт даје наду да се он ослободио многих ствари које су раније оптерећивале његове активности, пре свега директног мешања политике и идеологије. Сви ми који смо овде бавимо се науком и бранимо принцип да је научност та која може да нам даје потпуније одговоре било да се ради о садашњици или прошлости. Да ли ће то да се свиди политици или не то је проблем људи који се баве политиком.

Ми смо овде да подржимо напор једне научне институције која је почела да добија нову физиономију захваљујући младим људима од којих неки, по формацијском распореду, припадају војсци, други су дошли из цивилног сектора, а које ми сви добро познајемо. Они су својим активностима, у последњих неколико година, отворили један простор за једно нормално бављење прошлошћу, историјом. Без идеолошких оптерећења, без „фарбања” историје овом или оном идеолошком бојом. Управо сада се Институт доводи у опасност, без обзира на традицију коју треба поштовати, на велики напор да се осавремени и у научном смислу почне један нови живот. Мислим да је дужност свих нас да се боримо за очување сваке институције која то заслужује. Да се боримо да сваки музеј, школа, галерија, преживе по сваку цену. Боље је укидати радна места у бирократији него удавити једну научну, културну или просветну институцију, онако, на брзину, с једноставним образложењем, без дугорочног сагледавања њеног значаја, без обзира на то како проблем на први поглед неке може да изгледа. Да не говоримо о институцијама такве традиције и карактера као што је Војноисторијски институт.

Могу да говорим и из личног дугогодишњег истраживачког искуства стеченог по разним светским архивама, па и војним, и пратећи историографске трендове који данас постоје лако је уочити да сличне институције, без обзира што се зову «војним», данас увелико превазилазе старе, круте границе које су постављене једним формалним опредељењем - бављење војном историјом. Данас се у озбиљним светским историографијама војна историја управо схвата као нераскидиви део друштвене, политичке и културне историје што она и јесте. Не можемо је више посматрати издвојено, као што се дешавало, ишчупану из општег контекста. И данас, захваљујући новом тренду чије знаке могу да приметим и овде, могу да будем слободан да кажем да познајући људе који раде у ВИИ, можемо да очекујемо, његов даљи напредак, што су они показали реализацијом нових пројеката. То је сада далеко од скупова и зборника од пре десетак или двадесет година. Институт показује да може тако да се ради и да смо ваљда, коначно, изашли из фазе подилажења дневној политици. Због тога мислим да овај скуп изражава и солидарност али, да поновим и брани важност једне институције, која треба да настави да постоји и ради, да има перспективу, јер је потребна овом

друштву, држави и војсци, без обзира како ће се оне у будућности звати и да се њени проблеми морају решавати системски.

Друштво, као што је наше, које се дичи великом историјском традицијом, дичи се тиме са пуним правом, али због чега угрожавањем опстанка институције која се управо бави овим делом наше националне историје, да дамо још један у дугом низу доказа парадаксу који негира свест о потреби континуитета. Управо због тога сам и дошао овде, да подржим једну институцију која се мења и од које се могу очекивати добри историјски и научни резултати, која је потребна овој држави и овом друштву.

проф. др Мирослав Јовановић, Филозофски факултет

Желим да се захвалим на позиву зато што смо као представници стручне јавности добили прилику да, на неки начин, искажемо захвалност за сву сарадњу и стручну помоћ који су Војни архив и ВИИ пружили нама као научницима и нашим научним институцијама. Катедра за Општу савремену историју ФФ, такође, је приликом давања тема за магистарске и докторске радове наших постдипломаца неретко била оријентисана (чак сам и сам у свом научном раду прошао кроз ту фазу), на сарадњу са Војним архивом, и могу потврдити и да је према искуствима како мојих претходника, колега са катедре, наших постдипломаца, тако и мом личном искуству, та сарадња увек била веома коректна, на највишем научном и стручном нивоу. Стога, и овај разговор схватам као прилику да и ми упутимо апел српској културној јавности, и да посебно нагласимо бесмисао свега онога што се дешава око ВИИ и Војног архива.

Друга важна ствар на коју бих желео да скренем пажњу је да српско друштво константно исказује неколико веома лоших карактеристика, и то како на нивоу друштвене организације, тако и на нивоу друштвене свести. Једна од тих лоших карактеристика – која већ залази у домен колективног менталитета – везана је за чињеницу да, као друштво, показујемо особину да се са ниподаштавањем односимо према неким сегментима властите традиције и да смо, следствено томе, спремни да олако, и готово без икаквог размишљања, занемарујемо, прекидамо са радом или потпуно уништавамо неке институције које у овом друштву трају више десетина година. Сведоци смо да се те установе и институције девастирају и урушавају како са стране, тако и изнутра, од људи који их воде. Као да у овом друштву не постоји свест да је много лакше нешто уништити, затворити, укинути – за то је довољна једна (неодговорна) одлука, један потпис – него нешто покренути, створити и започети, и то створити тако да траје, макар десет-двадесет година, а да и не говоримо о томе да траје сто и више година. Не треба да вас подсећам да смо у последњих петнаестак година сведоци опште присутног распада и девастације, почев од гашења и затирања неких часописа, до уништавања низа институција. При том мизеран број нових институција је покренут, али тако да има перспективу и будућност. До које се мере о томе код нас чак ни не мисли, можемо се уверити

сваки пут кад неки организатори новопокренутих институција прогласе да се „ове године одржава трећи традиционални фестивал (тога и тога)“... Такође је уочљива и тенденција да се (неретко уз пуно помпе) покрене часопис који, у најбољем случају, траје годину-две дана и после тога се угаси као да никада није постојао. (А сви ми који се на овај или онај начин бавимо издавањем часописа, веома добро знамо колико је тешко било последњих десетак-петнаест година одржати један часопис, а поготово обезбедити да излази колико-толико редовно и да одржава ниво квалитета).

Све то заправо показује да код нас није уопште развијена свест о томе шта су то традиције и јубилеји, и зашто је важно одржавати их, неговати и чувати. И у таквој ситуацији суочени смо са тенденцијом, са некаквом безумном и непромишљеном бирократском намером да се укине институција која је у различитим временима, под различитим режимима и различитим именима трајала 130 година. Убеђен сам да када би неко од оних који су данас спремни да без много размишљања укину ВИИ, желео да покрене неки нови ВИИ то не би могао урадити, јер је то заиста тежак и организационо компликован посао. А тек колико снаге и умећа је потребно уложити да би се одржао континуитет једне институције, и то читавих 130 година. О томе овде изгледа нико не размишља.

Србе често оптужују да су народ опседнут историјом. И овај случај, са ВИИ, показује да смо ми, истина, друштво са богатом историјском традицијом, али што се историјске свести тиче ми смо друштво које, заправо, није опседнуто историјом већ митовима о прошлости. У том контексту треба посматрати и све оно што се збива око ВИИ и војног архива. То питање представља јединствен проблем – проблем односа наше политичке елите према наслеђу и прошлости – али бих покушао да размотрим засебно питање архива и питање института. Тешко ми је, збиља, да помислим да је некоме пало на памет да и архив укине, уништи – мада је код нас збиља све могуће – јер би нас физичко уништавање грађе вратило у времена тоталитаризма и безумља. Но, не мора се грађа само физички уништити. И друштвена небрига уништава грађу, и друштвени преврати и потреси, то су чињенице. Ми смо народ чији су архиви “прошарано” очувани, наша грађа је веома страдала током оба светска рата, и после Другог рата, и током деведесетих, и услед небриге...

Због свега тога, може се чак рећи да ми данас немамо довољно грађе. И стога, сваки документ који се чува у нашим архивима, готово да представља вредност од државног значаја, јер су сви они изузетно битни за нашу свест, за свест о трајању народа на овим просторима. Дакле они су пресудни за развој историјске свести, која се, за разлику од митске и митолошке свести, гради захваљујући историографији, а значи на основу грађе из архива. Јер, шта је битна функција историјске свести у једном друштву, то није само сећање о прошлим догађајима – сећање чини његову основу – али њена функција је, заправо, очување самосвести о себи, својој прошлости, својој држави, и свом месту у историји. Из те перспективе посматрано, уништавање архива заправо води ка урушавању и драстичном осиромашењу самосвести о себи, што се неминовно одражава на

самоидентификацију појединца и колектива. То је опасност, које они који одлучују заправо и нису свесни – или им то, пак, ништа не значи.

Што се пак тиче ВИИ, и његове будућности, ташко је ишта рећи. Јер, ако је некоме пало на памет да уништи читав један архив (део колективног памћења српског народа), за такву свест брисање ВИИ са мапе културних и научних институција није нешто што ће, плашим се, икога у овом друштву и јавности узбудити. Готово да је узалудно у српском друштву понављати да то никако не би смело да буде тако. И то, једноставно, због прости чињенице да готово све европске земље – нисам сигуран за Лихтенштајн, Сан Марино или Андору – имају ВИИ дуге традиције. Такође, готово све америчке савезне државе имају своје засебне ВИИ. Ако се пак у овом друштву поставља питање, и чак намеће одлука да српској култури институт војне историје није потребан – онда треба отворено рећи да такву одлуку доносе људи који се данас баве политиком и о себи мисле да су изузетно важни, а за које ми историчари знамо да долазе и пролазе као на покретној траци, и да у веома кратком року буду заборављени (пошто су најчешће људи без визије, без способности, и без резултата). Такође треба рећи и то да њихову, „интелектуалну“ потпору чине они историчари који се, као вашарски опсенари, појављују у јавности, машу са неким чињеницама тврдећи да нам такав институт није потребан.

Мислим да је огромна већина колега сагласна са закључком да је страховито важно да се сачува ВИИ – ја уважавам и други институт (Институт ратне вештине), јер готово све европске државе имају и институт таквог профила, али не видим логику да ВИИ прекине са радом, после 130 година и да се утопи у овај други институт. Јер, у готово свим европским историографијама улога ВИИ је пре свега да издаје историјску грађу. И они то, изузетно успешно и чине – издају велике корпусе а/г о Првом, Другом, Корејском, Вијетнамском, Алжирском рату; издају и изворе који говоре – што је изузетно битно за развој историјске свести – о демографској функцији ОС, о губицима током ратова и ратних дејстава, статистичке материјале... Издавање а/г требало би да буде један од приоритетних задатака ВИИ. На том пољу и наш ВИИ је у својој историји имао изузетно важних резултата – ја се не бавим конкретно војном историјом, али мислим да би се све колеге којима је војна историја ужа специјалност сагласиле са констатацијом да је наш ВИИ издао изузетно важне серије а/г Велики рат Србије, Зборници НОР-а... Али издавање а/г није једини допринос који ВИИ дају једној историографији. Они свуда, па и код нас, дају изузетне резултате и у историографији.

Али, на жалост, упркос свим до сада изнетим разлозима, имајући у виду наше друштво, политику и културу, песимиста сам и плашим се да за оне који одлучују ове чињенице, достигнућа, значај, прошлост једне институције, немају апсолутно никакав значај. Они умеју да уништавају, и плашим се да ће нам и овом приликом показати своје „умеће“.

Др Драган Богетић, Институт за савремену историју

Пошто сам са колегама из ВИИ доста интензивно, у последње време, сарађивао на реализацији одређених пројеката, осећам се позваним да и ја кажем неколико речи у вези с темом која је повод нашег окупљања.

О организационој страни проблема и евентуалним оптималним решењима у том контексту, већ су доста разложно говориле колеге из Војноисторијског института које су и овом питању и најкомпетентнији. Додуше, неке од изнетих ставова сам и сам имао намеру да изложим, међутим, мислим да би то било непотребно понављање. С обзиром да је поље мог научног ангажмана- послератна дипломатска историја Југославије и општа историја Хладног рата, хтео бих да изнесем неколико кратких напомена које се тичу места и улоге војне историје у склопу историографије и науке уопште, односно мог виђења места и улоге ВИИ у склопу општих настојања да се са послератног раздобља развоја државе, у којој смо некада живели, коначно скине вео тајни које су годинама имале карактер својеврсних енигми, па и феномена погодних за политичку и медијску манипулацију. Оба ова питања су годинама упорно решавана, али никако да дочекамо да стварно буду решена. То ће тако остати све дотле док се коначно не рашчисти шта друштво тражи од науке и шта наука очекује од друштва. Када је реч о војној историји ова дилема се своди на читав низ врло конкретних и врло прагматичних питања. На пример, да ли друштво уопште види смисао у конципирању магистарских и докторских теза из ове области, односно, да ли види смисао у обезбеђивању нормалних услова за рад Архива Војноисторијског института на чијом документационој грађи се делимично заснива највећи број оваквих радова.

Затим, да ли друштво види смисао у организовању научних скупова о актуелним темама савремене војне историје попут оног који је недавно организовао Војноисторијски институт о учешћу Југославије у Балканском пакту са два чланицама НАТО-а са Грчком и Турском или може се поставити питање да ли је могуће на прави начин приступити активностима на укључивању СЦГ у западне војне интеграције и обезбедити рационалан став домаћег јавног мњења без елементарног упоришта у прошлости и богатог искуства бивше Југославије око конкретних модалитета војне сарадње са НАТО-м и појединим регионалним војним алијансама. Примера ради, бројне контроверзе и дилеме око прилагођавања југословенских војних планова одбранбеном програму НАТО-а током Хладног рата и проблем модернизације ЈНА у духу западних војних стандарда у то време, имале читав низ додирних тачака са актуелним српско-црногорским дилемама и контроверзама око проблема партнерства за мир и укључивања СЦГ у НАТО. У сличном контексту можемо третирати и ово питање укључивања Архива Војноисторијског института у мрежу постојећих архивских институција на простору Србије и Црне Горе. Једина специфичност, по мени велика предност, је обједињавање научне и архивске делатности под кровом једне установе

Уколико смо ми, макар минимално, овим окупљањем допринели томе да се тај кров бар мало ојача, или чак да прошири свој свод, а не да још више напрсне, онда можемо сматрати да је ово наше окупљање имало некаквог смисла. У противном, бојим се да ће се још више актуелизовати она позната констатација незаобилазног Ренеа Магрита, често цитирана у владајућим круговима: «Тешко је помоћи народима који радије покушавају да прођу кроз зидине него да уђу на врата». Са овом, додуше помало песимистичном констатацијом, ја бих завршио своје кратко излагање.

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

*Доц. др Зијад Шехић
Филозофски факултет Сарајево
Одсек за историју*

БОСАНЦИ И ХЕРЦЕГОВЦИ У ВОЈНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ ХАБСБУРШКЕ МОНАРХИЈЕ 1918. ГОДИНЕ Унутрашњи фронт. Побуне, дезертерство и немири у позадини

Абстракт: У чланку се разматрају прилике у босанскохерцеговачким јединицама у посљедњој години Првог свјетског рата као и ситуација у позадини која се директно одразила на стање на фронту. Посебна пажња је посвећена побунама, дезертерству и немирима у позадини који су се проширили на фронт угрожавајући сигурносну ситуацију у земљи. Због тога су војни органи подузели бројне мјере за сузбијање тих појава.

Излазак Русије из рата и успјешно изведена јесења офанзива аустроугарских и њемачких армија на италијанском ратишту пружали су у стратешком погледу предности Централним силама за вођење војних операција у току 1918 године. Ратни замор, тешка политичка и економска ситуација и исцрпљеност свих људских и материјалних потенцијала донијели су одсудну превагу силама Антанте. На почетку 1918. године у западним земљама и у Италији парола је гласила “побједа по сваку цијену”. У Монархији се говорило само “о миру по сваку цијену”. Пацифистичке манифестације нашле су идеалну климу у индустријским областима Монархије, тамо гдје су владале зима, глад и болести, а управа била немоћна пред шверцом и корупцијом.¹

И у социјално-политичком смислу војник је све више долазио под утјецај збивања у позадини. На једној страни су се налазиле слике невоља цивилног становништва, жена које стоје у дугим редовима за намирнице, хљеб, а на другој слике оних које рат није погодио и који су на њему доста добро зарађивали.²

¹ Ingomar Pust, *Das Steinernde Front. Auf der Spuren des Gebirgskrieges, in den Julische Alpen, Von Isonzo zur Piave*, Graz 1980, стр. 286

² Fritz Hans, *Bosniak.*, Waldfofen a. d. Ybs, 1931, стр. 71-72.

У току 1918. године положај Централних сила се погоршавао, а морал становништва у позадини је све више опадао. Очекивање повољног исхода рата постало је нереално. Посљедица тога је била појава да је дошло до распада армије, посебно тамо гдје су националне и социјалне идеје биле прихваћене од људства, што се испољавало у побунама, дезертерству и образовању дружина из редова дезертера и војника који су прекорачили одсуство. Број таквих појава на јужнословенском простору се знатно увећао. До првих немира и побуна у Босни и Херцеговини је дошло 10. фебруара 1918. године у Мостару, међу Далматинцима 22. пјешадијског пука, а ускоро и у Чапљини и Коњицу.³

У кратким размацима, у мају 1918. године дошло је до првих војних побуна код резервних тијела у Јуденбургу, Љубљани, Печују, Румбургу, Мостару, Крагујевцу, Пшемислу и Лублину. Узроци побуна су се налазили у недовољном снабдијевању трупа, али и у активностима повратника инфицираних бољшевичком пропагандом.⁴

Побуне и грубо кршење дисциплине имали су политичке, социјалне и војне узроке. Национални захтјеви, појачани пропагандом сила Антанте, све више су доводили у питање постојећи правни поредак у држави. Проширење бољшевичких идеја од стране повратника, појачало је огорчење против државе, посебно код војника код којих је бољшевичка пропаганда наишла на добар пријем, што није остала без посљедица. Уколико је повратник установио да код куће влада јад и биједа или да му је разорен породични живот, расло је његово нерасположење, које је утјецало на одлуку да се након завршетка одмора не врати у јединицу и да дезертира. Због тога су се умножавала дезертерства, а дезертери су наилазили на симпатије становништва, које им је помагало и прикривало их.⁵

Даљњи знак кршења дисциплине је био повећан број дезертирања и прекорачења одсуства. Све чешће су се чуле оптужбе о трговини са фалсификованим документима, који су продавани по цијени од 30 до 80 круна. Многобројне контроле, унајмљени детективи и војне патроле нису могле много помоћи, јер су се патроле често солидарисале са дезертерима. Премије расписане за хватање дезертера нису много помогле, јер их је становништво подржавало и прикривало. Због тога су подузете ванредне мјере образовањем посебних контролних станица. Осим тога на одсуство се одлазило организовано у већим транспортима, под надзором повјерљивих подофицира и уз строгу контролу посједовања летака, другог пропагандног материјала и недозвољеног посједовања оружја.⁶

У Босанском Броду, Брчком и Босанском Новом успостављене су контролне станице, које су биле надлежне да воде евиденцију о свим повратницима из заробљеништва. Требало је евидентирати име и чин војника, јединицу, мјесто трајног боравка и циљ путовања и те податке упутити политичким органима, односно полицијској дирекцији у Сарајеву, а такођер и најближој жандармеријској

³ Plaschka Richard, *Haselsteiner Horst, Suppan Arnold, Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie, 1918*, Bd I, Wien 1974, стр. 148-156.

⁴ Österreich Ungarns letztes Krieg 1914-1918, Bd VII, 1918, Wien 1938, стр. 98.

⁵ Исто, Bd VI, 1918, стр. 44.

⁶ Исто, стр. 78.

станици ради тајног надзора и спрјечавања ширења бољшевичких идеја.⁷ У једном извјештају жандармеријске станице у Брчком забиљежена је пријетња коју је војник изрекао патроли: ”Лако је Вама сада нас гањати, док је зима, али када шуме олистају, онда ћемо ми вас гањати.“⁸

Све чешће је долазило до шверца оружја у позадини. Након што су учени бројни случајеви да војници са оружјем и муницијом одлазе на допуст и да се без њега враћају поново у јединицу, закључено је да велики дио остаје сакривен у позадини. Због тога је генерал Саркотић наредио да жандармерија одузима оружје особама на допусту и поново му га враћа када војник крене назад у јединицу.⁹

Поред тога је наредио да се забране путовања и дужи боравак припадницима војних и цивилних особа, у области тврђавске команде Требиње, Билећа и војне среске команде Автовац, као и у политичке срезове Требиње, Билећа и Гацко до опозива одлуке. Цивилним особама, одобрење путовања у наведене срезове, изузев повратка кући, могла је дати тврђавска команда у трајању од три дана.¹⁰

Извјештавајући Земаљску владу БиХ о приликама у бањалучком округу, окружни органи су констатовали да је у политичким односима владао мир. Затвореност свих слојева становништва, посебно субверзивних елемената није допуштала доношење закључака у политичком смислу. Изузев код лифераната и шпекуланата, код осталих слојева становништва главну тему разговора је представљала забринутост за храну и одјећу, као и стална поскупљења. Према ратним збивањима, која су потиснута у позадину владала је апатија, јер ни они нису имали практичну вриједност за побољшање постојећег стања. Велико оптерећење за становништво представљале су колоне породица из бихаћког округа, из срезова Босански Петровац, Босанска Крупа и Кључ. Дезертери и војници који су прекорачили одсуство починили су бројне преступе, на дневном реду су биле пљачке, крађе стоке и провалне крађе. О порасту кривичних дјела су најбоље свједочили статистички подаци. У току 1915. у округу су почињена 84 кривична дјела, у току 1916. 180, а у периоду од само 7 седмица, од 1. јануара до 20. фебруара 1918. , чак 201 кривично дјело.¹¹

Током 1918. године исхрана становништва је постала важан фактор који је доводио у питање правни поредак у земљи. Делегација Вијећа за прехрану народа у Босни и Херцеговини је 10. марта 1918. у Бечу предала цару Карлу Меморандум са молбом босанскохерцеговачког становништва да се прехранбене прилике и увјети за обраду земље и сијање што прије поправе. У Меморандуму је наглашено да већ четврту годину рата народ Босне и Херцеговине с беспримјерном стрпљивошћу

⁷ АБХ, Земаљска Влада БиХ (даље ЗВ БиХ), 1918, 4. 986. Urlauber-Kontrolstationen. Erichung und Dienstobgehalten, Командујући генерал у БХД Земаљској влади БиХ, Сарајево 15. април, 1918.

⁸ АБХ, ЗВ БХ 1918, 3. 651 Препис извјештаја среске постаје Брчко Команди жандармеријског вода у Брчком 27. фебруар 1918.

⁹ АБХ, ЗВ БХ 1918, 2. 539. Waffen der Beurlaubten, Генералштаб одљења командујућег генерала и земаљског поглавара БиХ Саркотића свим окружним органима, среским уредима и среским испоставама, Полицијска дирекција и Команда жандармеријског корпуса у Сарајеву 25. март 1918.

¹⁰ АБХ, ЗВ БХ 1918, 6. 550. Verbot der Einreise nach Trebinje, Bileća, Avtovac. Командујући генерал у БХД Земаљској влади БиХ, Сарајево 22. мај 1918.

¹¹ АБХ, ЗВ БХ 1918, 2. 239. Kreisbehörde in Banja Luka, Situationbericht pro Februar 1918.

и пожртвовањем подноси тешку оскудицу и живи с мањим оброком хљеба него и један народ Монархије, иако је велика суша у прошлој години уништила жетву у многим крајевима земље. Истакнута је чињеница да је угарска влада у овим тешким приликама помагала, али да овогодишња помоћ не може, на жалост, ни издалека да покрије ни најскромније потребе народа, тако да на становника просјечно долази по 2-3 кг хране, а када се још узме у обзир да треба опскрбити потпуним и повишеним оброком становништво већих градова те раднике погона ратне индустрије, онда се за остало становништво оброк знатно смањивао. Због суше је потпуно подбацио урод кромпира, па се није могла покрити ни потреба за сјеменом. Исто тако, становништво у Херцеговини и Крајини, те у источним срезovima Средње Босне које је од рата непосредно трпјело, није имало сјемена за јечам, зоб, кукуруз и просо, захтијевајући да се реквизиције стоке обуставе или знатно смање док се не заврши обрада земље, те да се земљи намири разлика између цијене стоке коју је војна управа плаћала у Босни и Херцеговини и у другим крајевима Монархије. Закључујући да је народ Босне и Херцеговине дошао до крајњих граница издржљивости и да почиње у већој мјери умирати од глади, Вијеће за прехрану је замолило да се и народу Босне и Херцеговине осигура брашно, кукуруз и кромпир за прехрану у наредна четири мјесеца и да се за обраду земље набави на вријеме потребно сјеме. Та молба цару је потцртана навођењем чињеница да је народ Босне и Херцеговине с највишом устрајности подносио све дотадашње тегобе рата, његови војници су на свим ратиштима беспримјерним јунаштвом ратовали и тренутно ратују за одбрану Монархије.¹²

Почетком марта 1918. године срески уред у Зворнику је извјештавао окружне органе у Тузли да су се у посљедње вријеме умножавали случајеви дезертирања и неовлаштеног прекорачења одсуства од стране војних обвезника који су се налазили на допусту. Констатовано је да су многе особе за неколико мјесеци без одобрења прекорачиле одсуство и да су тек након подuzимања мјера од стране жандармерије поново упућене у јединице. Након што је становништву путем објаве више пута указано на тешке посљедице које повлачи са собом прикривање таквих особа, дезертери су нашли други начин да избјегну повратак на фронт. У шумама на Мајевици нашли су прибјежиште, ту су се у току дана заједно скривали, а у току ноћи од својих присталица набављали храну. На тај начин од 13. јануара до 27. фебруара, жандармеријске патроле су ухватиле 18 дезертера, односно војних обвезника који су прекорачили одсуство, приводећи их Војној команди у Тузли. Иако су дезертери упућени у карантин у Добоју, ускоро су се сви појавили у својим родним мјестима.¹³

Окружни уред у Тузли је саопштио да су се поједини дезертери по три-четири пута удаљавали из карантина у Добоју. Будући да је он био затворен због епидемије, ухваћени дезертери су до упућивања у јединице смјештани у Тузлу. Један од разлога за прекорачење одсуства је био и то да војник на допусту није

¹² АБХ, Прив. Пер. 90/1918. Memorandum der Deputation des Ernährungsrates aus BH überreichts am 10. März 1918.

¹³ АБХ, ЗВ БХ 1918, Прäs. 1918, 3. 651. Deserteure, Umtriebe. Срески уред у Зворнику Окружним органима у Тузли, Зворник 9. март 1918.

добиао храну за путовање које је трајало 4 и више дана. Према информацијама Војне команде у току јануара 360 особа је упућено у њихове јединице, а у току фебруара 420 особа. Највећи број дезертера забиљежен је међу муслиманима, нешто мањи број међу православнима, а код католика у најмањем броју. Из тога је закључено да ова појава није политички обојена. До кршења закона је долазило само у појединачним случајевима.¹⁴

У Босански Петровац и Босанску Градишку су премјештене по једна команда *Streifskorpsa* Да је и то остало без значајнијег успјеха свједочио је број приведених дезертера. У току маја 1918. године у Босанском Новом и Добрљину притворено је 392, у Бањој Луци 25. јуна 95, а истога дана у Тузли 77 дезертера, а у Брчком 44. Укупан број притворених у Брчком је до априла 1918. износио преко 400 особа; чак је јављено да је један подофицир у униформи поручника преузео водство над побуњеницима.¹⁵

Најзначајнију појаву је представљало повезивање дезертера и војника који су прекорачили одсуство у наоружане скупине, “зелени кадар”, постајући значајан извор немира и права пријетња сигурности у позадини. Људство, без довољно намирница, обухваћено националном и социјалистичком пропагандом, било је узнемирено и чињеницом да је стално било прогањано. Осим тога, сви који су намјеравали да дезертирају или прекораче одсуство, или су једноставно били уморни од рата, знали су да ће код “зеленог кадра” наићи на добар пријем и подршку.¹⁶

Образовање таквих скупина у Босни и Херцеговини се умножило. Доказ за то је била једна жалба Земаљске владе БиХ о тим групама на сјеверозападу Босне, гдје су учиниле бројне разбојничке нападе и крађу стоке, супростављајући се оружјем жандармерији. Највећи број напада је забиљежен са територија Црне Горе и Србије, одакле су извршени бројни упади у гранична подручја Босне и Херцеговине. Најчешће се радило о чисто разбојничким скупинама. Извјестан значај су такођер добиле и комитске чете, чији су циљеви били углавном политичке природе. Земаљска влада БиХ је наредила да се жандармеријске станице појачају и да се подуму казнене експедиције у угрожене области. Ускоро су из редова дезертера образоване дружине које су почеле добијати на значају и све више подсејати на “зелени кадар” у Хрватској и Славонији. Пропратна појава је био и шверц оружја из редова армије у позадини.¹⁷

У једном извјештају који је Врховна команда армије упутила К. и. к. Министарству рата, констатовано је да дотада пристигли извјештаји негирају постојање “зеленог кадра” у Босни и Херцеговини, сматрајући да су такве информације ипак површне. Скупине дезертера у земљи нису додуше попримиле обим “зеленог кадра” у Хрватској и Славонији, нити су тако добро орагнизоване

¹⁴ Исто, Окружни органи Тузле Председништву Земаљске владе БиХ у Сарајеву, 17. март 1918.

¹⁵ АБХ, Заједничко министарство финансија (даље ЗМФ), Прив. Рег. 264, 1918.

¹⁶ Signe Klein, Freiherr Sarkotić von Lovćen. Die Zeit seiner Verwaltung in Bosnien-Herzegowina von 1914. bis 1918, Необјављена докторска дисертација одбрањена на Бечком универзитету 1964, стр. 228.

¹⁷ АБХ, ЗМФ, Прäs. ВН 1918, 510. Командујући генерал у Босни, Херцеговини и Далмацији Врховној команди армије, Сарајево 8. јуни 1918.

како је то тврдио генерал Саркотић, али ипак њихову појаву није требало сматрати безначајном. У тузланском и бихаћком округу те у брчанском срезу ове групе су се толико умножиле да појаве скупина од 40 особа више нису представљале ријеткост.¹⁸

Посебно узнемирење је изазвала појава група на путу Мостар-Невесиње, које су највећим дијелом чинили босанскохерцеговачки дезертери. Биле су добро организоване и бројне. Било их је тешко ухватити због подршке коју им је пружало становништво. Генерал Саркотић је био убјеђен да је ријеч о чисто разбојничким групама, јер им је недостајала свака заједничка организација, било који политички аспект или заједнички циљ.¹⁹

Образовање дружина од дезертера је имало и политичких посљедица. Сигурносна ситуација у позадини је све више умањивала ауторитет власти и армије, што је имало за посљедицу слабљење веза са Монархијом и стварање плодног тла за ширење националних и социјалистичких идеја. У извјештају који је упутио Врховној команди армије 24. јуна 1918., генерал Саркотић је дао опћу слику о расположењу у Босни и Херцеговини и појавама које су утјецале на ометање јавног реда и мира. У области Орјена образоване су дружине и углавном се радило о шверцерима из Црне Горе. Становништво је према њима заузело различит став, па су муслимани и католици били потпуно лојални, подржавајући њихово сузбијање, док се православно становништво уопће држало пасивно. Различите комбинације у вези рјешења јужнословенског питања и посебно питање будуће судбине земље као и све лошије стање снабдијевања, утјецало је на повећано незадовољство становништва, па је генерал Саркотић предвиђао да ће у наредним мјесецима међу шумарским радницима и у другим погонима доћи до значајних кретања за повећање надница и побољшање животних увјета. Посебно интензивна агитаторска дјелатност била је запажена међу радницима на жељезници. И штрајкови у земљи су се множили. У Приједору је 9. јуна дошло до дјелимичне обуставе рада, а у Сарајеву до демонстративног штрајка радника у погонима жељезнице.

У извјештају упућеном К. и. к. Министарству рата генерал Саркотић је посебну пажњу посветио агитаторској дјелатности на јужнословенском простору, која је садржавала политичке тенденције. У Кикинди је 10. јуна ухапшен Ваца Божић, код којег је пронађен летак у којем је споменут “Комитет за успоставу југославенске државе под скиптром Карађорђевића”, који има своје повјеренике у Мостару, Требињу, Дубровнику, Боки Которској, Зеленици, Бањој Луци, Босанском Броду, Лебрингу и Будимпешти. Његов главни задатак је био да војнике и раднике позива на револуцију. У дијелу извјештаја који се односио на питање дезертерства и прекорачење одсуства, генерал Саркотић је закључио да су до тада проведене мјере на увођењу контролних станица за допуст и проведене рације допринијеле да се дезертирање и прекорачење одсуства знатно умање. Истовремено је указивао

¹⁸ Kriegs-Archiv Wien (dalje KA-W), Kriegs-Ministerium (KM), Armeeoberkommando (AOK), Operations-Abteilung (Op. Abt.). 110. 774, Disciplinäre Verhältnisse in BHD, Врховна команда армије К. и. к. Министарству рата Беч 30. јуни 1918.

¹⁹ Signe Klein, н. д., стр. 231.

на чињеницу да се по сазнањима до којих је дошао, знатно повећала злоупотребе у служби у неким дијеловима Монархије.

Извјештавајући о стању трупа у Босни и Херцеговини генерал Саркотић је закључио да се у односу на снабдијевање психичко стање људства могло означити добрим. Посебним захтјевима су били изложени припадници жандармерије, налазећи се стално у потрази за дезертерима и војницима који су прекорачили одсуство. У односу на стална поскупљења материјално стање је допринијело психичким и моралним затегнутостима између људства свих чинова. Упркос томе, међу њима нису забиљежени случајеви агитаторске дјелатности. Узнемиреност у позадину су углавном уносили повратници са фронта, ширећи вијести о револуцији у Будимпешти, свакодневним сукобима у Прагу и другим градовима... Такођер, на жељезничким станицама су се шириле алармантне вијести о изгубљеној бици на Јадрану, катастрофалним посљедицама ваздушног напада на Боку Которску, тешком поразу аустроугарске армије на Сочанском фронту... И код босанскохерцеговачких војника забиљежена су два изгреда. На жељезничкој станици у Лукавцу, 1. јула 1918., војници су пјевали пјесму:

*Царе Карло и царице Зита,
не ратујте кад немате жита,
маните се Вилимове владе.*

На Алипашином мосту код четири чете 1. босанскохерцеговачког пука је дошло до одбијања наређења за премјешатај јер им је као одредиште било наведено Сарајево. Уз помоћ трупа за асистенцију људство је наставило вожњу, прихватајући наредбе послушно и дисциплиновано.²⁰

С обзиром на повећање случајева самооштећења код војних обвезника, Земалска влада БиХ је донијела посебне одредбе о строгој контроли промета роба са отровним материјалом и забрани продаје истог без посебног одобрења. Таква наредба већ је била раније проглашена 17. децембра 1917. године, јер су војни обвезници убризгавањем ињекције са отровним садржајем на дуже вријеме избјегавали одлазак на фронт. Убризгавање таквих материја у организам изазивало је тешке упале, које су захтијевале вишемјесечни болнички третман, а у неком случајевима посљедица је била трајна неспособност. Због тога је скренута пажња свим апотекама и дрогеријама да продају таквих ствари ставе под контролу и да их издају само под строгим надзором љекара.²¹

И у редовима ратних војних инвалида констатовано је да све видљивије тенденције које нису биле у складу са државном пропагандом него су слиједиле поруке сила Антанте и извјесних елемената у унутрашњости Монархије. Услјед тога, показало се нужним да војни кругови у коријену уклоне таква настојања. Иако су од стране надлежних мјеста подузете одређене мјере да се инвалиди окупе у локалне организације, до ступања у инвалидске школе они су били укључени у мања удружења патећи од досаде, што је јако неповољно утјецало на њих. Да

²⁰ АБХ, ЗВ, Прив. Рег. Nr 264, 1918, Земалска влада БиХ К. и. к. Министарству рата, Сарајево 24. јуни 1918.

²¹ АБХ, ЗМФ, Präs. ВН 1918, 546. Земалска влада БиХ Заједничком министарству финансија, Сарајево 6. јуни 1918.

би се такво стање отклонило, било је потребно да се посебно ангажују Врховна команда армије и ратни информативни уред, као најдјелотворнија мјеста против непријатељске пропаганде. Посебан значај придаван је организовању предавања за војне инвалиде, при чему се требало прилагодити њиховим посебним жељама. У први план су требала бити стављена питања захтјева инвалида, њихових будућих пензија, законодавство о заштити инвалида и слично. Сматрало се да би само пажљивим приступом тим питањима код инвалида био пробуђен и појачан државни осјећај. Најмање једном седмично је требало држати предавања. Ратни информативни уред је требао ставити на располагање ратно позориште и друге ратне оркестре у вријеме између гостовања на фронту, за инвалидске школе и организације. Било је пожељно и организовање кино-пројекција са одабраним садржајима, као и организовање покретне библиотеке. Поред ове активне пропаганде требало је обратити пажњу на организацију *Инвалидских дана*, јер би такве манифестације омогућиле не само материјални добитак за инвалиде, него би постојала могућност слободног улаза и веће посјете, па би било могуће даровати инвалидима брошуре, слике и слично. Због тога, надлежне Војне команде су требале да установе односе који су владали у њиховом подручју и подуму активности на детаљној разради потребних мјера.²²

На почетку 1918. године ратни умор, лоша снабђеност војске и здравствене прилике проузроковали су велики број смртних случајева и обољења војника, посебно код резервних тијела. У једном извјештају комисије која је имала задатак надгледање стања резервних босанскохерцеговачких јединица у Нади Харсанију у Угарској након обављене инспекције 29. јануара 1918, осликавало се стање и невоље којима је војска била изложена. Карактеристично за психичко стање овог људства била је чињеница да је у току ручка 25. јануара од 12. 30 до 13. 30 сати, за вријеме комисијског надгледања у тој бараци умрло 6 особа. Мртви су лежали међу осталима. Од вођења протокола од 23. до 25. јануара у бараци је умрло 10 особа. Од 516 болесних класификованих за отпуст ни један није могао бити отпуштен јер су сви имали високу температуру и многи су били неспособни за транспорт и не би га преживјели. Закључено је да хитно треба подузети санитарне мјере. Комисија је навела и околности које је требало узети у обзир, а то су да се босанскохерцеговачко становништво налазило на најнижем степену потхрањености и да је великим дијелом боловало од туберкулозе. Недостатак обуће, одјеће и веша, онемогућавао је провођење и минималних санитарних мјера. Помоћни радници и војници који су вршили стражарску службу су били изложени великом напору, а од њих су касније формирана грађевинска одјељења. На њих су често постављани већи захтјеви него за трупе које су се налазиле на фронту. Босанскохерцеговачко људство је посебно било изложено свим болестима због дугог трајања рата, што је повезано са осликаном ситуацијом. Посебан проблем је представљала повратна грозница, од које су дневно умирала 3-4 војника, па је упућен захтјев да се овим јединицама хитно додијеле потребни љекари.²³

²² АБХ, ЗМФ, Präs. ВН 1918, 827. Propaganda unter den Kriegsbeschädigten, К. u. k. Министарство рата Заједничком министарству финансија, Беч 29. септембар 1918.

²³ АБХ, ЗМФ, Präs ВН 1918, 187, 8. март 1918.

Након успјеха Централних сила у јесењој офанзиви на освојеном подручју је заплијењено мноштво залиха, чија је подјела стављена у надлежност Заједничког одбора за исхрану. Од тога је највећи дио требао бити додијељен армији на фронту а мањи дио цивилном становништву, при чему је у обзир узета и Босна и Херцеговина. Истовремено су почели преговори о подјели слободног материјала у случају склапања новог уговора са Русијом и Румунијом.²⁴ Земаљска влада БиХ је тим поводом упутила Заједничком министарству финансија препис дописа босанскохерцеговачке Трговачке коморе из Сарајева, која је показала интерес за велике залихе намирница, сировина и фабриката које су као велики ратни плијен требале бити стављене на располагање савезницима, како би се олакшала опскрба цивилног становништва, с обзиром да је Босна и Херцеговина у погледу опскрбе животним намирницама, сировинама и фабриката била упућена на увоз са стране, као и с обзиром на оскудицу у земљи, а и велике жртве што их је поднијела током рата, Привредна комора се залагала да код скорје подјеле робе заплијењене у Италији Босну и Херцеговину западне сразмјеран удио, а исто тако и код размјене добара, односно набавке из Русије и Румуније као и код ослобађања војних залиха.²⁵ Док су још вођене преписке о начину реализације расподјеле, од средстава заплијењених у освојеном подручју Венеције, до прољећа није остало ни трага. Док су се задржавали у том подручју, Нијемци су организирали тзв. *Bergstelle (сабиралишта)*, гдје се сабирао сав плијен до којег се могло доћи, чак и средства која су отели од својих савезника, а затим су све то посебним аутобусима отпремили у Немачку.²⁶

У марту 1918. године Врховна команда армије је правила планове за одлучујућу офанзиву, полазећи од претпоставке да се на југозападном фронту према 44 аустроугарске дивизије налазе 72 савезничке. Међу аргументима који су упућивали на офанзиву велику улогу је имала жеља да се дође до великог плијена, као у току јесени 1917. , чиме би се лакше дочекала нова жетва. Према наређењу од 5. јуна 1918. Сочанска армија је требала снажним ударом пробити фронт са тежиштем на правцу Одерцо-Тревисо и у непрестаном надирању кренути на доњу Адиђу, док је 6. армија требала извршити продор преко Монтела. Западно од Бренте је требала напасти 11. армија, а 10. је требала да демонстрира дуж Адиђе и изврши пробој преко превоја Тонале. Материјално осигурање офанзиве је било недовољно, па се у офанзиву ушло лакомислено, играјући на карту да ће се италијанска војска распасти од првог удара.²⁷

Ујутро, 15. јула 1918. године започела је аустроугарска ватра на Пијави, која због недостатка муниције није дуго трајала. Затим је услиједила паљба са италијанске стране, задавши велике губитке ударним одредима. Након што су први понтони пуштени на ријеку, први вал људи је успио да пређе и напредује

²⁴ АБХ, ЗМФ, Präs. ВН 1918, 743, Verteilung der italienischen Beute und anderen Kriegsmateriales. Berücksichtigung der bh Interessen anlässlich der Regelung der Handelsbeziehungen mit Russland, K. u. k. Министарство рата Заједничком министарству финансија, Беч 26. јануар 1918.

²⁵ Исто, Земаљска влада БиХ Заједничком министарству финансија, Сарајево 10. јануар 1918.

²⁶ Josip Horvat, *Prvi svjetski rat. Panorama zbivanja*, Zagreb 1967, стр. 508.

²⁷ Петар Томац, *Први светски рат 1914-1918, Београд 1968*, стр. 613-614.

до кључне узвисине Монтело, док је други упао у артиљеријску ватру, гинући у гужви, у ријечи посутој иверјем разбијених понтона и лешева. Затим су наступили италијански авиони који су ниско летјели и бацали бомбе на понтонске мостове и пјешадију. Ипак, аустроугарске снаге су освојиле Монтело, а на доњем дијелу Пијаве су успјеле заузети десну обалу ријеке.

Након спарних дана прије офанзиве, када је температура достигала 40° Ц, у Алпама су се спустиле олује, планинске воде су набујале а Пијава је нагло порасла, носећи импровизирание мостове, уколико их већ није била разорила артиљерија. Услед тога, аустроугарске снаге на десној обали ријеке су биле посве одсјечене. Петог дана офанзиве док су се водиле борбе на Монтелу, савезници су успјели супроставити 28 пјешадијских и двије коњичке дивизије против 14 аустроугарских.²⁸

Војска на Монтелу је од првог дана остала без хране, а понестало је и муниције. Рањенике нису могли збрињавати, па су неке живе почели нагризати црви, те су већином умирали. На неким мјестима противници су се налазили на удаљености од свега неколико корака. Коначно, аустроугарска Врховна команда је 20. јула наредила да се војска повуче на лијеву обалу Пијаве. Повлачење преко набујале ријеке било је изузетно тешко. Италијанска артиљерија непрекидно је тукла мостове, па су губици били већи него код напада на Монтело. Пралазак је трајао све до 24. јула, када су ријеку посљедњи препливали Босанци, преморени, изгладњели и подерани. Аустроугарске јединице, које су учествовале у офанзиви, вратиле су преполовљене. Батаљони су једва бројали стотину војника. Италијанске снаге су вратиле своје раније положаје, те су након четрнаестодневних борби освојиле стратешки важан врх Кол дел Росо, што је био резултат битке која је обострано стајала преко 200000 људских живота.²⁹

Слабо припремљену своју посљедњу офанзиву аустроугарска армија је платила великим губицима од 142. 000 особа, у које је убројано 24. 000 евакуисаних због болести, док су Италијани имали 84. 000 мртвих, рањених и несталих.

На југозападном фронту, пред аустроугарску офанзиву 15. јуна 1918. борило се 329 аустријских пјешадијских батаљона, 256 мађарских и 29 босанскохерцеговачких.³⁰ У јунској офанзиви на Пијави је учествовало више босанскохерцеговачких јединица. Међу њима посебно велике губитке је претрпио Источни корпус, формиран крајем 1917, када је Врховна команда аустроугарске армије одлучила да на захтјев из Цариграда упути већи контингент јединица које би одговарале за борбе у Азији. У оквиру контингента су се налазиле јединице у

²⁸ Као нап. 26, стр. 512.

²⁹ Исто, стр. 514.

³⁰ Rudolf Hecht, *Fragen zur Heresergänzung der gesamten Bewafnetenmacht Österreich-Ungarns während des ersten Weltkrieges*, Необјављена докторска дисертација одбрањена на Бечком универзитету 1969, стр. 581; Б. Х р а б а к погрешно наводи да се на италијанском ратишту налазило само 11 босанскохерцеговачких пјешадијских батаљона и 15 осталих пјешадијских батаљона заједничке војске у којима су се налазили јужнословенски војници из Хрватске, јужне Угарске, Словеније и Трста, 3 словеначка батаљона и 14 батаљона аустријских домобрана из Словеније и Далмације и три пука такзованих пучких усташа из Осјека, Суботице и Далмације. У овај број нису били урачунати припадници угарског Honvéda. (Богумил Храбак, *Југословени заробљеници у Италији и њихово добровољачко питање 1915. - 1918*, Нови Сад 1980, стр. 24.)

чијем саставу су били највећим дијелом босанскохерцеговачки војници. Након што је за заповједника Источног корпуса именован пуковник Стево Дујић, приступило се формирању јединице у чијем саставу су се налазили VI батаљони 1. и 2. бх. пјешадијског пука, VIII батаљон 3. бх. пука, као и VI батаљон 103. румунског пука. Око трећине босанскохерцеговачког људства је било старије од 40 година, од којих је 20% већ било рањавано. Још гора ситуација је била у румунском батаљону, у којем је половина људства већ била рањавана. Након кратког ангажовања у Србији, корпус је додијелен армијској групи Боројевић и упућен на Сочански фронт, гдје је добио наређење да изврши продор дуж Пијаве према Кавацукерини и тамо одбаци Италијане. Изложен јакој ватри артиљерије и минобацача, Источни корпус је у јунској офанзиви претрпио велике губитке: VI батаљон 1. бх. пука је имао губитке од 40% људства, VI батаљон 2. бх. пука 72%, а VIII батаљон 3. бх. пука 92%. Источни корпус је 7. јула 1918. године премјештен на Ливензу, а након 19. јула је ангажован у борбама у Албанији.³¹

Четврти босанскохерцеговачки пук је на јуриш освојио 1. 672 м високи Монте Солароло. Други босанскохерцеговачки пук се налазио лијево од њега. Његова два ударна одјељења су успјела заузети врх пирамиде, која је лежала између Монте Соларола и Фонтана Сека. Будући да је властита артиљерија прекинула дјеловање, двјема италијанским четама је пошло за руком да поново заузму врх пирамиде и окруже положаје 4. бх. пука. Да би се та опасност отклонила, 1. чета I батаљона 2. бх. пука је извршила јуриш и успјела поново повратити раније положаје.³²

За девет дана борби око Монтеа, 3. бх. пук је претрпио велике губитке. Погинуло је 7 а рањено 25 официра, док је погинуло 406 војника, 602 су рањена а 32 нестала. Велики број погинулих у односу на број рањених војника проузрокован је чињеницом да су се борбе углавном водиле без заклона уз тешку артиљеријску ватру а транспорт рањеника је био тежак и спор па су многи војници умрли за вријеме извлачења са фронта.³³

Након јунске офанзиве у Венецијанској долини, политичко и привредно стање у позадини се одразило и на армију. Јули и август 1918. су били прави мјесеци глади на фронту. Јединице данима нису видјеле ни комадић меса нити су примиле грама масноће. Након жетве стање се донекле поправило јер је тада бар хљеба било у довољним количинама. Ипак, често се дешавало да комплетне јединице у првим редовима са опремом дезертирају, у нади да ће код противника добити који грам хране више. У рововима 82. пјешадијског пука једно јутро дезертер је оставио поруку: “До сада од нас нитко није устукнуо пред непријатељем, сада од глади више не можемо издржати...” Један службени податак говори да је просјечна тежина људства износила око 50 кг.³⁴

³¹ Werner Schachinger, *Bošnjaci dolaze. Elitne trupe u K. u. k. armiji 1879-1918*, Lovran 1996, стр. 211.

³² Sigmund Gandini, *Das bosnisch-herzegowinische Infanterie-Regiment, Nr 2. im Weltkrieg 1914-1918*, Wien 1968, стр. 59.

³³ Перо Блашковић, *Са Бошњацима у светском рату*, Београд 1939, стр. 418.

³⁴ Edmung Glaise von H o r s t e n a u, *Die Katastrophe. Die Zerstümerung Österreich-Ungarns und das werden der Nachfolgestaaten*, Zürich-Leipzig-Wien (без године издања), стр. 332.

Још лошије је било са гардеробом. Војници у кошуљама без рукава су били сасвим нормална појава. Тешко болесни од маларије морали су стајати голи на вјетру, чекајући да им се осуши опрана одјећа. Униформе и ципеле биле су од лошег материјала и распадале су се као да су од папира.³⁵ Један генералштабни официр је непосредно иза прве линије наишао на одјељење обучено само у доњи веш, које се спремало за службу. Униформе су биле додијељене само онима који су се налазили на првој линији. Чак су и официри, који су ишли на одсуство позајмљивали униформе од пријатеља. Потхрањено људство је било подложно болестима. На доњој Пијави и у Албанији, маларија је десетковала јединице, а касније шпанска грипа. Чете од 100 војника су представљале сретне изузетке, док су у правилу биле упола мање. Може се претпоставити са каквим огорчењем су војници, упућени на одсуство, долазећи из овога пакла, гледали на нове богаташе – ратне профитере. Такво тијело је лако било подложно психичком дјеловању. Непријатељ је настављао своју пропаганду, у чију су мрежу сваким даном све више падала допунска тијела.³⁶

Осим социјалних момената важно мјесто у комплексу фактора који су усложавали прилике у Монархији имала је и пропагандна активност сила Антанте. Према пројекту њене Међународне комисије за пропаганду, на Конгресу народа Аустроугарске монархије, одржаном у Риму од 8-10. априла 1918., донијете су одлуке о начину ширења пропаганде међу аустроугарским трупима. Требала је да се спроводи прокламацијама, брошурама и сликама које би се бацале из авиона; новинама, ревијама и брошурама које би се објављивале на њемачком, мађарском, чешком, пољском и српскохрватском језику; слањем пацифиста и дефетиста способних да дјелују на јавност; као и помагањем различитих комитета у Паризу и Лондону и националистичке агитације у Хабсбуршкој монархији Југославенска секција Комисије требала је пропагирати етничко и језичко јединство Југославена, Крфску декларацију и стварање југославенске државе, да пише о велеиздајничким процесима, о југославенским жртвама да би се задовољиле њемачке амбиције, о злочинима које су починиле аустроугарске власти...³⁷

У југославенских извидничким пропагандним одјељењима извидници су били наоружани карабинима и великим ножевима, какве су имале и босанскохерцеговачке јединице за борбу у рововима и кавернама. Носили су тромблоне, у које су умјесто правих стављали мине с ледима; имали су мегафоне, помоћу којих су агитовали живом рјечју и пјесмом. Умјесто штампаних летака често су у ровове бацали писане поруке, нарочито ако су их жељели да напишу аустроугарски официри и војници који би се предали. Најјаче пропагандно средство је представљала чињеница да су аустроугарски војници у рововима знали да војници на италијанској страни добијају одличну храну.³⁸

³⁵ ÖULK, Bd II, 1918, стр. 572-573.

³⁶ Исто, 574.

³⁷ Богумил Храбак, *Југословенски заробљеници...*, стр. 166-167.

³⁸ Исто, 181.

Стање снабдијевања војске је битно утјецало на дисциплину јер је изгубљен мотив ратног залагања за Царевину која се тако односи према њима. Прво су подофицири и млађи официри почели да се одвезују од заклетве. Када се дезертерство појачало, ангажоване су чисто војне формације тзв. *Asistenztruppen* (чете, батаљони), за сузбијање немира у позадини. Кажњавање војних пријеступника у војним јединицама су обављала њихова властита полицијска одјељења.³⁹

У току августа 1918. године дошло је до умјереног дезертирања босанско-херцеговачких војника и то искључиво православних. Разлог за то је више било незадовољство ситуацијом на фронту, него у непријатељској пропаганди. Прије свега, међу војницима је владала права глад. Храна се добивала у недовољним количинама, а месо је често било неупотребљиво за исхрану. Војници су добијали дневно 300-500 грама хљеба а за доручак и вечеру често само кафу. Официри су били добро снабђевени, што је у редовима војника изазивало велико незадовољство. У посљедње вријеме додијељени мађарски официри који нису познавали језик војника, утјецали су на пораст незадовољства. Готово двије године забране одсуства је допринијело лошем расположењу међу војницима. Пред сваку офанзиву обећавано им је одсуство, да би, кад стигну на резервне положаје и поднесу молбу, њихов захтјев био одбијан уз образложење да је на снази забрана коришћења одсуства. На нерасположење војника утјецале су и вијести из завичаја о износима за издржавање породица, који су исплаћивани нередовно или су у потпуности били обустављени. Духан се такођер добијао нередовно, а војници нису добијали ни нови веш нити средства за прање постојећег.⁴⁰

Из изјава босанскохерцеговачких војника о организацији “зеленог кадра” могло се закључити да је “зелени кадар” представљао организацију дезертера и оних који су прекорачили одсуство, који су се склањали по шумама и живјели од крађе и пљачке. Ова организација је дјеловала само у љетним мјесецима, док су се војници у јесен јављали у своје јединице да би зиму провели у топло. Радило се о групама од по 10-15 особа које су заједно проводиле једну седмицу и тада се разилазиле. У Босни и Херцеговини то је било посебно изражено око Босанског Брода, Добоја те у околини Босанског Шамца и Брчког, а придружили су им се и ратни војни заробљеници. У шумама око Дервенте од дезертера и оних који су прекорачили одсуство образован је “зелени кадар”. На њиховом челу се налазио водник из 3. босанскохерцеговачког пука Суљо Чуран, који је дезертирао и постао вођа. Чланови “зеленог кадра” су били добро опремљени, неке групе су посједовале чак и митраље. Људи су признавали да је “зелени кадар” добро организован и да му се жандармерија није могла супроставити. Мање контроле одсуства и евидентирање, недовољно наоружање и стање у карантинима и станицама за вријеме транспорта у већој су мјери умножавали дезертирања и прекорачења одсуства. Из многобројних изјава произишло је да се у карантинима нико није

³⁹ Богумил Храбак, *Дезертерство и зелени кадар*, Нови Сад 1982, 72.

⁴⁰ КА-W, КМ, АОК, Оп. Abt. 111. 625. Полицијска дирекција Сарајево Земаљској влади БиХ, Сарајево 28. август 1918.

бринуо о људству нити водио евиденцију и контролу. Један војник је изјавио да је након једномјесечног боравка у карантину молио за одсуство из породичних разлога. Када му се није изашло у сусрет, он се једноставно сам удаљио из јединице. У неким карантинима људство је задржавано 14 дана, четири седмице, па чак и до два мјесеца. Ту је смјештај био изузетно лош, у некима се војницима додијељивало ћебе тек након што уплате 14 круна. Трговина са фалсификованим документима – дозволама за одсуство је била опћепозната ствар. Један војник је признао да је чуо другу двојицу војника како се договарају да украду дозволе за одсуство друговима који су спавали.⁴¹

Ослобађање од војне службе и одсуства су пружили згодну прилику узгајивачима духана да се удаље од војне службе, па су многи пољопривредници одједном постали узгајивачи духана те су потврде постале посебно тражене. Војници који прекораче одсуство изјављивали су да је казна изузетно блага, за прекорачење у трајању 1-2 мјесеца војници су кажњавани са неколико дана затвора.⁴²

Опћа ситуација у позадини је стварала претпоставке за избијање немира и појава које су угрожавале јавни поредак и мир, а када су се оне прошириле на фронт, у знатној су мјери утјецале на дисциплину у војним формацијама. Земаљска влада БиХ је 19. маја 1918. донијела Објаву о судбено-казненом и административном прогону оних који би пружали помоћ војним бјегунцима и онима који су прекорачили војнички допуст. Припомоћ, затајење или непријављивање војних бјегунаца и војника који прекораче допуст, као и свако друго помагање тих особа потпадало је под најстрожији судбено-казнени прогон. Осим тих мјера обустављана је потпора за издржавање породица бјегунаца и оних који би прикрили оне који су починили неки кажњив чин. Уколико би постојала утемељена сумња да су поједине особе, породице или евентуално цијеле опћине помагале војним бјегунцима и онима који прекораче одсуство тиме што су им пружали помоћ, прикривали их или нису пријављивали, кажњавани су осјетним административним казнама.⁴³ Плашећи се повезивања становништва са дезертерима генерал Саркотић је увео пријеки суд у граничним областима, у срезovima Фоча, Гацко, Билећа, Требиње, Невесиње и Столац. Сви оружни листови су проглашени неважећим и у року од 8 дана сво оружје је морало бити предато полицијским органима. Илегално посједовање оружја је било најстрожије кажњавано. Такођер је строго кажњавано угрожавање јавне сигурности, повреда војне дисциплине у јединицама, убиство, јавно насиље, оштећење стана и имовине као и пљачка, уколико је вриједност украдене робе прелазила износ од 1. 000 круна. Пријеки суд се могао прогласити и због дезертерства, без тражења сагласности виших органа, на темељу самосталне процјене ситуације.⁴⁴

⁴¹ КА-W, КМ, АОК Оп. Abt. 108. 961, Resümme über die Organisation des "Zeleni Kader" aus Deserteuren und Urlaubsüberschreitern, Командујући генерал у БХД К. у. к. Министарству рата, Сарајево 5. јули 1918.

⁴² Исто, "Зелени кадер." Врховна команда армије К. у. к. Министарству рата, Баден 15. јули 1918, препис.

⁴³ АБХ, ЗМФ, ВН 802. Bekämpfung des Deserteurenwesens, Земаљска влада за БиХ, Објава наредбе од 19. маја 1918 о судбено-казненим и административним прогонима

⁴⁴ КА-W, КМ, АОК, Оп. abt. 108. 900. Standes-Recht in ВН. Uporedi: Enver Redžić, Bosanskohercegovačke jedinice austrougarske vojske u prvom svjetskom ratu 1914 - 1918, *Војноисторијски гласник*, VII, 3, Београд

У извјештају генерала Саркотића упућеном Заједничком министарству финансија о ситуацији у Босни и Херцеговини и Далмацији у току августа 1918., констатовано је да су активности дезертера трајале дотадашњим интензитетом, уз напомену да су се оне у подручју Автовца и Невесиња увећале. Стално је долазило до борби са комитама, при чему су оне потучене и растјеране. У борбама код Автовца 31. јула, комите су имале двојицу рањених а отета им је опљачкана стока. Једна извиђачка патрола је у ноћи између 7. и 8. августа, 18 км источно од Автовца, успјела растјерати једну такву групу након двосатне битке. Наоружана цивилна стража је 17. августа, 8 км југозападно од Автовца и 22. августа 18 км југоисточно од Требиња, протјерала црногорске комите.

Према извјештајима обавјештајне службе, заповједник комита у Црној Гори је био војвода Пећанац. Највећи број комита се налазио у подручју планина Сомина и Голија. Неке од јединица су посједовале и митраљезе. Комите под заповједништвом Спасоја Тадића су се налазиле у Леденици, 11 км источно од Автовца, одакле су подузимале бројне пљачкашке походе у Херцеговини. У подручју око Пукљег дола, 22 км југоисточно од Требиња, налазила се група комита са 40 особа, под заповједништвом Мирка Ковачевића. Између комита и дијела православног становништва у Црној Гори су успостављени контакти, чему је посебно допринијела неуспјела јулска офанзива Централних сила. Опће расположење становништва је побољшано након жетве, али је био примјетан ратни замор.

Босанскохерцеговачка жандармерија је у току августа 1918. привела 683 дезертера, 2. 170 војника који су прекорачили одсуство, укупно 2. 863, као и 670 ратних заробљеника. У току августа од путних контрола је приведено 1. 815 дезертера и војника који су прекорачили одсуство, а у току августа 6. 800 дезертера, војника који су прекорачили одсуство и ратних заробљеника. Због сталног повећања таквих скупина сигурносни односи у земљи су се знатно погоршали, што је посебно запажено у бањалучком округу. У босанскоградишком срезу су образоване двије наоружане скупине дезертера и једна у босанкодубичком срезу.

У босанскоградишком срезу наоружани дезертери су 22. и 26. августа опљачкали становништво, при чему је једна жена убијена. У прњаворском срезу дезертери су опљачкали становништво наносећи штету од 10.000 круна. У босанкодубичком срезу је 18. августа дошло до сукоба једне жандармеријске патроле са дезертерима, при чему је један жандарм рањен а други убијен. У зворничком срезу 27. августа дезертери су од становништва опљачкали 5. 150 круна, 10 златних дуката, златни накит... На жељезници се повећао број пљачки, па су забиљежени бројни случајеви гдје су путници након пљачке, да би се уклонили докази, једноставно избацивани из воза.⁴⁵

1991, стр. 210-211.

⁴⁵ АБХ, ЗМФ, Präs. ВН 1918, 824. Nachrichtenresumé für den Monat August 1918, Командујући генерал у БХД др Александру Фрајерн вон Шпицмилеру (Alexander Freiherrn von Spitzmüller), Заједничком министру финансија, Сарајево 27. септембар 1918.

За директно сузбијање разбојништва у Босни и Херцеговини су ангажоване војне снаге стационарне у земљи. Средином августа Врховна команда армије је подузела мјере за сузбијање дезертерства, а војнике је требало упознати са посљедицама. Такођер, командама свих трупа је наложено да обуставе исплату средстава за издржавање породица дезертера, као и да траже погодно средство за сузбијање помоћи дезертерима, организирајући потјере за избјеглима.⁴⁶

Извјештавајући о стању јединица генерал Саркотић је констатовао да су, упркос повољном годишњем добу, све већа поскупљења допринијела да се људство и вишегодишње служећи подофицири не могу издржавати од својих прихода. Раст цијена је учинио илузорним успоставу мјесечних износа. Официри су се задуживали, а војници су од својих прихода могли купити само кутију шибица. Људство је једноставно просило, тугујући од глади. Шеснаестогодишња женска радна снага је зарађивала више него послужитељ у војсци са 40 година стажа; занатлија је више зарађивао него подофицир са 12 година службе. Војна грађевинска одјељења су била много боље плаћена, па је зидар зарађивао 20 круна дневно, инсталатер 30, а електричар 50. Истовремено је командант рудника који је запошљавао 1. 000 радника, имао мање приходе него зидар. Тренутно, сви су примали додатак на скупоћу, само је од свега тога војник остајао празних руку.⁴⁷

Почетком септембра 1918. године Војна команда Сарајево је објавила наредбу којом су били предвиђени судбено-казнени прогони и укидање помоћи породицама дезертера. Телеграмом који је Земаљска влада БиХ упутила среским уредима у Приједору, Босанској Дубици, Босанској Градишци, Прњавору и Бањој Луци проглашен је пријеки суд у тим мјестима. Овом Наредбом за чин велеиздаје, ометање јавног мира, побуне, убиства, подметање пожара, пљачку, пружање помоћи преступницима као и за крађу, предвиђена је смртна казна.⁴⁸

Ради побољшања контроле за све војне особе на путовању и за женску радну снагу на војним мјестима, уведене су посебне пропуснице. За војне особе су као путни документ вриједили отворени путни налози, са уцртаним циљем путовања, као и дозволе за одсуство. Возне карте су се морале поништавати, при чему је требало безувјетно предочити путни налог и на захтјев војних и цивилних контрола ставити на увид. Свака неовлаштена измјена у тексту путног документа била је строго забрањена, а свака продаја или поклањање путног документа кажњавано је привођењем војном суду. Женска помоћна радна снага код војске морала је поред дозволе за одсуство, односно путног налога предочити легитимацију са фотографијом.⁴⁹

⁴⁶ Исто, Deserteure und Urlaubüberschreiter, Bedrohung der öffentlichen und der Sicherheit des durch ihr Unwesen.

⁴⁷ КА-В, КМ, АОК, Оп. Абт. , 111. 625, Полицијска дирекција БиХ предсједништву Земаљске владе БиХ, Сарајево 28. август 1918.

⁴⁸ Исто, Препис телеграма Земаљске владе БиХ од 8. септембра 1918. среским уредима Приједор, Босанска Дубица, Босанска Градишка, Прњавор, окружном суду у Бања Луци и окружним органима Бања Луке, Земаљска влада БиХ, Сарајево 8. септембар 1918.

⁴⁹ АБХ, ЗВ БХ, 1918, 12. 791. Belehrung für reisende Militär-(Landwehr-, Landsturm-) Personen und weibliche Hilfskräfte bei militärischen Stellen; Behandlung von mil. Ausweispapieren, Земаљска влада БиХ Заједничком министарству финансија, Сарајево 15. октобар 1918.

У току 1918. године К. и. к. Министарство рата је издало неколико инструкција за дјеловање службене контроле при путовању војних лица и упутства за стражарске патроле. Циљ тих малих одјељења је био да спријече акте саботаже, агитацију, да врше хватање и спровођење дезертера и ратних заробљеника, те да контолишу документа о путовању војних лица, посебно одобрења за одсуство. Те јединице су требале да осигурају ред у возовима посебно при повратку ратних заробљеника са Источног фронта, на жељезничким и поштанским станицама. У инструкцијама су разрађена правила војне службе, начин поступања у случајевима свих деликата према извршиоцима, одређујући команду и организацију рада тих патрола. За ухваћене дезертере постојале су премије.⁵⁰ Надзорна путујућа одјељења су имала исти дјелокруг дјеловања али и надзор над контролним путујућим патролама.⁵¹

Војна команда у Сарајеву је 4. септембра 1918. предложила Врховној команди армије да се укине пријеки суд за преступе чија штета не прелази 1000 круна и то само за Сарајево и Мостар, јер се ни у осталим подручјима Монархије нису изрицале смртне казне за ситније крађе, што је К. и. к. Министарство рата у Бечу прихватило 2. октобра 1918. године.⁵²

Током септембра 1918. године жандармерија је у Босни и Херцеговини ухватила 619 дезертера, 2540 војних обвезника који су прекорачили одсуство и 524 одбјегла ратна заробљеника, док су контролни органи на путовањима задржали 2367 бјегунаца и 4757 војника који су прекорачили одсуство. Да би онемогућили подршку породица дезертерима, власти су наметнуле обавезе у испоруци стоке и хране оним домаћинствима у којима су се налазили војници који су прекорачили одсуство. Недостатак хране и опасност од гладовања породица се показало најдјелотворнијом мјером, што је имало ефекта посебно у Херцеговини, па су се у Љубушком 149 бјегунаца сами пријавили реским органима.⁵³

Средином октобра 1918. године дисциплинске мјере у Босни и Херцеговини знатно су попустиле. Генерал Саркотић је највише страховао од “зеленог кадра” у сјеверозападној Босни, па је његов штаб извршио прегруписивање у оквиру сарајевске војне области, проглашавајући ратне зоне у које су спадали округ Бања Лука са срезом Дервента, округ Тузла, срезови Жепче и Зеница, из травничког округа, округ Сарајево без фојничког округа и цијели мостарски округ без љубушког среза. У тим ратним зонама биле су на снази строжије одредбе у погледу саобраћаја, уз обавезне пропуснице.

К. и. к. Министарство рата је посебну пажњу посвећивало “зеленом кадру” у Босни и Херцеговини плашећи се његовог повезивања са сусједним областима у Славонији и Далмацији. Специјални официр Врховне војне команде је послије инспекције потврдио Саркотићево мишљење да нема веза између појединих

⁵⁰ АБХ, ЗВ БХ, Präs. 1918, 12. 968. Instruktion für den ambulanten Reisekontrolldienst in Österreich durch Militärpersonen, 1-19. Упореди: Б. Храбак, *Дезертерство...* стр. 73

⁵¹ КА-W, Militär Kommando Seiner Majestet (MKSM), 78-1/3, Instruktion für fahrende Überwachpatrouillen, 1918.

⁵² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, II, Београд 1989, стр. 798

⁵³ Б. Храбак, *Дезертерство...*, стр. 215

скупина и да је главни мотив за дезертирање био више социјалне него политичке природе. Напади су углавном били усмјерени против имућнијих људи, док према органима власти нису подузимали никакве акције или саботаже.⁵⁴

Приликом смјене власти у Босанској крајини су подузете мјере да се отклони опасност од дезертера и наоружаних војника који су се преко тог подручја враћали кући. Војницима у пролазу је одузимао оружје, а хљеб им је дијељен по цијени од двије круне. Чак су и свећеници и учитељи позвани да се брину о одржавању реда и мира. У Бихаћу Народни одбор округа је од Земаљске владе БиХ тражио да му се пошаље 400 поузданих војника за одржавање реда и мира, а осим тога још 50 војника за одржавање правног поретка у Босанском Новом.⁵⁵

Побуне и дезертерства војника постали су важан фактор унутрашње стабилности Монархије. Војне јединице су имале задатак да подрже органе службе јавне сигурности и спријече немире. Подузете су одговарајуће мјере у властитим редовима које су своје правно упориште нашле у одредбама садржаним у Казненом војном закону: “Ко се супростави надређеном оружјем или насилно поступа према особи у служби, или се супростави добијеној службеној наредби... у рату и у миру кажњава се смрћу стријељањем. Ко за вријеме рата на прећутан или увредљив начин оклијева да изврши службену наредбу, такођер се кажњава смрћу стријељањем. Војник, који у заједници са другим иступи против постојећег службеног поретка, против надређених, виших и њихових наредби, или се само договоре, криви су за побуну. За подстрекаче и предводнике побуне је предвиђена казна стријељањем. У случају да дође до побуне, сваки учесник који се након објаве пријеког суда није вратио, осуђиван је на смрт стријељањем. Уколико се радило о већем броју побуњеника, ту казну је требало извршити на сваком десетом човјеку, који би био одређен жријебањем, док би сви официри и подофицири који су умијешани у завјеру били кажњени”.⁵⁶

Ванредно стање и пријеки суд били су усмјерени на најбржу процедуру. У основи пресуда могла је бити смртна казна стријељањем или ослобађање од кривице. При извођењу смртне казне требали су присуствовати “душебрижник”, љекар и крвник.⁵⁷

Током јануара 1918. године на очувању јавног реда и мира у Угарској ангажовано је 60 чета аустријских и босанскохерцеговачких војника, које су у свом саставу бројале по 100 војника.⁵⁸ Почетком јула 1918. године започела је акција против дезертера у Галицији. За ову акцију ангажоване су слједеће јединице: за војну област Пшемисл из будимпештанске војне области од резервних тијела 3. бх. пука 2 чете из Будимпеште и 1 чета 7. бх. ловачког батаљона из Сиклоша.⁵⁹ За војну област Краков из војне команде Посоњ ангажовани су: од резервних тијела

⁵⁴ Исто, стр. 216.

⁵⁵ АБХ, ЗВ БХ, Präs. 1918, 13. 837. Вh pješadijski puk br. 2, II bataljon. Притужбе војника против поступака политичких органа.

⁵⁶ Plaschka Richard, Haselsteiner Horst, Suppan Arnold, н. д, том I, 31.

⁵⁷ Исто, стр 32.

⁵⁸ Исто, II, 89.

⁵⁹ Исто, 91.

4. бх. пука двије чете из Ђера и из војне области Грац из састава резервних тијела
2. бх. пука једна чета из Лебринга. Крајем октобра 1918. у позадини Монархије су као помоћне трупе у Јунгбунцлау биле ангажоване двије чете 2. бх. пука, у Острави у Чешкој једна чета 1. бх. пјешадијског ловачког батаљона, у Бечу двије чете 4. бх. пука из Ђера, док су у Бечком Новом Месту биле ангажоване двије чете 3. бх. ловачког батаљона. У Сомбателију су биле распоређене 2 чете 4. бх. пука.⁶⁰

За вријеме јулске офанзиве у Италији, дошло је до умјереног дезертирања босанскохерцеговачких војника. Показало се да се војници свих конфесија, у мањем броју, предају непријатељу. Разлози за дезертирања су се мање налазили у непријатељској пропаганди него у односима на незадовољство војника приликама на фронту. Прије свега, војници су се жалили на глад. У извјештају упућеном К. у. к. Министарству рата 5. септембра 1918, генерал Саркотић је нагласио да влада опће огорчење људи без икаквих средстава који за домовину крваре, док добростојећа класа мирно и даље води послове и кроз рат се богати. Сви војници су порицали намјере да дезертирају, истичући да би их само тешко стање њихових породица присилило да се одлуче на тај корак.⁶¹

Посљедња велика битка Првог свјетског рата је започела 24. октобра 1918. Јуришни одреди сила Антанте, Британци, Французи и Италијани су извршили први продор у подручју *Седам опћина*, у брдима између Бренте и на Пијави. Италијански план је предвиђао да навалне колоне продру до удолине код Фелтреа и тако пресјеку везу између Тирола и Венеције. Друга, јача колона је требала напредовати преко Пијаве, продрти у противничке линије код Виторио Венето, извршити обухватни маневар и прегазити их. Олакшавајућу околност за Антантине војне снаге представљала је чињеница да се аустроугарска армија налазила у фази распада. Резервне јединице су одбијале да уђу у прву линију, а кад је након политичких прилика у Угарској цар Карло пристао на издвајање угарских оружаних снага, њихове јединице су прве почеле напуштати брод који тоне.

У 4. 00 сата ујутро, 24. октобра започео је артиљеријски, а око 7. 00 сати пјешадијски напад Антанте. Мада Монархија у стварности више није постојала, јединице готово свих народности су пружале снажан отпор до посљедњег дана, не толико из оданости Монархији колико усљед тога што јединицама у првој линији ништа друго није ни преостало, одупирући се више из инстинкта самоодбране. Истовремено, јединице у позадини су слиједиле инстинкт одржања на животу, одбијајући да бесмислено гину у посљедњим сатима рата. Мада је прије почетка битке цар Карло упутио проглас војницима у којем им је наговјестио скори мир и повратак кућама, молећи их да сачувају дисциплину, тај апел није никада стигао до војске у првим борбеним линијама.⁶²

Два дана прије почетка велике битке, бригада хрватске домобранске дивизије одбила је да замијени људство осталих двију бригада у првој линији.

⁶⁰ Исто, 117-118.

⁶¹ КА-В, АОК, Оп. Nr 111. 546, Bericht Kommandierenden General für BHD, К. у. к. Министарству рата, Сарајево 5. септембар 1918.

⁶² Josip Horvat, *н. д.*, 568-569

Неколико сати касније у групи код Белуна дошло је до дезертирања 4. бх. пука, са образложењем да је “цар у манифесту народима Монархије заборавио њихову домовину, па због тога нема смисла да се и даље боре”. И са других фронта долазиле су исте вијести. Западно од Бренте побунила су се три угарска пука и нису хтјела да пођу на положаје код Асијага. Будући да су се прошириле вијести да је цар пристао да се угарске јединице врате кући, од тада је било немогуће задржати људство на положајима. Од 24. до 27. октобра пала је одлука. Дијелови британске 7. дивизије потисле су 24. октобра предње снаге хабсбуршких стража испод брда Монтела на Пијави, а 26. октобра извршиле су стварни јуриш. Британске снаге 10. армије и француске чете 12. армије, те између њих Италијани 8. армије, савладале су у току ноћи линије на Пијави. До поднева 27. октобра Британци су извршили продор на ширини од 12 км, те продрли 4 км у одбрамбени систем. Тиме је одлучена посљедња операција на италијанском ратишту. Увечер, 28. октобра снаге Антанте су чврсто запосјеле подручје на лијевој обали Пијаве.

Учињен је посљедњи покушај да се у противнапад натјерају најлојалније хабсбуршке снаге, тиролски ловци и царски стријелци. Када су срели јединице *Honvéda* које се враћају у завичај и схватили да треба и даље да крваре, борећи се за изгубљену ствар, ријешили су да је и за њих рат завршен. Они су ситуацију оцијенили правилније него Врховна команда армије.

Ујутро, 28. октобра је почео најјачи артиљеријски напад сила Антанте, који је послјеподне имао фаталне посљедице. Људство елитне 31. пјешадијске дивизије почело је махати бијелим заставама, што се пренијело и на остале дијелове фронта. Французи су заобишли положаје 3. бх. пука и извршили напад с леђа. У безизлазној ситуацији приморани су босанскохерцеговачке војнике на предају. Само мањи број њих је успио побјећи док је дио људства у покушају бијега страдао од митраљеске ватре.⁶³

Дуго трајање рата и невоље, које је војник подносио на фронту, узроковали су да је и код јединица које су до тада без поговора извршавали све задатке и у најтежим увјетима дошло до дезертирања. Ратни умор и чежња за повратком кући, при крају рата су код војника порасли бригаама за породицама и неизвјесном будућношћу. Писма из завичаја обавјештавала су војнике на фронту о неиздрживим патњама код куће, које су подносиле њихове породице.⁶⁴

Ни босанскохерцеговачке јединице нису представљале изузетак. Крајем октобра 1918. године дошло је до масовног дезертирања војника 4. бх. пука. Након што се пук прикупио 1. новембра у Кортини Дампецо, људство је смјештено у вагоне и 2. новембра преко Вилака упућено у Љубљану, гдје је стављено на располагање Народном вијећу Државе СХС. Пук, чије је бројно стање износило 2700 наоружаних и опремљених војника, три комплетне митраљеске чете са 36 ручних митраљеза и 400 коња, разоружан је а војници су упућени у завичај.⁶⁵

⁶³ KA-W, NFA, Gefechts-Berichte, Pero Blašković, Schlus-Kämpfe von Piave im Oktober 1918, Wien 1936, стр. 143-145.

⁶⁴ ÖULK, VII Bd 1918. , стр. 565-573

⁶⁵ Werner Schachinger, *н. д.*, 229-238.

др Миле Бјелајац, научни саветник
Институт за новију историју Србије

ПОКУШАЈ СТРАТЕШКОГ ОСЛОНЦА ЈУГОСЛАВИЈЕ НА СССР 1939 – 1941.

Абстракт: *Рад реконструира југословенске покушаје стратешког ослоња на СССР у периоду од 1939. до 1941. Рађен је на основу грађе из националног института у Вашингтону, Хуверовог института, грађе француске провонијенције и релевантних објављених домаћих и страних извора и литературе.*

Стратешке, војне савезе не диктирају идеолошки, верски, етнички, економски или културни разлози, стара непријатељства или савезништва, већ првенствено најпречи национални интерес – опстанак заједнице. У случају државног слома све долази у питање, људска и економска добра, будућност. Тиме су се водили намачки државни врхови, успостављајући блиску сарадњу са большевицима, а потом и француски стратешки планери од 1934 до 1940. године.¹ Дакле ни за Краљевину Југославију није било друге идеје водиле када се почела окретати обнови односа и сарадњи са СССР-ом у јесен 1939. године.²

Наша сазнања о овом предмету су се током вишегодишњег истраживања стално надопуњавао често и у форми великих обрта. Неће бити чудно ако у светлу

¹ Semjuel P. Hantington, *Vojnik i država. Teorija i politika vojno – civilnih odnosa*, (19. izdanje), Beograd 2004. s. 75; Vidi takode Von Seeck, *The Future of the German Empire*, (prevod sa nem.) New York 1930, s. 151-153; Philip Charles F. Bankwitz, *Maxime Wezgard and civil-military relations in modern France*, Cambridge - Harvard University Press, 1967; Rober J. Young, *In command of France: French foreign policy and military planing, 1933 – 1940*, Harvard University Press, 1978; Maurice Vaïsse, 'Les militaires français et l'alliance franco-sovietique au cours des années 1930' Colloque forces armées et syustèmes d'alliances, Montpellier, September 1981; Piotor Wandycz, *The Twilight of the France's Eastern Alliances 1926 – 1936*, Princeton 1988; Martin S. Alexander, *The Republic in Danger. General Maurice Gamelin and the politics of French defence, 1933 – 1940*, Cambridge University Press, 1992, s. 210-314; Niclolle Jordan, *The Popular Front and Central Europe. The Dilemmas of French Impotence, 1918 – 1940*, Cambridge University Press 1992, s. 188-307

² Индиције о овој оријентацији, првенствено преко француских извора изнели смо у нашој студији *Vojaska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922 – 1935*, Beograd 1994

нових чињеница поједини историјски актери буду осветљени новим нијансама. Многе од ових чињеница су биле и до сада расуте у доступној литератури, али као да су деловале неуверљиво, чешће бивале стављане под знак питања него у шири, проверен контекст. Грађа која се чува у Архиву Хуверовог института на универзитету Станфорд била је она карика која је дала најјачи подстицај у обличавању овог рада.³

За неке историчаре, аналитичаре Краљевине Југославије, заслепљене идеологијом, биће непојмљиво да један антибољшевички режим искрено сарађује или подстиче своје савезнике да успоставе најтешње односе савеза са Совјетском унијом. Они не прихватају ни најочигледније изворе првог реда и оцењују их као претеране или дволичне, неискрене. Осврнућемо се на две крајности, једну која карактерише нове трендове у светској историографији тзв. „ревизију“ митова, а у суштини рефлектује једну врсту нове политичке коректности под маском науке, и другу која је била карактеристична за времена „класног приступа“ историји Краљевине.⁴

Тако, на пример, француски историчар млађе генерације Гримел-Жакињон (Grumel-Jacquignon) да би истрајао на свом закључку о „немачкој орјентацији“ и „одбојности Југославије према француско-совјетском приближавању“ доследно избегава, да у својој обимној студији шире изложи најважнији синтетички преглед француских погледа на краља Александра, југословенску унутрашњу и вањску политику и карактер француско-југословенских односа - *Ноту* коју је синтетизовао Ке д'Орсеј за разговоре француског председника Републике, председника владе и министра вањских послова за никад одржани сусрет са краљем Александром, октобра 1934. Дакле, ради се о извору првог реда како је службена Француска гледала на ствари и које кораке је намеравала да предузме. У овом документу се експлиците тврди: „Југословенска влада цени веома корисном француску политику приближавања Совјетима.“

И када писац овај документ невољно наводи, додаје опаску „у најмању руку претерана оцена.“ Успут „убацује“ у њега низ измишљотина.⁵ Да оцена Ке д'Орсеја није била претерана сведочи и најдубљи утисак који је атентат оставио у Москви. Како је Вашингтону јављао његов амбасадор у Москви, Руси су Бартуа видели као шампиона француске политике приближавања Совјетском

³ Ово се посебно односи на папире пуковника Жарка Поповића, војног аташеа у Москви од септембра 1940 до априла 1941. Повлачећи се у егзил понео је обиље изворних докумената које је добијао из Генералштаба ЈВ и копије оних које је слао Београду, као и своје личне дневнике; Део архивске грађе, тачније успомене Жарка Поповића на боравак у Москви, објављени су у београдском недељнику *НИН* 1991. Део је узет из књиге *На раскрсници 1941*. Драгослава Ђорђевића, бившег официра и потоњег историчара у Калифорнији. Писац је на првом месту објавио своје разговоре са кнезом Павлом, а у једном делу је користио своје разговоре са Поповићем и његов мемоарски рукопис који се чува у Ховеровом институту

⁴ Grumel-Jacquignon Francois, *La Yougoslavie dans la strategie française de l'entre-deux-guerres, aux origines du mythe serbe en France 1918 - 1935*, Bern/Berlin/New York/Wien: Peter Lang, 1999; Nikola Milovanović, *Vojni puč i 27. mart 1941*, Beograd, 1981

⁵ G. Jacquignon, *н. д.* 468; О ненаучним методама и подметањима, са навођењем конкретних места и провером у документима писали смо у ширем есеју у часопису Токови историје 1-2/2000 i *Balkanologie* (Paris) VI (1-2) decembre 2002

Савезу, а краља Александра као најачи ослонац њене политике на Балкану, која је „највероватније била у сагласју са совјетском“.⁶

У поменутој ноти француског Министарства иностраних дела се види да је „југословенска влада (је) веома обазрива, и веома добро обавештена о опасности коју представља тријумф германизма у Средњој Европи да би се упустила у такву игру“ (окретање Немачкој). Јасно се истиче да је пријем Геринга у мају 1934. био резервисан, да је Краљ чврсто уз Француску (“толико дуго колико она то буде желела”) једнако као и тадашња владајућа српска елита која је произашла из рата. Постоји извесна забринутост шта ће бити у будућности јер Немци настоје да остваре конкретан утицај, економски и културни. Код Словенаца и Хрвата немачки утицај никад није ни нестајао.⁷

Држање Југославије према Аустрији је такође прецизно изложено. Југославија поштује међународне обавезе, спремна је и да помогне ову земљу, али само под условом да она не постане италијански протекторат и да се одрекне доминације над Подунављем.

На другој страни, на пример, југословенски писац Никола Миловановић, извлачећи поједине елементе из извештаја југословенског посланика у Москви, дакле изоловањем из укупног контекста, жели да утврди да је политика југословенских цивилних и војних власти била неискрена у нуђењу сарадње са СССР-ом како би ето показала југословенским народима да се покушало, али да друга страна није желела да одговори.⁸

Доносећи интегралне документе, историчари Бранко Петрановић и Никола Жутић разоткривају и показују да је почетком фебруара 1941. интензивирана размена мишљења између две земље, а на иницијативу министра иностраних дела Цинцар Марковића редовним путем. Министар Цинцар Марковић је 13. фебруара доставио и један меморандум кнезу Павлу и председнику владе Цветковићу у коме је изложио погледе на немачке захтеве и шта чинити. Предложио је да се у једној варијанти размотри и совјетска гаранција.⁹

⁶ National Archives, Washington. NA MP, Micro film M – 1203, Roll 5, 860 H 001 AL 2/102. Yugoslavia – Internal. Moscow to State Department October 20, 1934, Strictly Confidential: „I have the honor to report that the assassination at Marseille of the King of Yugoslavia and the French Minister of Foreign affairs has caused a deep impression in Moscow. M. Barthou was the active champion of the French policy of rapprochement with Soviet Union; King Alexander was the most effective support of French policy in the Balkans, a policy which has presumably been assimilated with that of Soviet Union. While“

⁷ MAEAD, Europe 1918 – 1940, Yougoslavie, vol. 181, 29 septembre 1934, s. 140, 142-143

⁸ „У истом циљу камуфлаже, Павле је наредио да се, тобоже, испита могућност склапања неког војног споразума са СССР. Ови покушаји нису чак ни остварени нормалним надлежним путем, него је телеграфску везу са послаником у Москви Гавриловићем, који није имао никакво овлашћење своје владе за преговоре са СССР, један истакнутих чланова Земљорадничке странке милош Тупањанин, као потпуно незванично лице. Па и од овако неозбиљно вођене акције одустало се у моменту када је стигло повољно, ... објашњење из Берлина. Да би био потпуно сигуран да је акција обустављена, Павле је наредио да Божин Симић који је био у контакту са функционерима Комесаријата за спољне послове СССР и чијим су посредством они изражавали своје интересовање за односе са Југославијом, одмах дође у Београд на реферисање. Тако је Павле сматрао да је овом дволичном игром са СССР, добио још један аргумент за јавност: ‘Ми смо покушали ...’ (Н. Миловановић, н. д. 346)

⁹ 27 mart 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд 2003, Документ у прилозима, с. 211-213

Из претходних разговора са Совјетима др Милан Гавриловић закључује да СССР има интереса да Немачка што више слаби и да ће помоћи „одоздо“ све балканске државе које се буду одупирале, све до мере преко које би је то помагање одвело у отворени рат са Немачком и само до те мере, и то док се војна ситуација радикално не измени на штету Немачке. Спалајковић шаље потом поруку председнику владе преко Тупањанина да му се за даље разговоре о склапању совјетско-југословенског војног савеза треба његово овлашћење. Ово није ишло преко министарства спољних послова редовним путем. Разјашњавајући свом министру ову иницијативу за коју је дотични сазнао од самог Цветковића, посланик је 14. марта указао и на улогу потпуковника Божица Симића и своје погледе:

„Јутрос ми је Бојин Симић саопштио: ‘Ови ме људи непрестано питају да ли сам Вам саопштио њихове сугестије, да ли сте Ви саопштили својој влади, да ли има одговора и тако даље. Уверен сам да им је много стало, јер не би толико инсистирали’“ Рекао сам Симићу да им каже да ми је саопштио и да даље ништа не зна.

О овоме питању понављам своје мишљење и разлоге из свог телеграма Стр. Пов. Бр. 111 и оне из свог телеграма Стр. Пов. Бр. 85, и додајем:

У сваком случају треба покушати, јер

Прво, Совјетска влада може одбити ово моје сондирање, ако ми за њега дате овлашћење У том случају наша влада је потпуно покривена пред нашим народом, чије су Вам симпатије за Русију познате, без обзира на режим у њој . Да није ништа друго из овог разлога треба покушати, можемо у даном моменту јавно рећи да смо хтели, али да Совјетска Русија није хтела. У противном Совјетска влада може у погодном моменту објавити да је она нама чинила сугестије, али да смо их ми одбили и постићи оно што је постигла Енглеска у Бугарској.

Друго, Совјетска влада може примити, а постављати услове и развлачити, **као и са наоружањем**. На нама је да водимо, тако да се јасно покаже да совјетска влада стварно одбија.

Треће Совјетска влада може прихватити озбиљно. У том случају ми нисмо сами према Немачкој и Европи, а ствар је Совјетске Русије како ће она објаснити Немачкој, ако се не би реагирало путем паралелног закључења мира, о коме говори Њујорк тајмс. Немачка не би јавно устала против овога, јер то би било равно раскиду са Совјетском Русијом, а ако са њом раскине, биће слабија и према нама. Наравно, све ово важи ако смо сад тако притиснути од стране Немачке, да не не можемо више чекати, ни маневрисати, а не жели се улазити у осовину Берлин-Рим.

Четврто. Овим покушајем стварно бисмо видели да ли су ови војни кругови, што оволико инсистирају на овоме у овим сугестијама, у вези са њиховом владом, и ако нису, што никако не верујем, колико су јаки, јер уистини код њих, као и код војске, а сад и у партији, незадовољство према досадашњој пронемачкој политици расте. Прекисиноћ је понова један пуковник држао предавање у коме је

рекао да се већ сад може рећи да је Немачка изгубила рат и да се њихова политика мора равнати према томе.¹⁰

Британски посланик у Београду извештавао је Лондон да је председник владе Цветковић проверавао идеју војног савеза са Совјетима код Тупањанина. Тупањанин је, према Цветковићу, најпре оклевао да се изјасни, али је на инсистирање свог председника „изразио топло одобравање, уколико би то било изводљиво, јер би недвосмислено супроставило СССР Немачкој.“ Тек тада му је Цветковић поверио да је пре неколико недеља у Москву послан специјални поверљиви емисар, а да се војним званичницима са којима је био у контакту допала та идеја. Британски посланик у истом извештају наводи да је он о томе добио поверљиве извештаје из других извора. Такође, Кембел износи свој утисак да се и Цинцар-Марковићу допада та идеја.¹¹

Из Москве је амбасадор Стафорд Крипс (Stafford Cripps), свакако индискрецијом Гавриловића, био у прилици да јави Лондону да је „специјални југословенски војни емисар, ранији генерал у Црвеној армији, већ две до три недеље овде“ те да је имао већ два разговора са руским војним властима, које би радо желеле војни споразум са Југославијом и ургирају да се југословенском посланику овде дају инструкције да то питање расправи са совјетском владом. Гавриловић је у том смислу послао својој влади извештај, наводи Крипс.¹²

Владимир Дедијер, прикупљајући грађу о односима Југославије и СССР-а, указао је на сарадњу бивших црнорукаца и совјетских агената, што и није ново. Међутим изнео је више занимљивих сведочења и о активностима Српског културног клуба и његових еминентних чланова од значаја за ову тему. Тако наводи да је одмах по Аншлусу Аустрије, у марту 1938. године руководство СКК организовало предавање генерала и академика Живка Павловића за најужи круг својих чланова на тему: Стратегијски положај Југославије у будућем светском окршају. Биле су за прилику издате посебне пропуснице.

Основне мисли генерала Павловића могле би се сажети у следећем:

1. Стратегијски положај Југославије биће у будућем светском сукобу много тежи него у првом светском рату.
2. Савезници Југославије, западне силе: Француска и Енглеска, неће моћи да победе дивизије Трећег Рајха.
3. Прелазак Италије на страну Хитлера онемогућава слање помоћи Југославији преко Средоземног мора, у случају избијања светског рата
4. После окупације Аустрије, на мало већи притисак Хитлера, предаће се без борбе Чехословачка, Мађарска, као и Румунија и Бугарска.

¹⁰ Б. Петрановић, Н. Жутић, *27 март 1941*. Тематска збирка докумената, Београд 1990 (с. 215-218) Цинцар Марковић Посланство у Москви 3. фебруар 1941; Милан Гавриловић Цинцару Марковићу 8. фебруара 1941; Цинцар Марковић Посланству 13. март 1941; Гавриловић Цинцар Марковићу 14. март 1941; Министарство је 15. марта пренело посланику Гавриловићу поруку владе да Божин Симић дође на реферисање у Београд.

¹¹ *Ž. Avramovski*, s. 650. Beograd 11. mart 1940.

¹² *Ž. Avramovski*, s. 654. Moskva, 12. mart 1940; Simić је имао чин pukovnika у Crvenoj armiji.

5. Југославија ће стратегијски бити изолована, а због прекида саобраћајних веза преко Средоземља неће моћи ни помишљати на стварање новог фронта на Балкану.

Генерал Павловић је завршио констатацијом да у Европи има још услова за успешан отпор немачким армијама у случају избијања другог светског рата, али да то не спада у домен војне него политичке стратегије. Када је после предавања, у разговору у ужем кругу, био упитан која је то нова политичко-стратегијска варијанта којом би Југославија морала да иде, генерал Павловић је рекао да је он имао на уму Совјетски Савез „јер тамо постоји могућност успешног стратегијског маневрисања против немачких оклопних армија. Дедијер наводи да су ову концепцију подржавали инспектор Земаљске одбране генерал Војин Максимовић и генерал Милан Недић. Недић је у истрази изјавио иследнику ОЗНе Милатовићу да је он слао поверљивог човека у СССР да би испитао могућности војних контаката. У овоме је значајну улогу имао и пуковник Божин Симић, који је у фебруару 1941 био послат у Москву по истом послу.¹³

Наговештај да ће се Југославија окренути и према СССР, обновити односе и сарадњу имали су француски меродавни кругови већ крајем септембра 1939. године. Закључак су изводили из саопштења самог кнеза Павла.¹⁴ На несагледиве последице по регион и словенску популацију упозоровао је колегу Брижера бугарски посланик у Београду. Бугарин се бојао да је „Балкан изгубљен“ ако се сарадња Немачке и Руса учврсти. Француски посланик је јављао да му се чини да је министар Цинцар Марковић изгубио свој оптимизам. Мање је убеђен, него пре, да ће нова руска балканска политика моћи да заштити регион од немачких претњи.¹⁵

Како год током зиме и пролећа сондирани су путеви обнове сарадње и 17. априла 1940 Цинцар Марковић је у поверењу пренео француском посланику Брижеру да Југословени шаљу трговинску делегацију као претходницу обнови дипломатских односа. Преносећи ово министар Марковић је нагласио да мисли да према Немачкој, а посебно осовини Рим – Берлин Русија заузима неутралан став, тачније оставља себи могућност слободног деловања („*mains libres*“).¹⁶ Тадашњи министар војске и морнарице генерал Милан Недић, надао се да ће тим путем моћи набавити неопходно наоружање и муницију. Цинцар Марковић му је обећао да ће у случају наставка економских преговора бити укључен и да ће имати

¹³ V. Dediјer, *Novi prilozi za biografiju J. B. Tita*, Treći tom, Beograd 1984, s. 150-151; Милан Живановић, према исказу самог Симића бележи да га је влада слала у Москву да ради на успостављању дипломатских односа, те да је од фебруара до марта 1941. био на служби у југословенском посланству. Крајем марта вратио се у земљу. Знао је за припремање пуча, а потом је послат као члан делегације за склапање уговора о пријатељству са СССР-ом (Pukovnik Apis, *Solunski proces hiljadu devetsto sedamnaeste*, Beograd 1955, s. 655)

¹⁴ ADMAE, Papiers d'agent (PA-40) Gamelin, vol. 1, 14, Посланство Београд, 23. септембар 1939. Разговор са кнезом Павлом.

¹⁵ Исто, с. 62, с. 65 Бругер Паризу 3. октобра 1939; Бругер Паризу 6. октобра 1939. Из разговора са Цинцар Марковићем.

¹⁶ ADMAE, PA-40. Papiers Rochat, vol. 8, 127. Bruger Parizu No 371, 17. april 1940.

прилику да пошаље у Москву једну војну мисију за набавке.¹⁷ Ово се дешавало месец и по дана након немачког ултиматума упућеног Југославији и привременог прекида војне сарадње са Француском.

Генерал Ђорђе Лукић, други помоћник министра војске и морнарице од 1. маја 1939. до капитулације 1941. године, у писменој изјави после рата сведочи о разлозима окретања СССР-у:

„Са Совјетским савезом нису биле успостављене никакве везе, али се осећало, да је крајње време да се успоставе дипломатски односи, па у вези с тим и тамо обратимо за помоћ, сазнав да је Совјетски савез успео да подигне своју тешку индустрију и наоружа најмодернијим наоружањем своју огромну војску.“¹⁸

Контекст у коме се кренуло лета 1939. године био је обесхрабрујући. Стари савезници Французи, Британци и Американци су обавестили Југославију да нису у стању током 1939. ништа да испоруче од траженог материјала, евентуално тек наредне године. Британци су обећали мање количине опреме за ваздухопловство, санитет и инжињерију. У Америци су државне фабрике радиле само за њихову војску, а приватне нису прешле на ратну производњу, Французи су све упућивали својој армији. Неутралне земље ће ускоро као потенцијални испоручиоци бити ометани британском блокадом и строгим правилима. Остале су тако Италија, Немачка која је запосела и чешку индустрију и тиме одлучивала о већ уговореним наруџбама и, потенцијално, Совјетски савез.¹⁹

„У лето 1940. г. Влада је послала једно изасланство у Совјетски савез да успостави дипломатске и трговачке односе између Југославије и Совјетског савеза. Изасланство је врло лепо примљено у Москви и извршило је свој задатак. У погледу трговине уговорено је да нам Совјетски савез испоручи памук, а ми њему метале: бакар, олово, цинк, хром; затим руду бауксит; маст. Кад се ово изврши онда да проширимо размену. Овај уговор је почео да се извршује, јер нам је Совјетски савез послао памук, а ми смо му испоручили метале. Затим смо од Совјетског савеза затражили да нам испоручи један део модерног наоружања. Добили смо обећање да су вољни да нам га даду да пошаљемо списак наших потреба. Саставили смо списак и послали га у Москву. (...) У јесен 1940. постављен је за Министра војске и морнарице армиски генерал Петар Пешић, који је наставио рад у истом смислу као и његов претходник. Чим је примио дужност, наредио је да се изради списак модерног наоружања које је требало тражити од Совјетског савеза. Не сећам се појединост, али се сећам да смо тражили ловачке аероплане, бомбардере, борна кола и т. д. Али, тада су већ Немци дошли у Румунију, затворили Дунав и почели будно да пазе на Бугарску и Турску, па је дотур траженог наоружања био врло тежак.“²⁰

¹⁷ АДМАЕ, ПА-40. Papiers Rochat, vol. 12, 230-231. Beograd, 22. april 1940.

¹⁸ АВИИ, Р 17, к 4, ф 1, 33. с. 3. Изјава је дата према наређењу Пов. Ис. бр. 40 од 23. IV 1946.

¹⁹ Исто, с. 4 -5

²⁰ Исто, с. 13 -14.

Генерал Ђорђе Лукић није поменуо изричито како су ти преговори коначно завршили, тачније, „да се великодушна понуда из СССР-а није никада остварила.“²¹

Генерали писац Велимир Терзић у обимној, двотомној студији о Југославији у Априлском рату, такође помиње покушаје набавке наоружања из СССР-а. Његова интерпретација је делом рефлексивна „класног“ погледа на ондашњу владу Југославије, а делом онемогућена ширим (не)познавањем ствари:

„Због рата у Европи немогуће је било набавити ма шта; зарађене државе из појмљивих разлога нису хтеле да продају ратни материјал, а незарађене западне силе и СССР нерадо су продавале ратни материјал Југославији, јер је њена влада водила профашистичку политику. (...) Најзад Југославија је безуспешно покушавала да изврши извесне набавке и у СССР-у. Иако је Совјетски савез у новембру 1940. преко свог војног изасланика у Београду, понудио да испоручи све што треба од наоружања с тим да се плаћање регулише доцније (тражено је 600 авиона, 300 тенкова и топова разне врсте) ипак до априлског рата није ништа испоручено.“²²

У стварности, Југославија се из нужде држала декларативно неутрално, али је и даље иза сцене наставила сарадњу са својим старим савезницима. Недовољно наоружана и са пољуљаном вером у најачег старог савезника, покушава да искористи време да се што боље војно опреми. Тако је извештавао из Београда посланик Херен (Heeren).²³ Немци су после напада на Југославију објавили део поверљиве грађе француског Генералштаба заплењене у Шаритеу (Charité) у лето 1940. - сарадња два генералштаба, планирање експедиционог корпуса у Грчкој, омогућавање снабдевања Пољске, испоруке наоружања, поверљиве мисије, размена обавештајних података, ометање немачких акција и друго.²⁴

После Лондона, први центар Слободних Француза основан је у Београду. Поред британског посланства и југословенских пријатеља, овај центар је све до слома Југославије имао активну подршку југословенских власти.²⁵

Од почетка напада Италије на Грчку, Југославија упркос претњама сила Осовине помагала свог јужног савезника. „Влада у Београду је, без обзира на објаву своје неутралности настојала да помогне грчку војску дајући дозволу да на својој територији организује складишта хране и муниције. Питање Солуна за Југословене није имало битан карактер све док Грци успешно бране своју територију. Сем тога желели су да виде какав ће преокрет заузети немачко-совјетски односи после

²¹ Nil Balfour, Seli Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић, једна закаснела биографија*, Београд 1990, с. 140.

²² V. Terzić, *Слом Краљевине Југославије 1941, том II, Београд-Љубљана-Титоград 1983*, с. 141. Успут интерпретација одудара од садржаја реченице: „тражено је...“ Дакле подразумева да је или пре или после тражено, а не нуђено.

²³ Jacob V. Hoptner, *Jugoslavia u krizi 1934 – 1941*, Rijeka 1972, с. 15.

²⁴ PA-40, Cabinet Bonnet, vol. 16, 57-61. Declaration concernant la Yougoslavie 6 avril 1941

²⁵ Stevan Pavlowitch, *Unconventional Perception of Yugoslavia 1940 – 1945*, chapter I: General De Gaulle: *The Free French and Yugoslavia*, New York 1985, с. 1-4.

неуспешне Молотовљеве посете Берлину.²⁶ За испоруке наоружања кориштени су фиктивни уговори за испоруке у правцу Турске или приватних компанија. Испоручено је на пример око 200. 000 ручних граната из фабрике *Вистад*, коњи и друга стока неопходна грчкој армији. Грчки амбасадор у Београду Раул Бибица Росетис лично је захвалио кнезу Павлу на учињеним услугама у тешком тренутку. После рата је писао да је ова племенита помоћ помогла Грцима да се одупру Италијанима у Албанији. На другој страни у децембру су одбијени сви захтеви Италијана да се преко југословенске територије врши снабдевање њихових трупа у Албанији. Овакво држање условило је тренутни прекид испорука сваког војног материјала Југославији из Италије, Немачке и Чешке.²⁷

О генералу Милану Недићу су писали савременици и историчари, па и његови рођаци (Станислав Краков). Остао је контроверзна фигура у историји српског народа, личност око које су се стварале легенде још за његовог живота. О његовом погледу на СССР 1940. сведочи и професор Драгољуб Јовановић. Професор о сусрету са генералом октобра те године бележи:

„Је ли био један од највећих глумаца у нашем роду (...) или је био искрен српски и словенски родољуб? (...) Најзанимљивији је био мој први и једини разговор с њим, крајем октобра 1940. Од тога како буде оцењено оно што је тада рекао зависиће у великој мери његов лик пред историјом. У свим ситуацијама у којима се налазио, пре и за време окупације, показао се као мајстор глуме. То не искључује да је био искрен патриот и добар Словен и да је лагао Немце и кад је, преко мене, обавештавао Русе о опасности која им прети од стране Немаца. Глумци су врло чудан свет. Неки понекад играју тако добро да и сами верују у оно што говоре.“²⁸

Јовановић је ступио у контакт са Недићем на жељу совјетског посланика у Београду Плотњикова. Плотњиков се пожалио да је изолован у контактима а хтео је да провери да ли је југословенски посланик Милан Гавриловић пренео једну поруку из Москве. Јовановић се распитивао код Слободана Јовановића ко би био најпогоднија личност која има приступ Кнезу и сагласили су се око Недића. Генерал га је примио у касним вечерњим сатима због конспирације. Недић је у разговору потврдио пријем поменуте поруке. На упит Недића о томе шта ради Плотњиков Јовановић је почео да препричава недавни разговор што је Генерал убрзо прекинуо изјавом да он зна шта чекају Руси – 1942. годину, да изврше трећи петогодишњи план, да употпуне наоружање и реорганизује војску, а потом недвосмислено упутио поруку, упозороње Плотњикову са обавештајним подацима о свим немачким припремама за напад на Русију и намерама да освоје словенски Исток. Недић је још хтео да провери зашто су Руси отворени према пуковнику Жарку Поповићу а затворени према посланику Гавриловићу. Јовановић је забележио:

²⁶ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine*, knj. I, s. 303 (prema: Alfredo Breccia, *Jugoslavia 1939-1941, Diplomazia della neutralita*, Guiffre ed, Roma 1978, s. 382-383.)

²⁷ Ноптнер, *n. d.* 199 – 200; N. Balfur – S. Mekej, *n. d.* 135; Ž. Avramovski, *Britanci*, knj. 3. dok. 244, 253, s. 563, 573

²⁸ D. Jovanović, *Ljudi, ljudi*, knj. II, Beograd 1975, s. 161-165

„После овог разговора са Недићем, питао сам се да ли је био искрен. То питање је постало још важније кад је после окупације, (...) сам постао председник владе. Да ли се играо са Плотњиковим и са мном, или се играо са Немцима? Кад је пао неколико дана после нашег разговора, помислио сам да се на неки начин сазнало шта ми је рекао. Показало се да је сам општио с Немцима у вези са Солуном (...) У сваком случају његовим информацијама које је Плотњиков морао саопштити, Стаљин није поклањао вере и схватио их као „капиталистичку сплетку“, као и слична обавештења која су му доставили Черчил и Бенеш, и ко зна још ко. У то нас је уверио Хрушчов на XX конгресу совјетске КП“.²⁹

Овај разговор, ако је верно интерпретиран, има своју тачну допуну у гледиштима Недића изложеним неколико дана касније кнезу Павлу о потреби заузимања веома одређеног курса како би се и војска могла прилагодити. Једна од понуђених опција државном врху био је и активни савез са СССР-ом, али су изнесене и слабе његове стране.

Генерал Недић је пошао од констатације да дотадашња колебљива политика, непрекидно активирање и дезактивирање војске почиње да руши њен морал и даје простора за субверзивну пропаганду у активираним јединицама. Стратешка ситуација се драстично променила на штету земље. Армија, по министру, није могла одолети истовременом, концентричном удару Немачке, Италије, Мађарске, Румуније и Бугарске. Последица би била комадање и уништавање земље пре краја другог светског рата.

Државном руководству понудио је три могуће опције. Прва је била да се изврши потпуна мобилизација и да се крене у помоћ Грчкој и спречи стратешко опкољавање Југославије продором Италије у северну Грчку. Евентуалну енглеску помоћ реално је процењивао као недовољну. Друга понуђена опција је био савез са Русијом која ни сама није била у најзахвалнијој позицији, а притом физички одвојена и у немогућности да пружи директну помоћ. Трећа опција, за коју је по Недићу још било времена, јесте прилазак Осовини. Он је у прилог овог решења навео следеће:

„Ствари код Осовине не иду глатко, зато је велим моменат, ако се хоће то решење. Немачка је заузела европски континент и неограничен је његов господар. Са својих деведест милиона Немаца, ако не наступи грађански рат у њој, она ће бити дуго и дуго његов господар. Поред тога Немачка је била и остаје наш силан сусед. Па је природно да испитамо и ту могућност. Ако се решимо на ово, шта добијемо: Прво, продужићемо себи живот, друго сузбићемо захтеве грамзљивих суседа; и најзад иако на крају крајева ипак изгубимо извесне делове наше земље за компензације суседима нећемо свакако изгубити онолико и онако, ако би били непријатељи и силом покорени. У противном изгледа ми да ће српски народ пораз Југославије највише платити. Према оваквом решењу, ако би га узели, морамо подесити све остало, а нарочито спољну, унутрашњу и војничку политику.“³⁰

²⁹ Исто

³⁰ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine*, knj. 1, „Prilog br. 5“, s. 584-586

Недић је у своје време знао за немачке притиске и „сугестије“ да се Југославија безусловно у свом интересу приклони Рајху, али није знао оно што ће бити видљиво из дневника грофа Ћана, а то је да је 7. јула 1940. године било одлучено код Хитлера „да Југославија каква је сада неће моћи да има права грађанства у новој, од Осовине створеној Европи“.³¹ Слична сазнања или индиције ће у то време имати преостале дипломате Вишија у Риму, Будимпешти и Софији. Из Мађарске од обично добро информисаних извора се чуло да план начелно договорен у Риму, када дође време за његову реализацију, а то није тренутно, Далмацију предвиђа у италијанској зони, Словенију и већи део Хрватске у немачкој, Мађарској следује добар део од „сашање границе до Земуна“. Из бугарске престонице се чуло од високих личности које су се враћале са разговора код Хитлера и његових министара, да се у Берлину тренутно не планира војна акција на Балкану из економских и практичних разлога, чека се коначна победа Рајха за комадање Југославије која ће се свести на границе Старе Србије, а Грчка која је савезник Енглеске, биће подвргнута, када дође тренутак за то, третману какав заслужује.³²

Недић је ургирао да се одлуке донесу што пре јер је наилазила зима и људи се нису више могли држати без видљивог циља. Министар се бојао слома не само војске него нације и државе истовремено.

Недић који је поднео поменути меморандум уз одобравање Цинцар Марковића био је смењен. Кнез је овај Недићев иступ доживео као притисак. Генерал је до тада уживао лично поверење Кнеза, како пре ступања на дужност министра војног све док се уз његово име није почео помињати Димитрије Љотић. Ту је Кнез био осетљив. Уз то долазила је обструкција од стране премијера Цветковића, као и потпредседника владе Мачека који је почео изражавати сумње у Недићеву лојалност Споразуму. Недић је свакако био разочаран стањем у Хрватској где су се ствари погоршавале уместо да се смирују и где је војска дневно била изложена провокацијама и обструкцији.³³ Недић је имао у више наврата спорове и тешкоће са министром финансија Шутејем. Тада је у више наврата претио да ће поднети оставку.³⁴

Кнез Павле у разговору са британским послаником у Београду није помињао Недићев меморандум као претекст његовом смењивању. Покушао је послати поруку Лондону да је основни узрок у неадекватном реаговању смењеног министра на ситуацију током напада италијанске авијације на Битољ и наводно лоше вођене истраге. Кнез је посебно изражавао незадовољство неадекватном противваздушном и ловачком заштитом југа и очајем који је захватио становништво.

³¹ Ciano's Diary 1939 – 1944, Heinemann, London 1947, s. 378.

³² Извештај фр. Конзула у Софији Блондела 12. VIII 1940 (МАЕАД, Серија РА-40, 00 Papiers Baudoin, vol. 7, 25); Телеграм из Будимпеште No 616, поверљиво, 25. септембар 1940 (РА-40, Bureau d'étude Chauvel, vol. 46, 2)

³³ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma, Dnevničke beleške 1931-1941, Londonske beleške 1944-1945* (priredio Radomir Konstantinović), Agencija „Mir“, Novi Sad 1998, s. 72, 144, 146, 154, 155, 159, 183.

³⁴ M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941, VIG 1-2/1993*, s. 123-127

Истакао је себе и председника владе Цветковића као једине који су се залагали за енергичне мере.³⁵

Наследник генерала Недића на положају министра војног, стари генерал Петар Пешић наставио је политику сарадње са СССР-ом. Он и начелник генералштаба Петар Косић покушавају да што пре дођу до обећаних испорука наоружања и опреме.

Мисија пуковника Жарка Поповића

Када је 3. јула 1940. године министар Милан Недић позвао пуковника Жарка Поповића,³⁶ саопштио му је: „Немамо никог бољег од вас ко би могао да нам за кратко време изнесе јасну слику шта војнички представља Совјетски Савез.“³⁷

На том састанку Недић је изложио своје намере и жеље. Очекивао је да Поповић у контакту са совјетским војним круговима процени колико се СССР интересује за судбину Југославије, да ли је у могућности да снабдева Југославију оружјем и сировинама. Недић је поновио Поповићу да Немци наваљују да се Југословени одрекну сопствене привредне политике, престану да бацају погледе на СССР и Британију, најзад да се не противе уколико Италија затражи извесне територијалне уступке. Да се Русима пренесе да им Немци замерају контакте са

³⁵ Ž. Avramovski, *Britanci*, knj. 3, s. 543, dok. 226. Šifrovani telegram poslanika Campbell-a Foreign Office-u, Beograd, 7. novembar 1940.

³⁶ Жарко Риста Поповић (Модрича, Босна 27. И 1896 – Лондон, 1989), генералштабни пуковник био је тада начелник I обавештајног одељења Главног генералштаба. Био је питомац Кадетског корпуса у Одеси (1906-1913), Артиљеријског училишта у Петрограду (1913-1914), Више ратне школе-у Паризу (1921-1923) У српску војску ступио је као добровољац 1914 и борио се у 8. батерији Моравског арт. пука као водник, потом од јануара 1915 у Дунавском арт. пуку. На Солунском фронту је од 30. VII 1917 у штабу артиљерије Моравске дивизије као везиста. Рањаван и на Церу и на Горничеву. После рата био је члан Делегације Владе и ВК у Софији, потом Војне мисије (1919-1920), после Париза командује батеријом у Дунавској бригади, а од 25. X 1924 стално је у Генералштабу. Био је ордонанс Краља од 24. XI 1927. до 22. II 1931; поред те редовне дужности био је в. д. начелника штаба Дунавске дивизијске области и наставник у Интендантској академији и на Вишој школи Војне академије (1930-1931); начелник штаба Зетске дивизијске области од 6. I 1931 до 28. XII 1932; војни изасланик у Риму од 28. XII 1932 до 14. IV 1935; начелник штаба Потиске дивизијске обл. у Суботици до 15. X 1936; од 26. X 1936 био је шеф I одсека Обавештајног одељења, а од 1. III 1940 начелник I одељења; од 21. VIII 1940 војни аташе у Москви. После Каирске афере прешао је као пуковник у британску војску. Учествовао је на страни Британаца у акцијама против Мау Мау покрета у Кенији. После је радио за ОУН – УНИЦЕФ у Женеви и био представник у Уганди средином 1960их. У чин пуковника унапређен је 1936. У емиграцији је живео са својом супругом Косаром, ћерком Косте Главинића, универзитетског професора, министра и председника Београдске општине. У Лондону су становали у кући Бошка и Вере Станојловић. Бошко је био син пок. армијског генерала Радисава, и као мајор од 6. VIII 1940 био помоћник војног аташеа у Москви. (А ВИИ, персонални досије; *Генерали и адмирали Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2004, с. 278; *Ко је ко у Југославији*, Београд – Загреб 1928, с. 37)

³⁷ Hoover Institute, Archives, Zarko Popovic Z- 28, box 2. Мемоари „Моја служба у Совјетском Савезу – My Service in the Soviet Union“, написано 1948. и послато на увид генералу Louis Fortier некадашњем војном аташеу SAD у Београду и личном пријатељу; О Немачком ultimatumu роџетком јула види: *Априлски рат 1941. Zbornik dokumenata*, Knj. I Београд 1969.

њима, да омаловажавају њихову силу и значај те да спремају опсежне војне мере против СССР и у том циљу користе избеглице за обавештајну службу.³⁸

Тиме је започела сложена мисија пуковника Поповића, с једне стране да процени да ли је СССР заиста реално могућ стратешки партнер и да се од њега хитно набави најнеопходније наоружање и опрема за оспособљавање армије како би постала фактор одвраћања пред растућим притиском Немачке.

Генерал Недић је у јулу издао наређење да Економско одељење Главног генералштаба припреми преглед материјала по свим гранама како би се проверило да ли се исти може набавити (добити) у Совјетској Русији. Одељење је припремило све тражено до 5. августа и послало начелнику Обавештајног да се проследи пуковнику Жарку Поповићу.³⁹

Поповић је отпутовао на нову дужност 30. августа, а са њим и мајор Бошко Станојловић, син покојног армијског генерала Радисава и синовац генерала Чедомира. Успут су се задржавали у Софији и Одеси.⁴⁰ У Москву су стигли 5. септембра. Већ 15. септембра су били примљени од маршала Тимошенка, комесара за народну одбрану у присуству начелника Генералштаба генерала Мерецкова.⁴¹

Претходно Поповић је извршио припрему за овај сусрет са представницима Обавештајног одељења совјетског Генералштаба. Између осталог поред сугестије да је Југославија мирна и стабилна, да ће се у случају напада бранити, да је са суседима у добрим односима, пренео им је да Немачка не гледа добрим оком на њихове односе са СССР, да свуда, а нарочито у Југославији покушава да увери свет о потпуној безначајности совјетске силе, да сама проводи ратне припреме према СССР-у, да он сам долази у Русију „као другу отаџбину у којој сам провео детињство“ и да су две земље у таквом природном односу да не могу једна другој да желе зло, ако већ не би имале намеру да се помажу.⁴²

Маршал Тимошенко се трудио да остави најповољнији утисак и наступао је срдачно. Оценио је да је положај Југославије важан, али тежак. Поповић је искористио добру вољу да одмах покрене питање наоружања које би могло евентуално стићи током зиме из СССР-а, у првом реду борна кола, противавионска и противоклопна оруђа. Маршал је спремно одговорио да је упознат са списком потреба и да је већ разговарао са Молотовим те да ће се у најкраћем времену решавати то питање.⁴³

Југословенски аташе је могао да јави у Београд 22. септембра, да му је пре два дана совјетски министар војни је лично саопштио „да ће питање уступања ратног материјала Југославији решавати у најкраћем року Министарски Савет; да је председник Министарског савета наклоњен, а он ће (министар – М. Б.) као

³⁸ ZP-28, box 1, Извештај војног изасланика Ж. Поповића лично министру Недићу 9. X 1940.

³⁹ ZP-28, box 1. Листу материјала види у Прилогу 1.

⁴⁰ Dragoslav Đorđević, „Uspomene vojnog izaslanika“ (1), NIN br. 2100, 29. mart 1991, s. 74

⁴¹ ZP-28, box 1, Popović Nediću, Moskva 9. X 1940, s. 1-2.

⁴² Исто, с. 1

⁴³ Исто, с. 2

војник свестан ‘вредности и стратегијског значаја Југославије’ наше тражење ‘оберучке’ подупрети.⁴⁴

Контакти су учестали. Руски министар је користио начелника Обавештајног одељења да детаљније провери будуће југословенско држање и погледе на ситуацију пре него што донесе неку коначну одлуку по питању испорука. Поповић обавештава свог министра о детаљима тих разговара. Руси су желели да расветле на кога се односило Поповићево „бранићемо се“. Објашњено им је да се мисли на Немачку. Домаћин је отворио питање Бугарске. Сложили су се да нема основа да јој се верује упркос пакта и да се не рачуна на њену лојалност. На крају исказан је највећи руски страх „да се не деси као у Француској“, урушавање изнутра. Распитивали су се за Короща и Стојадиновића. Мимо обичаја, Поповићу и његовом помоћнику дошли су позиви да посете штаб морнарице и штаб ваздухопловства. Изненада 4. октобра позвани су и код начелника Главног генералштаба. Поповић их је обавестио да располажу подацима да Немци држе 88 дивизија према Совјетском Савезу и обећао, неслужбено, да ће им пренети властита обавештајна сазнања која буде прикупио у Москви. Начелник је био задовољан.⁴⁵

Поповић је као посебно наклоњеног из совјетског војног врха истакао команданта ваздухопловства. Уопште, његов је утисак био после месец дана боравка у СССР-у да су војни кругови очигледно расположени за тражење наслона на балканске државе, али се не усуђују да предузму било шта без сагласности партије. Упркос бугарској пропаганди војни кругови им не верују. Преговори о набавци оружја су пропали према бугарском министру јер су Руси тражили исплату у злату. У Румунији су испустили позиције и Немци су их предухитрили. Очекују повратак Турског амбасадора у Москву. На другој страни, „са Југославијом желе сарадњу, али не верују довољно у њену чврстину. Мисле да смо изнутра доста подривени фашистичком и нацистичким утицајем; доказ томе виде у последњим променама у влади и догађајима у земљи. Ово уверење чини их опрезним, ма да војни кругови отворено стављају у изглед зближење и сарадњу.“⁴⁶

Пуковник Поповић је у свом рапорту 9. октобра пренео важне информације о процени вредности совјетске војне силе у круговима војних аташеа у Москви и околним земљама. Те оцене нису биле повољне. Совјетску армију су ценили као заосталу у сваком погледу. Немачки официри (у Шведској) отворено су тврдили да ће ту армију тући за 2 до 3 месеца. Мада се Поповић ограђује, да лични увид још није стекао те да је поменуто опште мишљење можда последица немачке пропаганде, а с друге стране затворености совјетске армије за контакте са странцима. Истакао

⁴⁴ ZP-28, box 1-14, Str. Pov. br. 1, Moskva, 22. septembar 1940. Занимљива је напомена у овом првом службеном извештају Стр. пов. из Москве, Поповић упозорава своје колеге у Београду да воде рачуна да му је министар иностраних дела Цинцар Марковић 28. августа скренуо пажњу да не журимо са зближавањем. „Ово јављам ради управљања у погледу искоришћења овог извештаја“. Извештај је послат по куриру; У рукопису Мемоара (с. 56) Поповић помиње сусрет пред сам полазак који му је упутио Цинцар Марковић. Као и Недић, тражио је извештаје о стварној снази СССР. Није веровао извештајима Гавриловића као уопште кадровима Земљорадничке странке на коју су сумњали да има много комуниста. Све наде полагали су у војног аташеа.

⁴⁵ ZP-28, box 1. Popović Nediću 9. X 1940. s. 2

⁴⁶ Исто

је да нико не пориче да се прави напредак и да се индустрија силно развила, а да је наоружање на висини. О томе су му сведочили, пише Поповић, Французи и Енглези који су од априла до августа 1939 били у преговорима са Совјетима и лично могли да се увере у чињенице током обилазака.

У овом реферату који је стигао куриром у Београд половицом октобра, дакле у данима када је Недић припремао поменути реферат за кнеза Павла, стоји у закључку следеће:

„И поред жеље Совјета да се приказују као строго неутрални мој је утисак, а то ми је посредно потврдио и начелник обавештајног одељења, да садашњи догађаји представљају само припрему ‘освајање погоднијих положаја’ за обрачун са Немцима који овде сматрају неминовним.

Начелна одлука о уступању материјала и сировина показаће нам да ли су политички кругови сагласни са војним у погледу држања према Југославији. У сваком случају, како изгледа, не треба очекивати у ближој будућности неко јаче залагање СССР за балканске ствари, бар док код одлучујућих чинилаца буде постојало уверење да је фашистичка и нацистичка струја у појединим балканским државама толико јака да би одала пре времена силама осовине намеравану сарадњу или је уопште онемогућила.“⁴⁷

Југословенски војни аташе у Москви јавио је Београду 25. октобра да су на највишем месту начелно сагласни са испоруком те да ће им 28. октобра предати листу потреба. У истом документу износи своје мишљење да „пошто мало тражимо и не покрећемо питање снабдевања у случају рата, сумњају у озбиљност наше борбене решености. (...) имам утисак да би желели војно политички споразум.“⁴⁸

Почетком новембра 1940. пуковник Жарко Поповић је поново позван у Министарство одбране. Совјети су затражили списак материјала. Поповић бележи да је Стаљин помоћ условио „да ништа не иде преко дипломата већ да се ради преко војника.“⁴⁹

Из руског Главног генералштаба Поповић је 21. новембра добио службено обавештење да је совјетска влада одобрила испоруку ратног материјала које су Југословени тражили. Аташе је поновио, као и пре месец дана, да се Руси чуде југословенској разногласности и одуговлачењу. Совјети су изразили спремност, наводи Поповић, да обезбеде свестрано ратно снабдевање. Са њихове стране је сугерисано да сви преговори иду преко војних власти, да не би желели да се транспорт обавља преко бугарске територије, нашта је аташе предложио да превоз буде обављен југословенским шлеповима Дунавом, али, упозорава, да треба радити брзо док се Дунав не заледи. Совјети су такође затражили да им се „хитно до 23. новембра у подне“ доставе подаци о типу борних кола, моделу и калибру артиљерије, врсти бензина и начину транспорта, „у нашем интересу“.⁵⁰

⁴⁷ Исто

⁴⁸ ЗР 1. 3

⁴⁹ Мемоари

⁵⁰ ЗР 1. 22

Као одговор на овај захтев југословенски Генералштаб је 23. новембра упутио допуњени списак према траженим спецификацијама за наоружање, муницију и бензин. Генералштаб је изразио сагласност за транспорт Дунавом и најавио да шлепови могу бити у Сулини у року од осам дана, када се јави да се упути. За транспорт авиона се предлагао прелет уз помоћ југословенских или по руској жељи, совјетских пилота.⁵¹

Доласком генерала Пешића на место министра војске и морнарице и заштравањем ситуације на Балкану, активности око обећаног наоружања и опреме су убрзане и комуникација о детаљима испоруке постаје учесталија. Руски Главни генералштаб саопштио је 6. децембра да они сматрају прелет авиона неподесним начином. Мисле да је боље да се пренос обави бродовима те да Југословени доставе детаљан план превоза. Прослеђујући ову информацију Београду, пуковник Поповић упозорава: „Имам сигуран извештај да су Италијани, а вероватно и Немци већ обавештени (...) вероватно индискрецијом Београда. Треба предузети мере обезбеђивања, јер постоји опасност да нам осујете превоз. Да се што пре упуте поручник бојног брода I кл. Покорни⁵² и један добар дактилограф.“⁵³

Помоћник министра Пешића, генерал Александар Стојановић, наредио је војном изасланику да одмах провери да ли ипак бомбардери и ловци могу у мањим групама да изврше прелет, да јави име пристаништа на Дунаву и провери код Совјета да ли је боље да њихови бродови обаве транспорт из Одесе до југословенске Слободне зоне у луци Солун. Начелник Генералштаба Косић тражио је почетком децембра да се хитно достави одговор да ли су противоклопни и противавионски топови моторизовани и ког су калибра, колико је аутомобила на батерију. Косић је тражио да се доставе правила, опис и таблице за наоружање.⁵⁴

У Београду су били забринути руским оклевањем и двосмисленошћу. Кнез Павле је изразио чуђење посланику Кембелу што су Совјети (до) своје одлуке од 25. новембра да испоруче тражено оружје и одмах, нису до тада ништа одговарали. „Наш пријатељ (Павле-М. Б.) ми каже да не може да схвати који је циљ совјетске владе, констатујући у вези с тиме, неспособност турске владе, с једне стране, да од ње извуче било какву изјаву о њиховом ставу, а с друге стране скоро је извесно да су у Софији применили суздржани утицај у тренутку када бугарски председник владе и министар спољних послова треба како је он уверен да посете Берлин“⁵⁵ У наставку телеграма у коме се осврће на испоруке оружја и држање Совјета, Кембел пише:

„Министар правде (Др Виктор Ружић) ми је 6. децембра рекао да је на ручку, који је тог дана приредио неколицини југословенских министара совјетски посланик (Плотњиков) био изузетно љубазан али и загонетан. А атмосфера као у време старог режима. Министар правде је питао да ли би совјетска влада продала

⁵¹ ZP 1. 23 Стр. пов. Ћ. Бр. 11446, шифровано 23. новембра 1940. Министар војске П. Пешић. У посланству је дешифровано 24. новембра 1940. Види списак у Прилогу 2.

⁵² Миле Покорни је био син генерала Љубомира Покорног. Посла рата остао је у емиграцији и био запослен у Океанографском институту у Сиднеју (Генерали и адмирални, с. 249)

⁵³ ZP 1. 27. Москва 6. децембар 1940.

⁵⁴ ZP 1. 28 Стојановић пуковнику Поповићу, 7. децембар 1940; Косић Поповићу 11. децембар 1940.

500 авиона југословенској влади, Совјетски посланик се насмејао и рекао: 'Видела би', Председник владе се умешао у разговор и предложио 200. Совјетски посланик је рекао 150, као да се погађа и поново је смејући се рекао: 'Видећемо'. Министар правде је такође директно упитао да ли је совјетска влада заинтересована за мир или за рат на Балкану, на шта је совјетски посланик одговорио: 'Обоје'.⁵⁵

У Форин Офису су Рос, Инграм и Диксон анализирајући приспеле извештаје констатовали да је совјетска влада још неодлучна. Инграм је устврдио да се ради о „природној двосмислености“ и непоузданости Руса.⁵⁶

Нама се чини да је Плотњиков доследно спроводио инструкцију да у цео посао око набавке наоружања и опреме буду посвећени само војници и Кнез. Руси нису били сигурни у дискрецију и добронамерност цивилних министара. Извесно је да ни Ружић а ни Цветковић нису знали цифре из југословенског тражења као ни за сагласност да сав тражени материјал буде испоручен.

Министар Пешић ургира 14. јануара 1941. код војног аташеа Поповића да јави како теку преговори, а генерал Петар Косић 16. и 28. јануара поново тражи целовите информације о руским намерама како би се проценио стратешки значај могућег савезника:

„Развој крупних војно-политичких догађаја у свету, а посебице на Балкану, налаже да будемо колико је могуће чешће и правилније обавештени о гледишту и намерама војних и политичких кругова Москве у вези с овим догађајима.

Стално поајчавање немачких снага у Румунији, њихово груписање са тежиштем у области Влашке и Јужне Добруце и припреме за прелаз Дунава, као и политичка активност бугарских државника, указује на могућност уласка немачких трупа у Бугарску, што више не крију ни немачки дипломатски кругови.

Од првокласног је значаја став Совјетске Русије према Немачкој и посебице њено држање за случај окупације Бугарске, напада на Грчку и Турску и евентуално даљег надирања преко Мореуза на Средњи Исток. Исто тако, да ли је Совјетска Русија и како одговорила на војне мере које је Немачка предузела у Румунији, у смислу обезбеђивања својих интереса у области Црног мора.

По оваквим актуелним проблемима треба да се обавестите и да у колико је могуће чешће извештавате, не чекајући на нередовну и ретку курирску везу.

У вашим писменим извештајима требало би да већу важност посветите војној и војно политичкој делатности, док се у политичким одељцима ограничите на важније догађаје, не понављајући опширније оно, што је познато из штампе.

Настаните да прибавите податке о груписању совјетских снага према Немачкој и да доставите обавештења о стању и развоју војне силе Совјетске Русије, макар и у кратким цртама, не чекајући док завршите са прикупљањем материјала за потпунију студију.⁵⁷

⁵⁵ Ž. Avramovski, s. 571. Campbell Foreign Office-u, Beograd 9. decembar 1940.

⁵⁶ Ž. Avramovski, s. 571, напомена 4. (PO/FO 371, 25034, s. 216)

⁵⁷ ZP 1. 41 Пов. Ген. Об. 1. Бр. 1084, Београд 28. јануар 1941

Да би се сазнало право стање, на испомоћ у Москву послан је и Божин Симић, али, бар како је јављао Поповић 3. марта, према веома озбиљном извору, „Русија задржавала став ишчекивања ма шта се догодило на Балкану.“

Нажалост, по питању испорука пуковник Жарко Поповић је морао 4. фебруара обавестити Генералштаб и Министарство војно да су му у Совјетском министарству саопштили да су преговори о испорукама успорени у вези са потписивањем југословенског пакта са Мађарском и трговачког споразума са Немачком. Совјети су то протумачили као удаљавање од Русије. „Ово, као и подвлачење да цена не игра улогу, показује да желе користити наше тражење за политичку игру. Мишљења сам с тога да се не треба ослањати на овај извор. Питају да ли смо у стању сопственим средствима подићи из Одесе (оружје) и тајно га пребацити (...) Поново траже потпуну тајност.“⁵⁸

Генерал Пешић се хвата за сламку и одмах шаље поруку Совјетима преко свог војног аташеа да су Југословени у стању да сами, својим средствима и тајно прихвате испоруку из Одесе и превезу је морским путем. Поново тражи да буде обавештен када ће руска страна ставити тражени материјал на располагање у Одеси.⁵⁹

Руско наоружање никад није стигло. Југословенска страна је у сусрет најачим притисцима сила Осовине ишла са недовољно модернизованом армијом нарочито у погледу оклопних снага, авијације, противоклопне и противавионске артиљерије, довољног броја транспортних средстава и резерви артиљеријске муниције. Ова чињеница ће свакако утицати на два водећа генерала Петра Пешића и Петра Косића да заузму резервисано држање на Крунском савету у погледу ефикасног и дуготрајнијег отпора немачком нападу.

Покушај склапања пакта о узајамној помоћи после 27. марта

После насилног уклањања Намесништва и владе која је потписала приступу Тројном пакту, пучисти су покушали акцијом министра Нинчића да примире Италију и Немачку од тренутне реакције, али нису пристали на тражење немачког амбасадора фон Херена да одмах демобилишу војску. На другој страни одмах су поведени разговори са руским и енглеским представницима о помоћи и савезништву.

У светлу архивских извора који су крајем 1980-их објављени у Русији пратимо колико су највиши представници пучиста учинили напора да придобију за стратешког партнера СССР и на тај начин можда одврате немачки напад. Ови наводи потврђују у потпуности казивања Душана Симовића у рукопису његових мемоара где тврди да је он иницијатор склапања пакта. Према руским депешама из Београда први састанак одржан је 30. марта ујутро у просторијама Генералштаба.

⁵⁸ ЗР. I. 42.

⁵⁹ Исто, Пешић пуковнику Поповићу, шифровано 6. фебруар 1941 у 13h

Истог дана касно увече руске представнике је посетио Божин Симић са личном поруком Симовића, а сутрадан је Стаљин тражио од својих представника у Београду да Југословени хитно пошаљу делегацију за преговоре у Москву. Због ометања немачке агентуре следећих дана разговори су одржавани ноћу у Симовићевој кући. На првом састанку 30. марта Богољуб Илић је обавестио руске представнике да југословенска влада жели да успостави свестрану политичку и војну сарадњу са СССР-ом. Он је појаснио да „Ми желимо војно-политички савез под било којим условима које предложи Совјетска влада све до одређених социјалних промена које су остварене у СССР, а које могу и које морају бити остварене и у свим другим земљама.“ Илић је изложио идеју наоружане неутралности због чега су потребне испоруке тенкова, авиона и другог наоружања. У тим разговорима Илић није био искрен када је негирао да ће Југословени користити помоћ Енглеске („Енглеска за нас значи само рат.“). Илић је сугерисао да се југословенски народ по совој старој традицији и складу интереса окреће Совјетској Русији и тражио одговор да ли на тој страни постоји поверење у југословенски народ. У том разговору Илић је изнео наивно уверење „да Москва може својим иступањем у Берлину да онемогући напад Немачке на Југославију.“ При томе је било подвучено да предлог за сарадњу потиче од премијера и да то мишљење деле сви чланови владе, односно како војници буду одлучили. Као резултат ових разговора било је слање трочлане мисије у Москву којој се тамо придружио посланик Спалајковић. Међутим, интересантан је став Симовића саопштен руским представницима у Београду 3. априла на прикривеном ноћном састанку. Он је саопштио да сматра да је уговор са СССР-ом већ закључен и да је „Југославија спремна да прими на своју територију оружане снаге СССР-а без ограничења, а превасходно авијацију.“ На истом састанку предао је Русима обавештајне податке о концентрацији немачких трупа ка границама Југославије и информацију добијену од шведског посланика у Берлину да су Немци разрадили план напада на СССР који би требало да започне негде маја месеца. Извештавајући о овим састанцима амбасадор Лебедев је тврдио да у југословенској влади није постојало јединство иницијатива за успостављање савезничких односа са СССР-ом те да је иницијатива потицала од југословенских војника. Цео резултат ових преговора свео се на потписивање „Уговора о пријатељству и ненападању између СССР и Краљевине Југославије“ потписаног 6. априла и антидатираног на 5. април.⁶⁰

Пуковник Жарко Поповић који је био присутан 4. априла на разговору у Кремљу о споразуму, сведочи да је и том приликом било речи о испорукама оружја. Стаљина је занимало колико Југославија може да издржи у отпору и какво је стање војске. Добијене податке о недостатку наоружања попратио је коментаром да га совјети имају довољно, посебно противтенковских топова. Пуковник Драгутин Савић, члан делегације, је то искористио да поново отвори питање испорука у његовом присуству. Поповић га је подсетио да је он већ једном одобрио слање 21. новембра 1940. и да су све потребне припреме са стране Југословена учињене и

⁶⁰ N. Balfur, S. Mekej, n. d. 241-250 прилог из совјетског часописа Весник министарства иностраних послова, 15 (49) 15. avgust 1989; B. Ilić, n. d. 190; V. Terzić, *Slom*, knj. 1, s. 539-543; Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga treća, (1938-1941), Beograd 1996, dok. 399, s. 750

да папири стоје код руских органа већ више месеци. Стаљин се осмехнуо и додао: „Идите сутра у Министарство војске ... сутра ће све бити урађено. Ја ћу још и више да урадим за вас. Послаћу неколико мојих ваздухопловаца и механичара да вам подигну фабрике за израду авиона.“⁶¹

Поповић пише да га је министар Молотов после потписивања пакта 6. априла, повео на страну и рекао да пожуре са експедицијом материјала за Југославију. Молотов је обећао да ће издати директиву официру који је са њихове стране радио по том питању. Када су он и пуковник Савић 7. априла отишли у Комесаријат за народну одбрану тамо нису имали појма о некаквој наредби или инструкцији у погледу испоруке оружја Југославији. У први мах нису помислили да је поново по среди промена политике па су инсистирали код совјетских официра да позову руководиоце присутне разговорима код Стаљина или њега лично. Ови су све те захтеве одбијали. Било је то ново разочарење. После рата, када је постало познато да је Молотов у 4 сата после подне примио немачког амбасадора, грофа Шулемберга, Поповић мисли да су Руси од Хитлера добили ултиматум да се не мешају у балканске послове.⁶²

Британци су од самог Симовића били обавештени да је југословенска влада у контакту са Русима „који су расположени да помогну“. Симовић је пред послаником Кембелом изразио уверење да су Руси већ учинили демарш у Берлину у корист мира, те да се контакти настављају.⁶³

С друге стране, у Београду су од 31. марта у највећој тајности вођени преговори са генералом Дилом (John Dill) начелником британског Империјалног генералштаба. Симовић је у тим разговорима изнео тачну процену да ће Немци прво напасти Југославију а тек потом Грчку. Да је у целој ситуацији најважније задржати под контролом Скопље и долину Вардара камо се сада упућују југословенске дивизије, али да ће ситуација бити критична у наредних осам дана јер ни мобилизација није готова а ни концентрација. У наставку разговора могли су да сазнају да је Југословенима за све припреме потребно скоро 20 дана. Илића је посебно интересовали да ли би се југословенска авијација могла дислоцирати и на грчке аеродроме и одатле дејствовати по Немцима. Дил га је упутуо на разговоре са грчком владом јер је питање имало и политичку страну (Грчка још није била у рату с Немачком). Југословени нису прихватили сугестију да ударе превентивно на италијанске снаге у Албанији. Британци су Илића и Симовића упознали са распоредом и јачином њихових снага на Балкану и понудили савез. Упућивали су Југословене да одмах покрену разговоре са Грчком и Турском. У Турску је био одмах упућен пуковник Станко Живковић са упутствима амбасадору Шуменковићу ради вођења преговора о узајамној помоћи. Турска страна је била суздржана у отвореном прихватању британске помоћи пре агресије као у југословенска. У разговорима су разматране обавештајне информације и тек

⁶¹ Драгослав Ђорђевић, „Успомене војног изасланика“ (2), НИН бр. 2101, 5. април 1991, с. 73. Поповић објашњава да га је посланик Гавриловић изоставио из делегације за преговоре, али да је Стаљин тражио да он буде позват.

⁶² Драгослав Ђорђевић, „Успомене војног изасланика“ (2), НИН бр. 2103, 19. април 1991, с. 76

⁶³ Ž. Avramovski, s. 750. Campbell специјално за Eden-a Београд, 4. април 1940.

евентуалне варијанте заједничког деловања. У Грчку су упућени генерал Радивоје Јанковић и мајор Милисав Перишић у тајну мисију да преговарају о сарадњи са генералом Папагосом и командантом британских снага у Грчкој 3. априла. Југословенски генерали и влада одбили су понуђену могућност да британски министар иностраних дела Идн дође у Београд да не би провоцирали Немце.⁶⁴

Сви ови маневри нису дали неку практичну корист самој Југославији. Хитлер је одмах после пуча донео неопозиву одлуку да ликвидира Југославију, међутим пуч и рат сврстали су Југославију од првог тренутка уз савезничку победничку коалицију и одложили немачку кампању на СССР за неколико кључних недеља што се касније показало фаталним за немачке армије затечене суровом руском зимом испред Москве.

Прилог бр. 1

Преглед материјала по гранама достављен за набавку из СССР 5. VIII 1940.

I Артиљеријско техничка грана

Пушкомитраљеви 7. 9 мм	5000 ком.
ПА митраљеви 15-20 мм	1200 ком
Противоклопни топ 37 или 47 мм	600 ком са муницијом
ПА том 75 или 80 мм	336 ком са муницијом

Сировине Артиљеријско-техничка грана

Сирова гума
 Пнеуматици
 Кудеља – пређа
 Нафта
 Памук
 Никал, ванадијум, молибден за легирани челик
 Калај
 Жива
 Готових производа

⁶⁴ В. Илић, н. д. 190-191; В. Terzić, *Slom*, knj. 1, s. 526-539; Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga treća, (1938-1941), Beograd 1996, dok. 408, s. 786-799.

Панцирне гранате 75 мм
 Минобацачке мине 46 и 81 мм
 Барут
 ТНТ
 Електролитни цинк
 Алатни челик
 Дијаманти за индустријску употребу
 Централит
 Дифенил ами

II Инжињеријско техничка грана

Мостови, железнички мостови
 Већи понтони
 1000 м Херберт (1000 т)
 500 м Кон и Рот Вагнер (300 т)
 Локомотиве 0. 60 м 50 ком
 Скретнице 150
 Вагони 0. 60 600 ком
 Машине
 Цистерне 0. 60 30
 Ауто-цистерне 30
 Камиони 50
 Пионирско грађевинских машина 600
 Машина на властити погон 660
 Пионирска опрема
 Замагљивачи
 Заваривачи
 Чизме гумене 5000 пари
 Високе гумене 5000 пари
 Железничке опреме 400
 Бушилице, тестере

Телефонско-телеграфске опреме

Каблови, индуктори
 Гајтани и котураче
 Апарати за електрична мерења
 Акумулатори

Сировине и прерађевине за ратну опрему и за резерву
Ваљци, чели, Манган-диоксид за батерије
Делови цепних батерија, каучук
Жичана ужад

Радио материјал

Радиостаница 78
Жица, Никл жица
Армираног оловног тт кабла 10000
Електронске цеви 5000
Лампе 500

Сировине

Челик, гвожђе, лим алуминијумски-лим, меинг, боје лакови, кокс 300. 000

Алати

Електромашинске инсталације
Дизел мотори
Бојлери
Електро водови

III Економска грана

Пиринча 4. 910 т
Чаја 209 т
Овса 286. 370 т
Вуне 17. 194 т
Памука 3. 054 т
Лан 900 т
Петролеј 1. 092 т
Бензин 100 т

IV Санитетска грана

(од редног броја 142 – 196 хемикалије, супстанце)

Завоја 2. 500 000 ком

Игле, хирушки материјал
Потрошни санитарски материјал
Шатори за болесне

V Ваздухопловство

Ловци 180
Од тога 60 двомоторни
Средњи двомоторни бомбардери 60
Јуришни бомбардери 60
Извиђачи 180
Тромоторни транспортни за 40-50 људи 50
За везу 100
Прелазни двоседи 100
Почетни школски 100
Резервни делови 50%
Мотори
800-1000 КС 200
до 100 КС 50
120 – 150 КС 100
Резервни делови 20%
Елисе 20%

Оружје

Бомбе
Митраљески меци
Бензин 40. 000 т
Ауто бензин 5. 000 т
Разног резервног материјала

VI Морнарица

Угаљ 4000 т
Брикет 500 т
Бензин 180 т
Дизел 2500 т
Уља за ложење 7000 т
Турбинско уље 15 т

Моторно уље 80 т
Машинско уље 50 т
Петролеј 10 т
Изолација, жице, конопци, материјал, лимови, телефони, бежичне станице, сигнални уређаји

VII Штаб утврђивања

ПТ топови 47 мм 15
Митраљези 7. 9 мм 1500
Панцирних граната 90. 000
Двоцевних митраљеза 150
Брдских топова 75 мм 50
Пољских топова 80 мм 170
Хаубица 100 мм 170
Позиционих хаубица 3
Хаубица 150 мм 8
Ауто гума 1600
Ауто гума 1600
Плугова

Прилог бр. 2

Допуњени списак траженог наоружања и опреме из СССР-а 23. новембра 1940.

100 тешких бомбардера са потпуним наоружањем и опремом са 3 милиона килограма бомби. Цена авиона са наоружањем и опремом 5 милиона динара

150 ловачких авиона са наоружањем и опремом, по могућству од ових 50 разарача. Цена авиона са наоружањем и опремом 2.900.000 динара

50 извиђачких авиона двоседа или троседа са потпуним наоружањем и опремом. Цена авиона са наоружањем и опремом 3 милиона динара.

За све авионе и моторе 10% резервних делова и 25% резервних мотора.

За аеропланске топове по 1.000 метака на топ, а за сваки аероплански митраљез по 10.000 метака.

20.000 тона аеропланског бензина од 73 октана

9 хиљада тона аеропланског бензина са оним бројем октана који употребљавају Руси за моторе које ће дати.

3% мазива од количина бензина које нам дају, као и специјалне течности.

Цена 1 тона бензина 3. 000 динара

100 средњих борних кола наоружаних топовима од 45. мм. И више, као и потребним бројем митраљеза.

На сваки топ 1. 000 метака, а на сваки митраљез 10. 000 метака

Цена борних кола са наоружањем и опремом 1. 000. 000 динара

100 противаеропланских топова калибра 75 – 90 мм, са по 2. 000 метака

цена комплетне батерије од 4 оруђа 2.000.000 динара.

100 противаеропланских топова од 45-75 мм са по 2.000 метака на топ

Цена батерије од 4 оруђа са опремом 350.000 динара.

Транспортовање материјала Дунавом. Шлепови могу бити благовремено у Сулини у року од 8 дана када се јави да се упуте.

Транспортовање аероплана ваздухом. Пилоти наши а по жељи и руски. Министар војске и морнарице ђенерал Пешић.

Стр. Пов. Ђ. Бр. 11446

Јосимовић (генерал)

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА

Поручник Далибор Денда
истраживач
Институт за стратегијска истраживања, Београд

АУТОМОБИЛСКА СЛУЖБА У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ 1914/1915.

Абстракт: *Рад прати изградњу аутомобилске службе у српској војсци у првим годинама Првог светског рата, улогу француских шофера у српским аутомобилским јединицама, однос људског фактора према аутомобилима и њихову судбину у повлачењу 1915/16. Заснован је на грађи Архива Војноисторијског института, грађи мемоарског карактера и литератури.*

Први планови о моторизацији српске војске везују се за 1905. годину, док су први аутомобили за војну употребу набављени 1909. године. У Балканским ратовима возни парк је повећан новим набавкама и проширен реквирираним приватним аутомобилима. У том периоду формирана су ауто-одељења у српској војсци, као и прва српска војно-шоферска школа. До ратне 1914. године војска је располагала са више од тридесет сопствених теретних, путничких и санитетских аутомобила марке *Арбени*, *Дикси*, *Н.А.Г* и *Опел*.¹ Српска војска у предвечерје Првог светског рата није много заостајала за армијама великих европских земаља у погледу употребе ових превозних средстава. Тако је на почетку рата у редовима француске армије било свега 170 моторних возила, а у британској 80 камиона, неколико трактора и око 15 моторцикала, док ништа боља ситуација

¹ О томе опширније видети: Јован Божиновић, Моторизација српске војске, *Пинус 4*, Београд 1996, стр. 111-131; Милић Милићевић, Аутомобил у Србији почетком 20. века, *Годишњак за друштвену историју*, 2/1999, Београд 1999, стр. 139-149; Од радова на тему моторизације у српској војсци погледати и: Ђурђе С. Стојановић, *Почеци и развој српског аутомобилизма*, Београд 2003, стр. 21-26 и 48-53, и Далибор Денда, Аутомобилске јединице у српској војсци на Солунском фронту, *Војноисторијски гласник*, 1-2/2005, Београд 2005, стр. 117-135.

са аутомобилским возним парком није била ни у немачким оружаним снагама.² Први светски рат довео је до широке примене аутомобила за војне потребе. У Француској је за ту намену на почетку рата било мобилисано 1049 аутобуса, 2.500 аутомобила и 6000 камиона, британска армија била је попуњена са 1141 камионом и трактором, 213 лаких и полутеретних аутомобила и 131 моторциклом, док су Немци мобилисали 3500 камиона.³ По страни од тих процеса није остала ни Србија и ако њена база за мобилизацију моторних возила није била велика.

Набавке аутомобила за ратне потребе

Поред постојећих војних аутомобила, већ крајем јула 1914. године реквирирају се у Србији за војне потребе и приватни аутомобили, као што је то био случај и у Балканским ратовима.⁴ Приватни возни парк балканске краљевине, међутим, није био толико богат као у великим европским земљама. Тако је у српској престоници, Београду 27. јула, прикупљено свега 18 аутомобила и послато Врховној команди жељезницом за Крагујевац, док је деветнаестим, дан пре тога у истом правцу отпутовао генерал Петар Бојовић.⁵ Аутомобили су коришћени и у Церској бици, а ради оправки на њима, у септембру 1914, основана је и аутомобилска радионица при Аутомобилском одељењу Врховне команде у Ваљевоу.⁶ На почетку рата, на челу Аутомобилског одељења Врховне команде налазио се Белгијанац Шарл Дусе, до тада учитељ борења на Војној академији у Београду.⁷ Део аутомобилског материјала добијен је и из ратног плена. Тако су после Колубарске битке, иза Аустроугара на путевима остале заглављене колоне разноврсних возила, а међу њима и луксузни аутомобил (*Минерва*, прим. Д.Д) фелдцајгмајстера Оскара Поћорек.⁸

Искустава из битке на Марни, која су представљала иницирајућу капислу за почетак конституисања аутомобилске службе у европским армијама, имала су свакако утицаја на то да српска Врховна команда постане у већој мери свесна значаја употребе аутомобила у ратним условима. Артиљеријско – техничко одељење Министарсва војног је тако, 1914. године наручило из Америке, од фирме *Кисел - Кар 75* камиона, од којих је 50 било носивости до 1.500 килограма, а 25 до 2.500 килограма.⁹ Аутомобили за српску војску пристигли су у Солун 7. марта 1915. године. Наредбом министра војног, од првих 50 камиона, 49 је

² Милковски А.И., Автомобильные перевозки по опыту западного фронта Империялистической войны 1914 - 18 гг, http://militera.lib.ru/h/milkovsky_ai/title.html, (11th of June 2007)

³ Исто.

⁴ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 50, фасцикла 3, регистарски број 3/1 (даље: АВИИ, П-3, К-50, Ф-3, р.б. 3/1)

⁵ Исто, р.б. 3/7

⁶ Исто, р.б. 3/16

⁷ Исто, р.б. 3/16

⁸ Светозар А. Ђорђевић, *Кроз ратне вихоре*, Београд 1967, стр. 44

⁹ АВИИ, П-3, К-352, Ф-2, р.б. 14/2

стављено на располагање Врховној команди, а један управи Војнотехничког завода у Крагујевцу где је из Београда била дислоцирана Војно-шоферска школа. Од других 25 камиона веће носивости један је дат на употребу енглеској и француској маринској мисији у Београду, један управи Војнотехничког завода у Крагујевцу, за шоферску школу, а осталих 23 Економском одељењу Министарства војног за потребе превоза хране из Књажевца за Ниш да би се олакшао транспорт железницом од Зајечара до Параћина.¹⁰ Поред испоручених 75 камиона, фирма *Кисел - Кар* поклонила је српском Црвеном крсту и два санитарска возила, која су постала део возног парка Санитетског одељења.¹¹ Средином 1915. године војска је располагала са 145 сопствених и реквирираних аутомобила, те једним бројем заплењених моторних возила. Међу поменутих аутомобилима пет су били стари Арбенцови камиони, девет Опелови и три путничка *Дикси*, сви набављени од 1909 до 1913, 75 *Кисел - Кар*, два санитарска, један аутомобил „трчкаралло”, око 25 реквирираних аутомобила, 15 аутомобила разних мисија и 10 дворских и министарских. Како су се теретни аутомобили показали корисним, извршене су и нове наруџбине у Америци, тако да се очекивао долазак 50 камиона типа *Џефри*, 50 *Кисел - Кар*, 30 санитарских и 40 путничких аутомобила *Кадиллак*.¹² Поред очекиваних 170 аутомобила за војне потребе, требало је истовремено да стигне у Србију и 120 аутомобила које је наручило Министарство грађевина за сопствене потребе и за поштанску службу.¹³ Војни аутомобили стигли су у Србију средином септембра 1915. године.¹⁴

Због проблема са попуном оперативне војске потребном комором и стоком, постојала је опасност, да у случају отпочињања операција и продужења операцијских праваца снабдевање војске буде још више отежано, јер су резерве теглеће стокe и кола код становништва Србије већ биле исцрпљене њиховом предајом за потребе војске у првој години рата. У таквим условима, нове реквизиције већих размера имале би тешке материјалне последице. Због тога је начелник артиљерије Врховне команде, пуковник Андра Миливојевић захтевао актом од 25(12).јуна 1915, од министра војног да се за потребе војске набави још 300 нових теретних аутомобила, чиме би се избегло узимање стокe од народа за комору, осим у изузетним сличајевима. На сваки аутомобил требало је рачунати и 3 - 4.000 килограма бензина.¹⁵ И поред тражења начелника Артиљеријско-техничког одељења Министарства војног да се узму у обзир отежавајуће околности у вези са превозом и смештајем већаних количина лако запаљивог горива и мазива, честим кваровима на аутомобилима и преоптерећеношћу радионица војно-техничког

¹⁰ Исто

¹¹ Исто, р.б. 14/1

¹² АВИИ, П-3, К-352, Ф-2, р.б. 14/4

¹³ Krunoslav Spasić, Dnevnik izveštaji i komentari pukovnika Furnijea, francuskog vojnog atašea u Srbiji, o događajima u Srbiji juna i jula 1915. o situaciji srpske vojske, *Vojnoistorijski glasnik 1/1986*, Beograd 1986, стр. 420; Телеграм војног аташеа министру рата, Крагујевац, 31. јули 1915.

¹⁴ Росанда Гавриловић, Регентов аутомобил на последњем километру српског земљишта 1/14. XII 1915, *Ауто Мотор*, бр. 4, Београд, 1936; К. Spasić, Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnijea, francuskog vojnog atašea za Srbiju i Crnu Goru, od avgusta do oktobra 1915, *VIG 2/1986*, Beograd 1986, стр. 357

¹⁵ АВИИ, П-3, К-352, Ф-2, р.б. 14/3

завода, и да се тражени број аутомобила смањи, Врховна команда остала је при свом пређашњем захтеву. У одговору који је потписао пуковник А. Миливојевић, истиче се да волови могу оболети од шапа, какав је био случај 1914. године, када се проблем решио заменом болесне стоке здравом од народа, на шта се услед смањења броја грла и осиромашења становништва у новонасталој ситуацији више није могло рачунати. Проблеми око транспорта аутомобила били би решени појачањем жељезничког возног парка које је предстојало и подразумевало набавку нових јаких локомотива и вагона. Тешкоће око оправке по мишљењу Врховне команде могле су се и морале отклонити набавком довољне количине резервних делова и потребног броја покретних радионица за сваку већу аутомобилску јединицу.¹⁶ Вест о набавци 300 камиона стигла је и до француског војног аташеа, пуковника Фурнијеа.¹⁷

Да је ситуација по питању повећања броја аутомобила била ургентна, сведочи и чињеница, да је командант Трупа нових области тражио средином августа да се за снабдевање одреда у окупираном делу Албаније, које је могло доћи у питање због недостатка аутомобила и изнурености стоке, од прве партије аутомобила који пристигну из иностранства, за његову команду обезбеди 50 комада.¹⁸

Тражења оволиког броја аутомобила од стране Врховне команде сведоче о томе да су се у ратним условима у Србији релативно добро показали. На теренима где није било железнице, или је она била под надзором непријатеља, за брзо напредовање, повлачење или саобраћај између трупа на растојањима од 10 до 50 километара аутомобилски превоз је био идеалан.

Стварање Аутомобилске команде

Са знаком уласка већег броја аутомобила у састав српске војске начелник Артиљеријско-техничког одељења Министарства војног актом од 3. фебруара (21. јануара) 1915. предложио је Врховној команди да се организују нарочита одељења или команда како би се о њима, као и о потрошњи бензина и мазива, водило рачуна. У вези с тим, начелник артиљерије упутио је три дана касније начелнику Ађутантског одељења Врховне команде предлог о формирању Аутомобилске команде на чијем челу је требало поставити стручно лице чији би задатак био да изради формацију ауто-команде и правила аутомобилске службе. Да би се ова идеја остварила тражено је да се из команде одбране Београда у Крагујевац упути резервни артиљеријски поручник Димитрије Клидис, инжењер и професор универзитета који је био нарочито стручан у познавању аутомобила, њихове производње и оправке. По изради формације поручника Климиса требало

¹⁶ Исто, р.б. 14/4

¹⁷ К. Spasić, Dnevnik izveštaji i komentari pukovnika Furnijea, francuskog vojnog atašea u Srbiji, o događajima u Srbiji juna i jula 1915. o situaciji srpske vojske, стр. 421; Телеграм војног аташеа министру рата, Крагујевац, 31. јула. 1915

¹⁸ АВИИ, П-7, К-57, Ф-2, р.б. 6/2

је поставити за команданта те команде да би организовао команду и службу у њој.¹⁹ Међутим, уместо Клідиса, петог марта (20. фебруара) 1915. на чело тада формиране Аутомобилске команде, са седиштем у Крагујевцу, дошао је потпуковник Владислав Ј. Дерок, до тада управник Пиротехнике и Шоферске школе.²⁰ Његов технички помоћник био је инжењер Андра Ристић, већ познати аутомобилиста,²¹ тада чиновник грађанског реда са правима и влашћу команданта батаљона. Устројство, аутомобилске службе израђено је 27. априла 1915. године.²² Новоформирана Аутомобилска команда је била под надзором начелника артиљерије Врховне команде. Она је требала да управља целом аутомобилском службом као једном организованом војном институцијом.²³

У Крагујевцу, у кругу Војнотехничког завода наставила је са радом и војно-шоферска школа. На челу школе налазио се од 6. маја 1915. пешадијски потпоручник Светозар Јовановић, док су наставници вожње били пешадијски потпоручници Петар Јовановић и Данило Симић, сви активни официри.²⁴ Инструкторима се у току године придружио и наредник Светозар А. Ђорђевић,²⁵ док је теорију предавао инжењер Андра Ристић. Пошто су аутомобили могли бити расклопљени у радионицама Војнотехничког завода, где су се и оправљали, учење технике возила било је знатно олакшано. То је било прикладно за практичну, очигледну наставу. За потребе школе, прво су од 30 подофицира занатлија оспособљени возачи-инструктори за теорију и праксу, а затим се приступило обуци војника. За око два месеца извршена је обука око 200 кандидата за возаче војних аутомобила.²⁶

Тачан формацијски састав Аутомобилске команде тешко је утврдити, али се може са сигурношћу рећи да су поред шоферске школе и слагалишта њу чинили аутоодељење Врховне команде, ауто-одељење Трупа нових области и армијска аутомобилска одељења у чији састав су улазиле дивизјске ауто-секције, док су аутомобили били придодати и неким позадинским установама (Економско и Санитетско одељење Министарства војног).

Српска влада трудила се да коришћењем аутомобила надокнади немогућност жељезничког транспорта, али су јој недостајали обучени шофери. Због тога је на захтев министра војног, Никола Пашић молио владу Француске републике да стави на располагање српској влади 120 војних шофера који би служили војску

¹⁹ АВИИ, П-3, К-352, Ф-2, р.б. 14/1

²⁰ АВИИ, Досијеи персоналних података официра војске Краљевине Југославије, Кутија 286/165, Дерок, Јована, Владислав (даље: АВИИ, ДПП, К-286/165)

²¹ Ђ.С. Станојевић, *н.д.*, стр. 49

²² АВИИ, П-3а, К-21, Ф-2, р.б.19, лист 4; Наредба начелника Штаба Врховне команде ОС.Бр.240 од 20. маја (2. јуна) 1916, у којој се позива на наредбу Ар.Бр.14026 од 14.(27.) априла 1915. године

²³ АВИИ, П-3, К-401, Ф-9, р.б. 22/9; Аутомобилска команда, бр.2024 од 09(22).02.1916. - начелнику Артиљерије.

²⁴ АВИИ, П-3, К-401, Ф-9, р.б. 22/9; Извештај команданта Аутомобилске команде начелнику артиљерије Врховне команде бр. 2024 од 9 (22). фебруара 1916.године; С. Јовановић и Д. Симић боравили су као државни питомци на обуци за возаче аутомобила у Немачкој. Сва три официра била су по занимању шлосери. Д. Симић је на службу у шоферској школи постављен 15(2).јуна 1915, а П. Јовановић 31(18). августа исте године.

²⁵ Светозар А. Ђорђевић, *Кроз ратне вихоре*, Београд 1967, стр. 77; АВИИ, ДПП, К-361/541, Ђорђевић Аврама Светозар

²⁶ Исто

у Србији уместо у Француској. Министар војни је истовремено желео да прими пет или шест механичара ради оправки аутомобила у важнијим центрима какви су били Београд, Ниш, Крагујевац и Ваљево.²⁷

Овом српском захтеву изашло се у сусрет, тако да је одред француских аутомобилиста послатих у Србију стигао у Крагујевац 3. јула 1915. године. Они су требали да буду употребљени за вожњу сто нових камиона за које се очекивало да стигну из САД.²⁸ Око стотину француских шофера²⁹ било је од доласка смештено у Крагујевцу под командом наредника Мумијеа. Они нису били коришћени за ратну службу све до доласка аутомобила из Америке. Чекајући активнији посао, механичари су били запослени у крагујевачкој војној фабрици, а шофери су се вежбали сваког дана у вожњи на неколико камиона којима се располагало.³⁰

Када су крајем јула у Солун пристигли војни аутомобили које је српска влада наручила у Америци, француски аутомобилски одред је учествовао у њиховом пребацивању у Србију. Три подофицира и 23 шофера били су придодати санитетским аутомобилима и 13. септембра кренули, као три одреда за главне штабове армија; 13 шофера је одређено за вожњу камиона система Пире (Piretz) а њих 22 за путничке аутомобиле намењене Врховној команди. Одред од 18 механичара наставио је да ради у радионици за оправке аутомобила у оквиру крагујевачке војне фабрике, док је остатак од 17 подофицира и војника био на располагању или запослен за потребе одреда у Крагујевцу.³¹

Средином септембра 1915. године, српска Аутомобилска команда је располагала са 164 до тада коришћена возила (већином камиони од 1.5 до 2.5 тоне носивости и мали број путничких аутомобила распоређених међу армијама и у позадини),³² и 170 новодобијених аутомобила, тако да је до повлачења преко Албаније могла имати у свом возном парку 334 моторна возила.

Са повећањем броја аутомобила, повећала се још више потреба за обученим шоферима. Како се кроз четири месеца од последње испоруке крајем јула 1915, очекивао долазак још 300 аутомобила наручених у САД, на IV војношоферски курс у Крагујевцу упућено је око 300 кандидата за обуку у управљању моторним

²⁷ К. Spasić, Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnijeа, francuskog vojnog аташеа у Србији, од јануара до јуна 1915. године, *VIG 3/1985*, Београд 1985, стр.378; Телеграм француског министра у Нишу војном аташеу, приспео у Крагујевац 23. априла 1915 у 23 часа; Српски министар војни желео је и да бивши шофер његовог министарства Ного, који је био мобилисан у француску војску, добије дозволу да служи у Србији.

²⁸ К. Spasić, Dnevnik izveštaji i komentari pukovnika Furnijeа, francuskog vojnog аташеа у Србији, о догађајима у Србији јуна и јула 1915. о ситуацији српске војске, стр. 413; Телеграм министру рата – Париз и француском посланику – Ниш, Крагујевац, 4. јул 1915.

²⁹ К. Spasić, Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnijeа, francuskog vojnog аташеа за Србију и Crnu Goru, од августа до октобра 1915, стр. 337

³⁰ *Исто*, стр. 353; Рапорт војног аташеа министру рата, Крагујевац, 26. август 1915; Одред је по речима пуковника Фуријеа био састављен од осредњих елемената, делом уди оданих пићу, који су наредника Муамијеа, иначе невичног командовању ставили пред извесне тешкоће у погледу дисциплине. Три човека из овог одреда која су оптужена за крађу морала су бити враћена у Француску, а један од њих дезертирао је. Војници су били излагани и строгим казнама због учесталог пијанства.

³¹ *Исто*, стр. 357

³² *Исто*

возилима,³³ али ова група до напуштања државне територије није завршила обуку. Пред повлачење преко Албаније српска војска је поред одреда француских шофера³⁴ у својој евиденцији имала 329 обучених возача.³⁵ Обука људства у упорављању моторним возилима у организацији Аутомобилске команде свакако је дала најзначајнији допринос у омасовљавању шоферског заната у Србији, тако да се војска може посматрати као кључни носилац модернизације у овој области.

Аутомобил и људски фактор

Као и у Балканским ратовима,³⁶ и на почетку Првог светског рата на видело је изашао неодговоран однос према новом превозном средству. Због тога се морала командантима армија скренути пажња да се аутомобили што више штеде, како у њиховим штабовима, тако и код потчињених команди да се не би догодило да српска војска остане без тих преко потребних комуникацијских средстава у најважнијим тренутцима.³⁷ Споменути проблеми нису решени ни са формирањем Аутомобилске команде. По мишљењу њеног команданта, потпуковника В. Дерока, кључни проблем за њено функционисање била је самовоља због које је готово свака команда сама по свом нахођењу постављала шофере за придодате аутомобиле, без обавештавања те команде. На тај начин аутомобилима су управљали најгори шофери, препуштени сами себи и без икаквог стручног надзора. Неке команде су за свој сопствени рачун реквирирале и набављале аутомобиле и постављале шофере за своје потребе, тако да се никада није успело сазнати колико је у војсци тачно било ни аутомобила ни шофера. Само 1/3 возила имала је испитане и поуздане шофере које је дала ауто-команда, док су остали били аматери или самозванци без икаквих квалификација, који су успели да се препорукама и интригама извуку из борбених јединица. Последице ове политике биле су да је 70% аутомобила увек стајало на оправци, па су стога шофери стекли рђаву репутацију. Изузетак у бахатом понашању нису представљали ни француску аутомобилисти. Тако су војници Андрелан Камиј и Лафит Робер из одреда француских шофера у Србији били оптужени за крађу, а наредник Жане Луји из истог одреда за прикривање украдених ствари. Њихово понашање било је предмет жалбе француском ратном савету.³⁸ Скоро сви санитарски аутомобили које су возили француски шофери били су мање или више у рђавом стању, за шта су по мишљењу пуковника Живка Павловића, помоћника начелника Штаба Врховне команде, били скоро искључиво

³³ Исто

³⁴ АВИИ, П-3, К-50, Ф-3, р.б. 3/22

³⁵ АВИИ, П-3, К-401, Ф-9, р.б. 22/9

³⁶ О томе видети: Ј.Божиновић, *н.д.*

³⁷ АВИИ, П-3, К-50, Ф-3, р.б. 3/12

³⁸ К. Spasić, Dnevnik izveštaji i komentari pukovnika Furnijeja, francuskog vojnog atašea u Srbiji, o događajima u Srbiji juna i jula 1915. o situaciji srpske vojske, стр.415; Терлеграм војног аташеа министру рата, Крагујевац, 16. јула 1915

одговорни француски шофери који су примали терет већи од прописаног.³⁹ И сам француски војни изасланик жалио се на њих, тврдећи да су доста рђаво организовани и да их је потребно чврсто држати у руци.⁴⁰ Несумњиво је да је лоше понашање француских шофера изазивало и сличне реакције са српске стране. Због таквог једног инцидента начелник Штаба српске Врховне команде казнио је у новембру 1915, са 15 дана затвора извесног мајора Андрића, који је ударио каплара Фрутијеа, француског шофера.⁴¹

Да би се стање поправило, израђено је устројство а 16. септембра 1915. су штампани и потребни прописи за аутомобилску службу.⁴² Овим прописима ишло се на то, да се сав рад са аутомобилима сконцентрише код Аутомобилске команде. Поменути прописи су међутим, до краја 1915. године остали само мртво слово на папиру,⁴³ али је 1915. година у Српској, као и у Француској војсци⁴⁴ због формирања ауто-команде и израде прописа била кључна за формирање аутомобилске службе. Из свега реченог може се закључити да је аутомобил, као нешто ново, био и жељено средство престижа за многе команданте јединица, али и извор малверзација и превара лица која су се под окриљем шоферског заната склањала са фронта.

Судбина возила у повлачењу 1915/16

Аутомобили које је користила војска имали су и значајну улогу приликом њеног повлачења. Ауто-одељења дала су значајан допринос у току операција за одбрану Косова. Људство и возила из њиховог састава радили су дању и ноћу, по киши, блату и врлетним путевима на снабдевању трупа на положајима људством, муницијом, храном и другим животним потребама.⁴⁵ Командир одреда француских шофера који се налазио у саставу српске Аутомобилске команде, у тим тешким тренуцима добио је наређење од француског војног изасланика пуковника Фурнијеа да када му то буде јављено, са својим људством напусти земљу и пешке се евакуише преко Албаније. Командир одреда упутио је с тим у вези молбу команданту Аутомобилске команде да се то спречи јер већина људства из одреда није под таквим околностима желела да напусти Србију. Око 50 Француза било је

³⁹ К. Spasić, *Neprijateljska ofanziva protiv Srbije u jesen 1915 prema jednom francuskom izvoru*, *VIG* 2-3/1987, стр. 235; По наређењу начелника штаба Врховне команде, помоћник пуковник Ж. Павловић начелнику оперативног одељења Врховне команде, за француског војног изасланика пуковника Фурнијеа.

⁴⁰ *Исто*, стр. 246

⁴¹ *Исто*, стр. 237

⁴² АВИИ, П-3а, К-21, ф-2, р.б.19, лист 4; Наредба начелника Штаба Врховне команде ОС.Бр.240 од 20. маја (2. јуна) 1916, у којој се позива на Пропис за аутомобилску службу Ар.Бр. 25455 од 3.(16.) септембра 1915. године

⁴³ АВИИ, П-3, К-401, Ф-9, р.б. 22/9; Аутомобилска команда, бр.2024 од 09(22).02.1916. - начелнику артиљерије.

⁴⁴ О формирању аутомобилске службе у француској армији видети: Милковски А.И, *н.д.*

⁴⁵ С.А. Борђевић, *н.д.*, стр. 75

распоређено на рад са аутомобилима, па се не би могли у тим отсудним тренуцима заменити са српским шоферима јер их у толиком броју није било на располагању. Команданту Аутомобилске команде се као најбоље решење у датој ситуацији чинило допуштење да службу напусте они који то желе а да се у њој задрже само оно који су желели да остану.⁴⁶ Највећи део француских аутомобилиста, њих 93, придружио се код Призрена посебном француском одреду који је саставио њихов војни изасланик пуковник Фурније, од чланова ескадриле мајора Витрија, групе радио телеграфиста и неколико француских лекара који су се нашли уз српску Врховну команду,⁴⁷ док је неколико појединаца, шофера и авијатичара и 34 лекара остало са српском војском.⁴⁸

За већину аутомобила борбени задатак у одбрани Косова био је и последњи. Велики број њих нашао се у околини Пећи и Призрена пред крај новембра 1915. године, па је црногорски бригадир Радомир Вешовић предлагао српској Врховној команди да се тај материјал пренесе сплавовима уз реку Дрим у Скадарску равницу.⁴⁹ Одлука Врховне команде била је да се артиљерија и возила упуте преко Црне Горе, а ако то није могуће, да се оруђа онеспособе, возила униште и стока употреби за товар и клање.⁵⁰ Командирима армијских аутомобилских одељења, с тим у вези, издато је крајем новембра наређење да униште све државне аутомобиле који су били код њих на служби, а да приватне, ако за њих нађу купца, могу продати у споразуму са начелником интендатуре.⁵¹ Прва, Друга и Трећа армија и трупе одбране Београда повлечиле су се од Пећи преко Чакора и од Новог Пазара преко Рожаја за Андријевицу, а одатле за Подгорицу и Скадар. Пре поласка на овај тешко проходан и врлетан пут преко Чакора и Рожаја спаљена су сва возила која не могу ићи и уништена оруђа која се не могу носити.⁵² Тако су војно-државни аутомобили Аутомобилског одељења Штаба Друге армије запаљени на пољани крај Пећке патријаршије,⁵³ а заједно са њима сагоревале су архиве, поверљиве књиге, сандуци, кола и разне коморе, док су са топова скидани затварачи, и нишанске справе, разаране цеви и тешки митраљежи, сагореване претекле пушке и закопавана поједина оруђа.⁵⁴

Краљ и влада, Врховна команда, трупе Нових области и Моравска дивизија II позива са избеглицама повлачиле су се од Призрена, преко Љум-

⁴⁶ АВИИ, П-3, К-50, Ф-3, р.б. 3/22

⁴⁷ К. Spasić, *Neprijateljska ofanziva protiv Srbije u jesen 1915 prema jednom francuskom izvoru*, стр. 246, 250 ; Ова група састављена од 12 официра и 120 војника, 93 шофера, 6 радио телеграфиста, и 3 француска лекара додељена српској Врховној команди стигла је из Призрена у Скадар 3. децембра 1915. године.

⁴⁸ *Исто*, стр. 250

⁴⁹ АВИИ, П-3, К-50, Ф-3, р.б.3/30; Телеграм број 1167 од 13(26).11.1915, Бригадир Р.Вешовић (Пећ) – српској Врховној команди (Љум Кула)

⁵⁰ С.А. Ђорђевић, *н.д.*, 81

⁵¹ АВИИ, П-3, К-352, Ф-4, р.б.23/1; Аутомобилско одељење штаба 2. армије бр.363 од 17(30). 12.1915 начелнику артиљерије 2. армије.

⁵² С.А. Ђорђевић, *н.д.*, стр. 85

⁵³ *Исто*

⁵⁴ С.А. Ђорђевић, *н.д.*, стр. 85

куле и Везировог моста за Скадар.⁵⁵ Аутомобили који су кренули из Призрена за Врховном командом, преносећи резерве хране и муниције, нашли су свој крај код Љум-куле. Ту су им полупани мотори, после чега су их шофери сурвали у реку. Свој крај нашли су на тој локацији и *Кадилак* регента Александра, и Поћорекова *Минерва*.⁵⁶ Тимочка војска, Коњичка дивизија, Битољска дивизијска област и Резервне трупе повлачиле су се од Дебра и Струге, преко Елбасана и Тиране, за Драч и Валону. И ове трупе пошле су од ломаче.⁵⁷

За разлику од војно-државних моторних возила приватни реквирирани аутомобили, продавани су када је за то било прилике. Тако су, на пример, два реквирирана аутомобила продата једном католичком калуђеру (Климент) из Пећи (*Л.К.* за 1200 динара у сребру) и бегу Раманадановићу (*Итала* за 1400 динара у сребру),⁵⁸ док је један реквирирани *Фијат* замењен за магаре, магарицу и два омања цака брашна.⁵⁹

Мањи број возила из возног парка српске војске стигао је ипак до Грчке. Тако је седам камиона Битољске дивизије пребачено у Флорину 28. новембра 1915. године,⁶⁰ док је са Ђевђелијске жељезничке станице за Солун 8. и 10. децембра 1915, евакуисан по један вагон са новоиспорученим аутомобилима.⁶¹ Радило се о 10 камиона типа *Цефри*, који су се могли подићи уколико се претходно издејствује кредит од 25.000 динара у злату.⁶² Та возила су чинила основу око које ће се поново формирати Аутомобилска команда са ауто-одељењима.⁶³

После уништења војно-државних аутомобила и одред француских шофера је напустио српску војску. Одред је стигао до Скадра одакле је француски војни изасланик пуковник Фурније 12. децембра 1915. обавестио своју Врховну команду да су из његовог састава била присутна у Скадру 93 човека, да су два војника нестала за време операција и да је један рањен остављен у болници у Косовској Митровици. Војни изасланик је закључио да француске мисије, укључујући и аутомобилисте, не пружају, нити су способне да пруже икакву помоћ српској војсци. Он је предлагао да се медицинска мисија и аутомобилисти потпуно опозову и врате у Француску.⁶⁴ Према наређењу генерала Де Мондезира, француске војне

⁵⁵ *Исто*, стр. 87

⁵⁶ *Исто*

⁵⁷ *Исто*, стр. 95

⁵⁸ АВИИ, П-3, К-352, Ф-4, р.б.23/1; Аутомобилско одељење штаба 2.армије бр.363 од 17(30). 12.1915. начелнику артиљерије 2.армије.

⁵⁹ С.А. Борђевић, *н.д.*, стр. 88

⁶⁰ АВИИ, П-6, К-605, Ф-1, р.б. 3/10; Реферат команданту Битољске дивизије од 17.(30).11.1915; Битољска дивизија, Обр.4881 од 18.11.(01.12)1915. Командант из Битоља-Краљевском српском конзулату, Солун

⁶¹ АВИИ, П-3, К-352, Ф-4, р.б. 22/4; О.бр 26774 од 13.01.1916 (31.12.1915), Скадар, начелник Оперативног одељења Врховне команде – начелнику Артиљеријског одељења

⁶² *Исто*, Концепт телеграма, Министарство војно, ОАТ. бр.33262, од 9.02.1916.(27.01), Солун - Врховној команди, Скадар

⁶³ О томе видети: Д.Денда, *н.д.*

⁶⁴ К. Spasić, Boravak srpskih trupa u Albaniji i njihov transport na Krf (decembar 1915 – januar 1916) (Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnijeja, francuskog vojnog atašea za Srbiju i Crnu Goru), *VIG 1/1988*, Beograd 1988, стр. 375 – 376; Телеграм војног аташеа главнокомандујућем – Француска, Скадар, 12. децембар 1915.

мисије су 25. децембра кренуле из Скадра за Санђовани ди Медуа да би биле репатриране првом приликом у Бриндизи. У Скадру су остала неспособна за пут три лекара, осам људи из одреда авијације и седам шофера.⁶⁵ Француске војне мисије су стигле у Љеш увече 26. децембра и биле спремне за укрцавање већ наредног дана.⁶⁶ Тако је повлачењем преко Албаније и евакуацијом ангажовање француских аутомобилиста при српској војсци у првој фази рата било окончано.

И поред губитка готово целокупног возног парка и одласка француских шофера аутомобил се у потпуности одомаћио у српској војсци, па се њена будућа формација није могла ни замислити без аутомобилских јединица. Обучено људство које је давала српска Аутомобилска команда послужило је како као основа за изградњу будућих аутомобилских јединица тако и као предуслов за моторизацију земље у мирнодопском периоду.

* * *

Српска војска се првих година Првог светског рата снабдевала моторним возилима њиховим реквизирањем од приватних власника, путем ратног плена и набавкама у иностранству. Искуства из битке на Марни свакако су имала утицаја на набавку већег броја аутомобила за потребе војске. Један од главних разлога за увођење већег броја аутомобила у употребу у српској војсци била је и бојазан од болести коморне стоке која се у новим условима није могла заменити од народа. Аутомобил је био и економичнији од товарне стоке, будући да када није радио није ништа ни трошио. Повећан број моторних возила довео је до потребе израде формације ауто-јединица и правила аутомобилске службе. Аутомобилска команда као установа која је обједињавала ауто-одреде и пратеће јединице формирана је почетком марта 1915. године у Крагујевцу, тако да је 1915. година у српској, као и у француској војсци била кључна за формирање аутомобилске службе. Због недостатка домаћих обучених шофера на испомоћ српској војсци био је упућен и одред од око стотину француских аутомобилиста. За овај период карактеристичан је неодговоран однос возача и старешина према аутомобилима, тако да су шофери у српској војсци стекли рђаву репутацију. Аутомобили које је користила војска имали су значајну улогу и приликом њеног повлачења ка Албанији и југу, али су готово сви онеспособљени и остављени у подножју албанских планина или уништени у покушају да се њима стугне до Солуна у децембру 1915. године. Само мањи број возила стигао је до Грчке и послужио као основа за поновну изградњу аутомобилских јединица. Аутомобил се у овом периоду у потпуности одомаћио у српској војсци, а обучено људство које је давала српска Аутомобилска команда играће значајну улогу у развоју моторизације у Краљевини СХС/Југославији, тако да се војска може посматрати као кључни носилац модернизације у овој области.

⁶⁵ Исто, стр. 388, Телеграм војног аташеа Жогалу – Париз, Скадар, 25. децембар 1915.

⁶⁶ Исто, стр. 388, Телеграм војног аташеа Жогалу – Париз, Скадар, 26. децембра 1915.

*мр Димитар Тасић, истраживач
Институт за стратегијска
истраживања
Београд*

ЛЕТЕЋИ ОДРЕД ЈОВАНА БАБУНСКОГ У СПРЕЧАВАЊУ КОМИТСКЕ АКЦИЈЕ ВМРО 1919. године

Абстракт: У раду се разматра ангажман летећег одреда војводе Јована Бабунског током 1919. године, узроци његовог ангажовања (обнављање комитске акције ВМРО непосредно по завршетку Првог светског рата), начин рада и разлози његовог коначног распуштања. Раd је заснован на грађи Архива Војноисторијског института и домаћој и страниј литератури.

Пролеће 1919. је донело прве назнаке будућег начина рада Унутрашње македонске револуционарне организације - ВМРО. Упркос бугарском војном поразу у Првом светском рату, водећи људи ВМРО, Тодор Александров, генерал Александар Протогеров и Петар Чауљев брзо су прилагодили организацију новим политичким условима. Тежиште је било у ослонцу на сопствене снаге.¹ Појачана активност на обнови организације на терену, а у време одржавања мировне конференције у Паризу, била је чињеница која је забрињавала југословенске војне и цивилне власти на Југу. Командант обновљене Треће армијске области, ђенерал Божидар Терзић се одлучио за опробани метод антикомитске борбе – ангажман четничких или летећих одреда. Њихова ефикасност се огледала у томе

¹ Дечо Добринов, *Тодор Александров и вџстанованието на ВМРО след пџрвата световна война (1918-1924 г.)* У: 100 години Вџтрешна македоно-одринска револуционна организација, Софија, Македонски научен институт, 1994 (145-156) (У даљем тексту Д. Добринов, н. д.). Основне техничке припреме за обнову рада ВМРО обављене су у канцеларији 11. пешадијске (Македонске) дивизије у улици Гурко бр. 22 у Софији где је био смештен незванични штаб организације. ВМРО је наследила значајан део наоружања те дивизије као и велике суме новца које су 1917. године лидери организације ставили на банковни рачун на своје име.

што су одреди и без непосредног контакта са комитским четима, неутрализацијом теренске организације битно ограничавали могућности дејства комита и што су, будући на терену и у покрету, могли брже да делују и да се упусте у оружани сукоб или крену у потеру за комитама.

Формирање одреда

Обновљена бугарска комитска акција изазвала је реакције на југословенској страни. Генерал Б. Терзић је 1. априла 1919. године од Министра војног затражио дозволу да оформи четничке одреде да би сузбио убацивање бугарских комита у Македонију. Важан разлог за то била је слабост снага Треће армијске области. Најпогоднији за то био је четнички војвода Јован Бабунски.² Међутим, овога пута министар није одобрио његов ангажман јер је сматрао да је то у актуелном тренутку било “не опортуно”.³ На поновни захтев генерала Терзића да се формира одред Бабунског од 250 четника који би деловао један до два месеца, док Конференција мира не утврди границе, Министар војни је одговорио потврдно. Одред је требало да почне са радом после “Васкрса”. Четницима је одобрена плата од 200 динара месечно.⁴

Заповедник одреда, Јован Стојковић Бабунски, био је особа бурне прошлости. Родом из села Мартолци у велешком срезу, гимназију је завршио у Ваљево, а учитељску школу у Алексинцу, након чега је радио као српски учитељ у Велесу. Тај посао је напустио и постао један од најпознатијих српских четничких војвода у Западној Македонији. Са четничким одредом учествовао је у Балканским и Првом светском рату, успео је да се повуче у Грчку где се ставио под француску команду. За заслуге у рату Бабунски је одликован орденом Легије части.⁵ После пробоја Солунског фронта, почетком новембра 1918. године, Врховна команда је расформирала његов одред. Четницима, претежно Македонцима, одобрено је „неограничено одсуство“ и било им је дозвољено да се врате својим домовима који су за време бугарске окупације, у већини случајева, били разорени и опљачкани, док су њихове породице такође доста пропатиле.⁶

Када је Бабунском саопштен предлог о поновном формирању његовог одреда, водећи људи војске Краљевине СХС, били су добро упознати са његовим

² АВИИ, п 4/3, к. 57, ф. 14, д. 28/14, Захтев команде Треће армијске области Министру војном, пов. бр. 1441 од 1.4.1919. године.

³ АВИИ, п 4/3, к. 57, ф. 14, д. 28/14 Наређење Министра војни и морнарице команди Треће армијске области, пов. бр. 22 046 од 6.4.1919. године.

⁴ АВИИ, п 4/3, к. 57, ф. 14, д. 28/28, Захтев команде Треће армијске области Министру Војном, пов. бр. 1564 од 9.4.1919. и одговор Министра војног команданту Треће армијске области, пов. бр. 22 767 од 14.4.1919. године. Истовремено је министар одобрио кредит од 50 000 динара и наложио финансијској управи да ту суму издвоји за прву месечну плату припадника одреда

⁵ Василије Трбић, *Мемоари II*, Београд 1996, стр. 132

⁶ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, 1914 – 1918 (ВРС)*, XXX, (1937), стр. 658.

квалитетима и способностима. Већ 18. априла 1919. Јован Бабунски је обавестио команду Треће армијске области да је са резервним пешадијским потпоручником Крстом Ковачевићем, такође четничким војводом, “уредио ствар” и окупио 50 четника, из кумановског, кривоаланачког и кратовског среза и да је са њима оперисао “као и раније”. Истом приликом је замолио да се за његове људе у Куманову припреми пуна опрема, да му се изда заостали износ новца за храну од октобра 1918, и да се његовом заменику, потпоручнику Крсти Ковачевићу, на реверс изда јахаћи коњ са опремом, што му је и одобрено.⁷ Да би ефикасније и брже деловао, Бабунски је од команде Треће армијске области затражио генерално овлашћење да при свакој команди или слагалишту може, по потреби, да узима муницију, бомбе и храну за неколико дана, као и да му се одобри извесна сума за ванредне трошкове и организовање повереничке службе. За седморицу својих старешина је затражио већу плату у односу на обичне војнике, а за себе објаву да може бесплатно да путује свим возовима. Иако му је била одобрена опрема за одред који би бројао 250 људи, он је затражио опрему и оружје за две стотине четника. Одред је започео да делује почетком маја. Средином месеца одред је подељен на две групе, већу од 175 четника, под командом Бабунског, која је оперисала у брегалничком округу, и мању групу од 50 четника под командом Крсте Ковачевића која је оперисала у кратовском и кривоаланачком срезу кумановског округа.⁸ Првих дана маја Јован Бабунски је у Штипу примио 20 000 динара, а потом наставио свој рад у брегалничком округу.⁹

После обиласка срезова штиског, овчепољског и кратовског, Бабунски је био уверен да у том крају никаква бугарска организација није могла да успе, међутим, скренуо је пажњу на хаотично стање у кратовском срезу где је начелник био извесни Веља Савић. који је по речима Бабунског био “страшљивац и слаботина”. Да би се срез уредио било је потребно да се Савић хитно смени и да уместо њега дође много енергичнији човек будући да је Савић био познат од раније као симпатизер и помагач “бугарске четничке организације” и као такав није смео да буде доведен на тако важно место јер се 1915. предао Бугарима “знајући да му неће ништа учинити”. Нови командант Треће армијске области, ђенерал Милош Васић, је наредио да се пронађу ранији рапорти у вези са Вељом Савићем и да се о томе обавести Министар војни. Он је затражио да се начелник у Кратову што пре смени, да се на његово место постави погоднија особа, као и да се у Кратово пошаље мешовита комисија да би се утврдило право стање. Истовремено, ђенерал је навео ранији захтев за смену тог начелника од 19. марта исте године. Међутим, иако је поред поменутих притужби постојао и читав низ других које су озбиљно разматране у Министарству унутрашњих дела, Велимир – Веља Савић је остао на челу кратовског среза, између осталог, и због заштите коју је уживао код свог

⁷ АВИИ, п 4/3, к. 57, ф. 14, д. 28/28 Наређење Министра војног и морнарице команданту Треће армијске области, пов. бр. 23 389 од 22.4.1919. године.

⁸ АВИИ, п 4/3, к. 57, ф. 14, д. 28/33, Извештај команданта Треће армијске области Министру војном, пов. бр. 2304 од 24.5.1919. године.

⁹ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 12, д. 12/5, Извештај команданта Летећег одреда Бабунски команданту Треће армијске области, пов. бр 6 од 10.5.1919. године.

претпостављеног, начелника кумановског округа, Ранка Трифуновића који се о Савићу веома похвално изражавао.¹⁰

Иако је главни задатак одреда Бабунског било неутралисање рада ВМРО, он је због директне везе са командантом Треће армијске области, ту могућност користио да скрене пажњу на друге неправилности које су могле да нашкоде обнови и успостављању државне власти на Југу. Тако је 15. маја навео бројне случајеве пљачке трговаца и путника које су извршили војници XXIII пука на путу Велес – Штип, што је изазвало велики страх код околних сељака који су због тога избегавали да иду на пазар.¹¹

После обиласка срезова царевоселског, малешког и радовишког где се срео са низом познаника “од раније”, Бабунски је, из Штипа, средишта брегалничког округа, 22. маја јавио да код сеоског становништва није постојала никаква комитска организација, понеки војвода је знао да из радозналости пређе границу док су се други одали хајдучији, пљачки и шверцу, будући ненавикнути да раде, на шта су били приморани због кризе у Бугарској. Међутим, код образованијег градског становништва у Штипу још увек је постојала слаба нада за повратак бугарске власти. Они су ту наду ширили на сељаке у околини. За разлику од њих, становништво пограничних срезова било је уверено да ће припасти Србији. Житељи пограничних градова су, на основу чињенице да Македонија на Конференцији мира није поменута као спорна територија закључили да се Бугарска неће вратити. Шта више, војвода је био уверен да тамошње становништво није желело да се побуни против српске владавине.¹²

Присуство четника на терену и њихов “рад” постављали су озбиљна питања цивилним властима, пре свега у вези са конкретним овлашћењима и границама деловања четника. Тако су почетком јуна окружни начелници из Јужне Србије затражили мишљење владе. Министар војни је дозволио даљу употребу четничких одреда под следећим условима: да одреди буду под строгим војном дисциплином, да за свој рад одговарају команданту армијске области и да војне власти не употребљавају никога од војвода и четника док претходно о томе не обавесте Министра војног.¹³ Будући да је, по свему судећи, дошло до кршења тих упутстава, донета је одлука да се одред Бабунског тог лета расформира.

¹⁰ АВИИ, п 4/3, к. 57, ф. 6, д. 2/70, Извештај команданта Треће армијске области Министру војном, пов. бр. 2289 од 17.5.1919. године. Из изнесеног може да се закључи да настојање Бабунског да се Веља Савић смени није морало да има узроке само у партијској нетрпељивости, насупротив тврдњи Владана Јовановића, *Југословенска држава и Јужна Србија 1919-1934*, ИНИС, Београд 2002, стр. 104. Такође, притужбе у вези са радом и лојалношћу Савића нису долазиле само из војних кругова, В. Јовановић, н. д. стр 77. (прим. Д. Тасић)

¹¹ АВИИ, п 4/3, к. 57, ф. 5, д. 10/13 Наређење команданта Треће армијске области команди Брегалничке дивизијске области, пов. бр. 2309 од 19.5.1919. године. Од команданта Брегалничке дивизијске области је затражена хитна интервенција.

¹² АВИИ, п 4/3, к. 57, ф. 14, д. 28/34

¹³ АВИИ, п 4/3, к. 57, ф. 14, д. 28/37, Наређење Министра војног и морнарице команди Треће армијске области, пов. 27 702 од 19.6.1919. године. Из претходно наведеног се види да одред Бабунског, упркос контарверзама које је његово деловање изазвало, није функционисао само са усменом сагласношћу команданта Треће армијске области, насупротив тврдњи Владана Јовановића у поменутом делу, већ да су његово оснивање и рад одобрили и са њим били упознати врхови војне и цивилне власти Краљевине СХС. (прим. Д. Тасић)

Летња пауза

Жеље су биле једно, а ситуација на терену друго. Са свих страна су долазиле вести о јачању активности ВМРО. И поред редовних мера јачања војске и жандармерије, што очигледно није било довољно, поново је предложено формирање одреда Бабунског. Истовремено, делегат Врховне команде у Софији јавио је да је из Бугарске кренуо неки Васиљев са намером да убије Бабунског. Ђенерал Милош Васић је наредио да командант Брегалничке дивизијске области упозори Бабунског „да се чува као и да буде готов за случај потребе да сакупи свој одред за акцију.“¹⁴ Из средишта брегалничког округа крајем августа стизале су вести о појачаном раду комита у пограничним областима, највише у околини Струмице. Оштрица комитског деловања била је уперена према тиквешком округу. Рад се одвијао уз свесрдну помоћ Италијана. Командант Брегалничке дивизијске области је поново затражио формирање одреда Бабунског „и то макар од 50 људи, ако није могуће више због финансијских разлога“. Командант је предложио да се припадници одреда употребе за повереничку службу, као и да одиграју улогу претходнице приликом будућег поседања Струмичке области. Ђенерал Васић је поново затражио формирање одреда војводе Бабунског 2. септембра 1919, образлажући захтев потребом да се хитно парира деловању бугарских комита, чије су се чете појавиле у брегалничком крају.¹⁵ На позитиван одговор Министра војног чекало се још неколико недеља.

У тиквешком округу, тачније у његовом административном центру – Кавадару, тих дана је владала велика узнемиреност. Са свих страна, из Струмице, Дојрана, али и из околних села долазили су гласови о појачаном присуству комита и о плановима за акцију ширих размера. Поред појачавања војних ефектива тражило се и слање одреда Бабунског са задатком да прокрстари округом јер су из Струмице непрекидно стизале вести о формирању нових комитских чета, као и да су комите прелазиле границу што народ из страха није смео да пријави.¹⁶ Заступник команданта Брегалничке дивизијске области потврдио је постојање велике узнемирености у тиквешком округу, нарочито у Кавадару при чему је навео неколико неправилности у раду војних и полицијских власти у том округу.¹⁷ Зато је ђенерал Васић наредио да се 3. батаљон I пешадијског пука дислоцира у Кавадар и да се формира четнички одред Бабунског од 50 четника.¹⁸ У међувремену,

¹⁴ АВИИ, п 4/3, к. 54, ф. 12, д. 12/134, Наређење команде Треће армијске области командама Брегалничке и Вардарске дивизијске области, пов. бр. 4474 од 9.8.1919. године.

¹⁵ АВИИ, п 4/3, к. 54, ф. 12, д. 12/143, Извештај команде Брегалничке дивизијске области команди Треће армијске области, пов. бр. 4214 од 30.8.1919. прослеђен Министарству војном са захтевом за поновно формирање одреда Бабунског, пов. бр. 4854 од 2.9.1919. године.

¹⁶ АВИИ, п. 4/3, к. 54, ф. 12, д. 12/155, Извештај начелства округа Тиквешког команди Треће армијске области, пов. бр. 603 од 10.9.1919. године.

¹⁷ АВИИ, п. 4/3, к. 54, ф. 12, д. 12/155, Извештај команде Брегалничке дивизијске области команди Треће армијске области, пов. бр. 4395 од 16.9.1919. године.

¹⁸ АВИИ, п. 4/3, к. 54, ф. 12, д. 12/155, Наређење команде Треће армијске области начелству округа Тиквешког, пов. бр. 4985 од 22.9.1919. године.

Јован Бабунски је, по свему судећи самоиницијативно, померио тежиште својих активности на југозапад, па је у једном тренутку прешао у неутралну зону око Преспанског језера, на тромеђу Албаније, Грчке и Краљевине СХС одакле је ђенералу Васићу и начелнику битолског округа 21. септембра поднео исцрпан извештај.¹⁹

Рад у Тиквешу

По повратку у велешки крај, 4. октобра Бабунски је послао алармантни извештај ђенералу Васићу јер је стање у тиквешком округу захтевало муњевиту акцију. Бугарска организација је деловала пуним интензитетом. Предложио је да крене сам, јер су људи почели сами да му се обраћају, макар са 25 људи „да не буде доцкан“²⁰. Узевши у обзир озбиљност ситуације, ђенерал Васић је 7. октобра наредио Бабунском да са 50 људи крене у тиквешки округ, не чекајући позитиван одговор Министарства војног. Иако је тражио поновно формирање одреда од 250 људи, овог пута одред је био мањи – свега 50 људи. Бабунски је затражио ванредни кредит од 15 000 динара за тромесечно издржавање што је Министар војни одобрио 10. октобра 1919. године.²¹ Бабунски је већ 11. октобра отпутовао за тиквешки округ.²² Ту је војвода Јован Бабунски започео са енергичним радом, али на начин који је у много чему објашњавао разлоге распуштања његовог одреда претходног лета. Први извештај, о томе да је формирао одред и започео „рад“ на терену, војвода је послао 14. октобра из села Мрзен. Следећи је послао 16. октобра из села Дренова и њему је назначио да у је том крају намеравао да се задржи месец дана.²³ Два дана касније ђенерал Васић је затражио да се и остали четници активирају. Они су у том тренутку били код својих кућа – са оружјем и муницијом - и спремно су чекали позив Бабунског. Њих је намеравао да упути у Брегалничку дивизијску област нарочито у кратовски и кривопаланачки срез,

¹⁹ АВИИ, п 4/3, к. 56, ф. 6, д. 2/110; и п 4/3, к. 56, ф. 6, д. 2/105. Војвода је том приликом навео да су се француске снаге налазиле у Корчи и селу Билишту и да су тамо чувале магацине од Арнаута који су већ покрали доста оружја и муниције, да су Французи наредили свим кметовима села из неутралне зоне да не пуштају грчку војску чији је један пук већ био враћен нешто пре тога, да су Арнаути били наоружани и да су у већим четама крстарили околином, прикупљали новац за «поткупљивање људи око Конференције мира јер су ови разабрали да су Бугари многе потплатили па су добро прошли, овај новац зове се «рушвет параси» (мито), Арнауте нарочито поткрепљују на побуну Италијани, говорећи им како су северни Арнаути (Геге) сви листом устали противу Србије, потукли срп. војску и далеко их отерали итд», да је код локалног словенског становништва постојала јака нетрпељивост према Грцима, «већ их мрзе страшно наши Словени и никако не би волели да су под Грчком, само што не смеју ништа предузимати противу њих јер се боје освете ако не успеју».

²⁰ АВИИ п 4/3, к. 54, ф. 12, д. 12/169

²¹ АВИИ, п 4/3, к. 54, ф. 12, д. 12/143, Наређење команданта Треће армијске области команди Вардарске дивизијске области да одред Бабунског буде на плати код ове команде, пов. бр. 4854 од 14.10.1919, прослеђено наређење Министра војног и морнарице, пов. бр. 38 627 од 10.10.1919. године.

²² АВИИ п 4/3, к. 54, ф. 12, д. 12/169, Извештај команде места Велес команди Треће армијске области, пов. бр. 364 од 13.10.1919. године.

²³ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 7, д. 2/141

јер су туда пролазили најважнији канали за пребацивање комита из Бугарске.²⁴ У брегалничком крају организација је, до доласка Бабунског, захватила велики број села, али је захваљујући неутралисању комитске чете код села Мрзен, месец дана раније спречен устанак. У организацију су били укључени сви председници општина и кметови. Њихов задатак је био да, за потребе будућих активности, односно устанка, од сељака прикупљају новац, брашно и стоку и склањају их у планину Бабуну. Сељацима је сугерисано да не плаћају порез и не шаљу људе у војску. Као помагачи ВМРО наведени су Милан Ђорђевић Војинцалијев и извесни Глигор-посланик из Кавадара. Окружни начелници на територији те дивизијске области добили су задатак да прате кретање поменутих људи. Такође је затражио да се због сумње да су починили убиства укупно 17 српских војника ујесен 1915. године, пронађу и ухапсе поп Иван и Ванда Николић.²⁵

Већ 20. октобра је Министар војни одобрио додатно мобилисање 200 четника. Они су добили задатак да прокрстаре брегалничким округом.²⁶ Међутим, наређење није могло да се уручи Бабунском читавих десет дана јер упућени курири нису успевали да га пронађу.²⁷ Он је 24. октобра, из села Беглишта, послао нови извештај команданту места Кавадар са молбом да га проследи даље ђенералу Васићу. Бабунски је, са малим изменама, поновио претходне извештаје о стању у тиквешком округу, с тим што је тада тражио одобрење да сам казни “коловође”. Међутим, командант Треће армијске области је наложио начелнику округа да сам изда наређење за кажњавање “коловођа”, пре свега у беглишкој општини где су сви који су били позвани у војску одметнули.²⁸ Истог дана, али много детаљније, Бабунски је непосредно писао команданту Треће армијске области, где је навео да је у тиквешком округу заиста постојала бугарска организација за аутономију Македоније чији су агитатори говорили како ће им помоћи Америка, а да би се то десило и народ треба да помогне тако што неће плаћати порез, неће ићи у војску, а кад буде повољно и да се побуну. Најјаче средиште организације било је Неготино где се по улицама отворено певала бугарска химна. На челу неготинског среза се налазио “неки” Видаковић, који због своје будуће кандидатуре за посланика није желео да се замера народу и зато није санкционисао такве испаде. У Кавадару се налазио поменути народни посланик Глигор који, упркос томе што је добио неколико позива из Београда да дође и да објасни ситуацију, то није урадио.

²⁴ АВИИ п 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/184, Извештај команданта Треће армијске области Министру Војном и морнарице, пов. бр. 5487 од 18.10.1919. године. Истом приликом ђенерал Васић затражио је повећавање кредита за издржавање одреда за још 35 000 динара (поред одобрених 15 000) за укупно два месеца колико је требало да траје његово ангажовање.

²⁵ АВИИ п 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/184, Наређење команданта Треће армијске области команди Брегалничке дивизијске области, пов. бр. 5487 од 19.10.1919, прослеђен извештај војводе Бабунског од 17.10.1919. године.

²⁶ АВИИ п 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/184, Наређење команде Треће армијске области команди места Велес, пов. бр. 5487 од 21. 10.1919, прослеђено наређење Министра војног и морнарице, пов. бр. 39 329 од 20.10.1919. године.

²⁷ АВИИ п 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/184, Извештај команде места Велес команданту Треће армијске области, пов. бр. 389 од 31.10.1919. године.

²⁸ АВИИ п 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/191 Наређење команданта Треће армијске области начелнику округа Тиквешког, пов. бр. 5559 од 24.10.1919. године.

Глигор је за време бугарске окупације био начелник у Кавадару, а потом секретар у Прокупљу. Иначе је ометао рад полиције и чиновништва. У општини беглишкој службовао је Глигоров пријатељ Петраћко, који је деловао као отворени агитатор против државе, војске и плаћања пореза. Бабунски даље пише: *“У Ватану такође Глигоров пријатељ Пано Поп Коцић, он је такође први у организацији... Моје је мишљење да урадим оно исто што сам и у брегалничком округу, па ће за навек бити мир **тј да се десетак првака побију**.... Молим за хитно наређење по горњем.”* Писмо је у команду Треће армијске области стигло 26. октобра. Генерал Васић је сматрао да активисте ВМРО у прво време не треба дирати, али да би их у случају јаке акције комита требало побити у борби.²⁹

Војвода Бабунски је, 31. октобра у Градском, завршио рад у тиквешком округу и да тог дана је прешао у Кочане јер је према извештају начелника брегалничког округа стање у том округу било “ровито”.³⁰

У детаљном извештају од 5. новембра Бабунски је поновио раније наводе о распрострањењу бугарске организације у тиквешком округу где је неколико комитских чета крстарило округом. Чете су се скривале у градовима, Велесу и Кавадару, а не у селима што је представљало промену, а сведочило је о доброј организацији ВМРО и слабости полицијских власти. Комите су причале народу да ће Македонија на Конференцији мира добити аутономију под покровитељством Америке. У случају устанка, спремљено је доста брашна и стоке „и биће им доста за десетак дана докле америчка војска стигне – за ово их је доста бодрила и америчка мисија у Кавадару.“ Притом је искусни војвода изнео нека, за њега, врло фрустрирајућа искуства: *“По многим главним селима прошао сам, увек сам прикупљао сељаке и говорио сам да не слушају људе који их на зло наводе и тако пролазио сам мирно, после мога одласка одмах су извештавали у Кавадару своје о моме мирном раду и онда постајали су још смелији и безобразнији, јер говорили да им не смем ништа учинити, говорили су: “има нешто што га Бабунског задржава те због тога говори као владика, итд“.* Због овога мишљења ја сам се поново вратио по истим селима и онда избио сам им из главе то њихово резонување, услед овога многи војни бегунци отишли су у команду.“ Међутим, Бабунски није навео на који начин је избио поменуто резонување из сељачких глава, али је навео имена људи које је лишио слободе. Због тих 12 сељака, њиховог хапшења и каснијег нестанка, поново је покренута кампања за распуштање одреда Бабунског.³¹ Проверени, ефикасни, али преки методи старих четника нису били прихватљиви у новом окружењу заснованом на претпоставци владавине права. Забрана старих метода је фрустрирала четнике, а њиховим противницима је давала повода за наведена размишљања.

²⁹ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 7, д. 2/163, Извештај команде Треће армијске области Министру војске и морнарице. пов. бр. 5599, 29.10.1919. године.

³⁰ АВИИ п 4/3, к. 57, ф. 7, д. 14/40

³¹ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 8, д. 2/201, Извештај Летећег одреда Бабунски команданту Треће армијске области., пов. бр. 405 од 5.11.1919. године, то су били: Пане Поп Коцевић – председник општине у Вагаша, Петар – деловођа из Беглишта, Јован Даскаловић, Јован – председник општине у Дренову, Имер Ибраим из Дренова, Јован Богевић, Петар Костевић, Димо Богевић, Васил Богевић, Спирко Теловић, Нико Милошевић, Никола Стојановић.

Коначно распуштање одреда

Пре него што се тај извештај нашао на столу ђенерала Васића, представници цивилних власти су обавестили Министарство унутрашњих дела. Наведен је случај одвођења поменутих људи и захтев да Бабунски престане са тиме, и „да према становништву не сме предузимати никакве изузетне мере, противне Уставу и законима ... Он са својим одредом треба само да крстари и буде приправан за евентуалну акцију противу бугарских чета ако се појаве“. Одмах је реаговало и Министарство војске и морнарице. Истовремено, код ђенерала Васића лично је интервенисао Министар унутрашњих дела поновивши ранији став да Бабунски не сме да предузима акције тог типа и да се његов одред под хитно распусти, будући да је био у његовој надлежности. „За одржавање реда и безбедности у земљи убудуће да се употребљавају само жандармерија и војска под одговорним старешинама.“ Бабунски је добио наређење да обустави сваку активност и да остане у Штипу и сачека даља упутства.³² У међувремену, наређење је поновљено. Бабунски је требало да поднесе извештај о претходним наводима.³³ Још 7. новембра Бабунски је изнео да је чуо за тужбу против њега, што је сматрао за директну последицу лошег деловања окружних и средских начелника који „лажу свог министра да у том округу тече мед и млеко“. Он је и даље тврдио да су поменути људи побегли. Свој даљи рад у брегалничком округу описао је као успешан, његова одељења су крстарила свим срезовима тог округа. Једина неуралгична тачка био је кратовски срез где су се појавили одметници који су пљачкали богатије људе тог среза.³⁴

Из држања команде Треће армијске области видело се специфично оклевање поводом даљег рада и постојања одреда Бабунског. Деловање одреда у кратком року је довело до резултата али је прекршен низ закона што једна држава, са амбицијама да буде модерна и правно ефикасна, није могла да толерише. То је довело до тога да је и председник владе два пута затражио да се Бабунски опозове, а његов одред распусти.³⁵ Истовремено, пошто је у току била акција окупације Струмичке области, Министар унутрашњих дела је преко Министра војног, ђенералу Васићу послао допис у коме је навео како војска треба да се понаша том приликом. Посебно је напоменуо да четницима Бабунског никако не треба да се дозволи приступ у струмичку област. Њихова појава и “рад” би утицали да локално становништво изгуби наклоност према властима и војсци Краљевине

³² АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 8, д. 2/199, Наређење команде Треће армијске области команданту Брегалничке дивизијске области., пов. бр. 5765 од 9.11.1919. године.

³³ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 8, д. 2/210, Наређење команданта Треће армијске области команданту Брегалничке дивизијске области, пов. бр. 5812 од 12.11.1919, прослеђено наређење Министра војног и морнарице Команданту Треће армијске области., пов. бр. 40 713, од 5.11.1919. године.

³⁴ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 8, д. 2/200, Извештај Јована Бабунског команди Треће армијске области, пов. бр. 406 од 7. новембра 1919. године.

³⁵ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 8, д. 2/229, Наређење Министра Војног и морнарице команданту Треће армијске области, пов. бр. 40 830 о д 10.11.1919. године.

СХС.³⁶ Командант Треће армијске области је одговорио тек 26. новембра, након што је добио два извештаја војводе Бабунског, од 22. и 24. новембра 1919. године. У њима је Јован Бабунски детаљно описао свој рад и безбедносну ситуацију у Македонији. Он је самоиницијативно једног свог четника послао чак у Ћустендил одакле се вратио са корисним подацима о појединим комитским војводама, као и о ставу ВМРО о будућој акцији у Македонији. Наравно, будући да је зима била на прагу увелико се причало о пролећу следеће године. За југословенске власти је вест о све ближем повезивању Бугара, Албанаца и Италијана била алармантна. Војводин први извештај је завршен пост скриптумом пуним резигнације: *„Војвода Стојан из Мрзен Ораовца кога су моји војници тешко ранили на Рујну, Неготинци пренели га на носилима у Струмицу и тамо је умрео. Ето још један доказ за Тиквешане који бране да није била четничка организација.“* Војвода је завршио извештај учтивом молбом да се његовим људима, којих је било 192, исплате заостале зараде и да се одред као непотребан расформира.³⁷ Генерал Васић је, упркос изричитој молби Бабунског и претходним наређењима Министра војног затражио да се одред Бабунског са свих 250 људи и даље задржи у служби, то јест, да остане у приправности јер: *“Ако би због нове ситуације у Далмацији дошло до оружаног сукоба са Италијом, више је то вероватно да ће се и Бугари и Албанци тиме окористити. Овде није сређено ни стање унутрашње политике“*³⁸. *Одред Бабунског је у првој половини децембра ипак, дефинитивно расформиран.*³⁹

Међутим, још увек је трајала преписка између цивилних и војних власти у вези са неким наводима Бабунског из претходних извештаја о припадности комитској организацији неколицине сеоских кметова и председника општина у велешком крају.⁴⁰ Војвода Бабунски је све до половине децембра боравио у Штипу где је чекао остатак плате за своје четнике али и настављао да шаље нове извештаје о стању на терену. Тако је 2. децембра поновио захтев за распуштање одреда, али и спремност да поново ступи у акцију уколико се укаже потреба, наравно, са одговарајућим наређењем.⁴¹

³⁶ АВИИ п 4/3, к. 57, ф. 4, д. 7/47, Наређење Министарства војног и морнарице команданту Треће армијске области, пов. бр. 41 601 од 15.11.1919. године - Упркос тврдњи Владана Јовановића (видети *Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929*, Београд 2002, стр 189) заснованој на раду Десанке Тодоровић, (видети *Окупацијата на Струмица 1919. година*, ГИНИ, Скопје, бр. 1 за 1966. годину) да су четнички одреди Јована Бабунског одиграли важну улогу приликом окупације Струмице, наводи овог, али и садржина осталих документа везаних за окупацију Струмичке области не указују на улогу одреда Бабунског у тој операцији, а још мање на повећану важност. (Прим. Д. Тасић) АВИИ п 4/3, к. 57, ф. 4, д. 7/47, Наређење команданта Треће армијске области команданту Струмичког окупационог одреда, пов. бр. 5877 од 16.11.1919. године.

³⁷ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 9, д. 2/265

³⁸ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 9, д. 2/260

³⁹ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 10, д. 2/299, Команда Треће армијске области, пов. бр. 6411 од 18.12.1919. свеза 6225. У акта пошто је одред Бабунског расформиран.

⁴⁰ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 9, д. 2/279, Команда Вардарске дивизијске области команданту Треће армијске области, пов. бр. 9922 од 28. новембра 1919, прослеђен извештај начелника округа Скопљанског о достави Јована Бабунског.

⁴¹ АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 10, д. 2/299

Епилог

Управо тих дана последњи чин драме Јована Бабунског ушао је у завршну фазу. Он је 23. децембра затражио да се сви људи из његовог одреда исплате и поновио је да у вези са људима из тиквешког краја које је одвео стоји на претходним изјавама, притом је додао један занимљив податак. Тог дана је добио позив од Министра унутрашњих дела да му се лично јави. Том захтеву није могао да удовољи још 10–15 дана јер је био болестан због тешке повреде ноге.⁴² Истовремено, ђенерал Васић је 26. децембра још једном затражио формирање одреда⁴³, управо у време у коме је претходно наређење Министра војног о распуштању почело да дејствује. Да ли је тај захтев ђенерал Васић упутио да би евентуалним активирањем одреда војводу истовремено ставио под своју команду и тиме га заштитио од истраге и суђења за сада остаје неразјашњено.⁴⁴ Било је сигурно да је војвода Бабунски уживао поштовање и поверење ђенерала Васића. Остало је познато да војвода никада није отишао у Београд. Убрзо затим Бабунски се са повређеном ногом услед пада са коња, вратио кући у Велес.

Иако званично разрешен службене дужности Јован Бабунски је, лежећи са болесном ногом, наставио да ради, како сам каже, вођен “српском дужношћу” и да прикупљене податке које је добијао од своје разгранате обавештајне мреже прослеђује даље. Тако је ђенерал Васић, 21. јануара, Министру војном проследио један од последњих војводиних извештаја, написан 17. јануара, у коме га је обавестио о разговору који је водио са велешким прваком Миланом Ђорђевићем Војинчалијом, дугогодишњим истакнутим чланом бугарске организације. Бугарски првак је дошао са предлогом директно из Софије. “Они су тамо углавили споразум да се сви Македонци врате у Србију и то они који се нису вратили ни за време бугарске владавине, јер су тамо стално настањени као чиновници. Даклем на седници договорили су се да упитају Српску владу да им дозволи да напишу македонску граматику као што народ говори, и само на македонском језику да буде цела администрација и који чиновник дође из других крајева он мора знати македонски језик па да може ступити у службу. Македонија да буде у односу према Србији као што су Хрватска и Словеначка. Македонија да бира сама своје посланике који ће заступати само македонску ствар. Војска и чиновништво да буде потпуно одвојено са македонским чиновничким кадром које ће доћи из Бугарске јер тамо га има много. Не знам да ли се заиста у овоме слаже српска влада, ако је то истина онда збогом Македонију за навек и збогом на стотина хиљада српских гробова расејаних по Македонију”.⁴⁵ Истовремено,

⁴² АВИИ п 4/3, к. 56, ф. 12, д. 11/39

⁴³ АВИИ п 4/3, к. 57, ф. 15, д. 28/95, Захтев команде Треће армијске области Министру војном и морнарице. пов. бр. 6605.

⁴⁴ АВИИ п 4/3, к. 60, ф. 4, д. 12/1, Наређење Министра војног и морнарице команди Треће армијске области, пов. бр. 46 798 од 11.1.1920 године. Том одлуком влада није дозволила поновно оснивање одреда Бабунског, све док се не утврди судбина људи из тиквешког краја које је он одвео

⁴⁵ АВИИ п 4/3, к. 59, ф. 1, д. 1/1, Писмо Јована Бабунског команданту Треће армијске области од 17. јануара 1920. године. «.»

док је Бабунски преживљавао своје последње дане, начелник тиквешког округа је покушао да демантује већину војводиних навода, почев од уопште постојања комитске организације у Македонији, избегавања плаћања пореза и војне обавезе па до лојалности представника локалне власти.⁴⁶ Међутим, начелник округа је изнео да не може да гарантује да се таква дела неће појавити. У међувремену, болесног војводу је посетио стари пријатељ из периода четовања, војвода Василије Трбић. У својим мемоарима Трбић је описао тај сусрет у коме је Јован Бабунски навео околности повреде и показао му ногу. Након што је Трбић укорио пријатеља зашто је дозволио да болест надвлада и зашто није отишао у Београд на лечење, Бабунски је одговорио да не може да иде у престоницу јер би одмах био ухапшен.⁴⁷

Убрзо након тога, 17. фебруара, Јован Стојковић Бабунски је умро. Сахрањен је у Велесу уз највише почести.⁴⁸ *Политика* је два дана касније објавила опширан некролог у коме нису биле наведене околности и узроци његове смрти.⁴⁹

Команда Треће армијске области је, 17. фебруара 1920, наредила да представници команде места Велес приватно посете војводину удовицу и распитају се да ли је покојник војним властима оставио нека документа. Наређење је извршено истог дана када је Бабунски сахрањен (највероватније 18. фебруара).⁵⁰

С пролећа 1920. године, тачније 27. априла, команда Треће армијске области поново је затражила формирање одреда Бабунског у јачини од 200 четника, ради “сузбијања бугарске пропаганде која се под видом комунизма нагло шири у Македонији ... Плата четницима по 200 динара месечно поред осталих војничких припадљности у храни и оделу.”⁵¹ Министар војни, ђенерал Јовановић, је одговорио половином маја кратко јасно, да Министар унутрашњих

⁴⁶ АВИИ п 4/3, к. 59, ф. 1, д. 1/2, Министарство војно и морнарице, пов. бр. 47 836 од 4.2.1920. Команданту Треће армијске области, Министарство унутрашњих дела пов. бр. 316 од 20.1.1920 проследило је одговор начелника округа Тиквешког од 29. јануара на извештај Јована Бабунског о стању у том округу од 14. новембра 1919. године. (Одговор је каснио 3 месеца., прим. Д. Тасић)

⁴⁷ Василије Трбић, *Мемоари II*, Београд 1996, 146. “*На моје наваљивање, Бабунски ми извуче писмо испод свог узглавља и даде ми да га прочитам. Писмо је било писано руком Љубе Давидовића, као одговор на писма које му је упутио Јован Бабунски. У томе свом писму Љуба Давидовић јавља Бабунском да му он не може ништа учинити у његову корист, јер је већина народних посланика против њега и његовог рада у српској Македонији, а да он треба да се сам јави суду, а ако то не буде учинио, биће ухапшен.*”

⁴⁸ В. Трбић, н. д. 147. Априла 1941. године, по доласку у Македонију, припадници бугарских окупационих снага ископали су посмртне остатке Јована Бабунског и бацили их у Вардар.

⁴⁹ „Војвода Бабунски – витез без страха и мане“, *Политика*, бр. 4317 од 19.2.1920. стр. 2

⁵⁰ АВИИ п 4/3, к. 59, ф. 1, д. 1/3, Наређење команде Треће армијске области команди места Велес, пов. бр. 731 од 17.2.1920. године и АВИИ п 4/3, к. 59, ф. 1, д. 1/4 Извештај командана места Велес команди Треће армијске области, пов. бр. 821 од 23.2.1920. године. Син Јована Бабунског је, 23. фебруара, предао четири акта упућена разним командама на територији Треће армијске области. Обавестио их је да се у власништву породице налазила и архива одреда Бабунског са Солунског фронта као и његова аутобиографија до 1914. године. Архиву одреда и аутобиографију, међутим, није хтео да преда.

⁵¹ АВИИ п 4/3, к. 59, ф. 1, д. 1/5, Захтев команде Треће армијске области Министарству војном и морнарице, пов. бр. 1689 од 27.4.1920.

дела није усвојио горе изнесени предлог јер би четници под видом сузбијања бугарске пропаганде могли неодговорно да почине кривична дела.⁵²

Последице такве одлуке су се убрзо показале. Гласом “вапијућег у пустињи”, командант места у Штипу је, 15. августа, затражио да се формира одред Бабунског због алармантне ситуације у брегалничком округу. Као додатну меру безбедности предложио је да одред буде под командом “једног бољег нашег официра”. Сви четници су, по његовим речима, познавали крај, земљиште, канале за инфилтрацију, људе, прилике “те и ако нема Бабунског ипак би чета његова била од огромне помоћи. ...ова би чета више вредела него једна чета жандармерије.”⁵³

У наредном периоду војска, ипак, није одустала од ангажмана четника из одреда Бабунског. У току 1920. године, нарочито у лето и јесен, када је офанзива ВМРО достигла свој врхунац, често се чуло име потпоручника Крсте Ковачевића и његових четника.⁵⁴ Формирање летећег одреда је било решење којим је могла да се превазиђе тренутни недостатак војних и жандармеријских ефектива. Наравно, локални представници цивилне власти су имали своју рачуницу, летећи одреди су били и сувише ефикасни и могли су да поремете танани баланс између уређености и страха од комитске акције у коме су се они најбоље сналазили. Летећи одреди су били једна од ретких појава у њиховом окружењу којима нису могли да манипулишу и искористе их за личне и партијске циљеве. Шта више, ефикасност летећих одреда сужавала је маневарски простор за дневно-политичке махинације јер је неутралисање комита и њихове организације остављало простора за ред и законитост, то јест, слободу деловања и равноправност за све политичке опције и њихове носиоце. Војни разлози, који су били мотивисани потребом за ефикасним решењима, нису увек наилазили на добродошлицу код цивилних власти. Са друге стране, промениле су се околности за деловање четничких одреда. Уместо Турске, на тој територији је деловала држава са озбиљним жељама да прекине са зосталашћу. Ту су, претпостављало се, живели равноправни грађани са којима, више није могло, а ни смело, да се комуницира на опробани “комитски” начин. Држава је у новим околностима имала обавезу да све грађане подједнако узме у заштиту. Да би у томе успеле власти су морале пажљиво да одмере количину силе. Четници су се по том питању налазили на граници толеранције, а коју су често, по навици, знали да прекораче и тиме компромитују претходна достигнућа. Људи који су пре Балканских и Првог светског рата стекли заслуге у одбрани и заштити српског националног идентитета у Македонији имали су опробане методе за разрачунавање са ривалским групама. Оне су се кретале у распону од претњи и застрашивања преко отмица и тортуре до физичке ликвидације. Становници Македоније нису били навикнути на другачији приступ, све друго сматрали

⁵² АВИИ п 4/3, к. 59, ф. 1, д. 1/6 Извештај Министарства војног и морнарице команди Треће армијске области, пов. бр. 32443 од 13.5.1920. године.

⁵³ АВИИ п 4/3, к. 59, ф. 1, д. 1/8.

⁵⁴ АВИИ, п. 4/3, к. 58, ф. 9, д. 6/125, Извештај команданта II жандармеријске бригаде команди Треће армијске области, пов. бр. 5834 од 5.12.1920, прослеђен извештај командира 5. чете I. батаљона ове бригаде, пов. бр. 490 од 2.12.1920. године и АВИИ, п. 4/3, к. 58, ф. 9, д. 6/141, Извештај команданта места Крагово команди Вардарске дивизијске области Треће армијске области, пов. бр. 24 од 16.12.1920, прослеђен извештај начелства округа Кумановског (без броја).

су знаком слабости – попут става да „Бабунски говори као владика“. Војска, односно један њен део, имала је разумевање за специфичне четничке методе, јер је извештан број официра учествовао у предрадној четничкој акцији. Поставља се питање како су се национални делатници са југа Краљевине снашли у новим политичким околностима. Наиме, дојучерашњи противници су своје деловање прилагодили новим, измењеним, околностима – муслиманска земљопоседничка аристократија брзо се организовала и прилагодила новим условима, а ВМРО је наставила своју делатност са различитим успехом и интензитетом. Комунисти су представљали нову појаву са завидном снагом, на чију страну је прешао извесни број делатника ВМРО или је намераво да их искористи за своје циљеве. Како су се временом распламсала радикалско – демократска страначка трвења, четници су, као „узнемиравачи гласача“, на терену Македоније постали непожељни. У каснијим годинама, употреба „летећих одреда“ је изазивала много контраверзи и свеукупно, у великој мери нашкодила угледу државе у Јужној Србији.⁵⁵ Једно је остало - упркос тежњи да се о безбедности Југа старају војска и жандармерија под командом одговорних старешина, што је често понављано као парола, ефикасност, издржљивост и брзина деловања четника и њихови методи парирања комитацијама нису могли да се адекватно надоместе. Војска је била састављена од регрута који су већином били из других крајева земље. Њихово непознавање локалних прилика их је чинило немотивисаним. Жандармерија је на тешком терену Југа функционисала по уобичајеним полицијским обрасцима. Она није ишла у сусрет изазовима, њене акције су касниле и биле неуспешне. Веома важно је било и то да се побољшање економских прилика на Југу, које би отупело оштрицу бугарске и комунистичке пропаганде, у годинама 1919. и 1920. још увек није назирало.

⁵⁵ Видети: Владан Јовановић, н. д. стр 104, «Летећи одреди»

*Mr Слободан Селинић, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије*

РЕСТИТУЦИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈНЕ ИМОВИНЕ ИЗ ЧЕХОСЛОВАЧКЕ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА -Имовина ВТЗ Крагујевац, Вогошћа, Барич и Обилићево-

Абстракт: У раду су изнети резултати истраживања разлога због којих је током Другог светског рата део југословенске имовине однет у Чехословачку и покушаја Југославије да ту имовину после рата врати.

То што је Чехословачка била једна од три земље (уз СССР и Пољску) за које је југословенска влада сматрала да је Југославија у периоду од краја рата до 1948. године са њима имала најбоље односе, што је и потврђено сарадњом у области економије и културе, као и школовањем југословенских ученика и студената у Чехословачкој, није помогло да две државе реше пар спорних питања. Уз питање чехословачке имовине у Југославији, једно од питања чије је нерешавање стварало лошу атмосферу у југословенско-чехословачким односима било је и питање реституције југословенске имовине из Чехословачке.

Реституција (лат. *restitutio*) означава повраћај и “представља правну установу захваљујући којој неко лице, уколико је неким догађајем или радњом његово право повређено, може захтевати правно успостављање стања које је поменутој радњи или догађају претходило”. У међународном праву под реституцијом се подразумева обавеза бивше непријатељске државе да врати насилно одузету имовину која је однета са територије коју је та држава држала под окупацијом. С обзиром на објект, реституције могу бити привредне (фабрике, постројења), финансијске (злато, капитал) или предмети од посебне историјске и уметничке вредности (архиви, споменици, уметничке слике итд.).¹

¹ *Politička enciklopedija*, Beograd 1975, str. 908, 909.

Право на реституцију имовине коју су Немци и њихови савезници опљачкали у Другом светском рату на територији окупираних земаља заснивало се на Декларацији земаља Уједињених нација од 5. јануара 1943. године и на Додатку завршног акта Париске конференције о репарацијама 1945. године који носи назив “Резолуција по предмету реституција”. Декларацијом од 5. јануара 1943. године владе Уједињених нација опомињале су Немце, остале нападаче и неутралне земље да ликвидирају методе одузимања власништва које су практиковале, тј. резервисале су себи право да прогласе као неважећи било који пренос у погледу власништва, права и интереса било каквог значаја који се налазе или су се налазили на окупираној територији или директно односно индиректно контролисани од влада са којима су се налазили у ратном стању, а која власништва, права и интереси припадају или су припадали лицима, укључујући и правно лице, која станују на тој територији. Власништво, право и интерес имали су бити враћени свом старом власнику. Резолуција по питању реституције завршног акта Париске конференције укратко је формулисала начела на којима ће се заснивати реституција опљачканих добара као и начин на који ће се вршити реституција тих добара. Резолуција је предвидела и да се у Немачку упуту из сваке савезничке земље која је била заинтересована за ово питање мисија стручњака са задатком да истражује, идентификује, ускладиштава и транспортује у своју земљу добра која су била предмет насилног одузимања.²

У случају југословенских потраживања обрађених у овом раду реч је о привредним реституцијама. Чехословачка, наравно, није била непријатељска држава, али је део југословенске имовине коју су у рату однели Немци завршио на територији Чехословачке, па се отуда у односима Југославије и Чехословачке после рата јавило и питање реституције имовине. Одвлачење југословенске имовине током рата био је део немачке политике која је тежила економској експлоатацији и искоришћењу југословенског и уопште простора Југоисточне Европе за потребе својих ратних напора и циљева.³ Истраживања Драгана Алексића показала су да су Немци планирали да део фабрика у Србији експлоатишу према сопственим потребама, а други део демонтирају и отпреме у Рајх и тако је заиста и било. За прикупљање привредних средстава Војнопривредном штабу Југоистока придодата је 333. колона. У њеном саставу били су један официр, четири подофицира и 28 војника. Нешто касније, као помоћ, додељена јој је II екипа за прикупљање. Са избијањем устанка и отпочињањем диверзија на привредним објектима, све већи број индустријских постројења планиран је за демонтажу и отпремање из Србије. Конкретно, за Завод у Крагујевцу Алексић наводи да су Немци одлучили да је најсврхосходније да се испразни и да се постојеће машине поставе као појачање капацитета у немачким фабрикама наоружања. Међутим, несређене саобраћајне прилике одлагале су пресељење привредних капацитета из Србије. План је реализован са опадањем устаничког покрета у Србији, па Алексић наводи

² АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 64, јединица 139.

³ М. Ristović, *Nemački «novi poredak» i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45, planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.

да је до краја 1941. године углавном завршено демонтирање и пресељење фабрика из Србије.⁴ Разлог због кога је део однете имовине завршио у Чехословачкој лежи у чињеници да су југословенска и чехословачка индустрија сарађивале пре рата, да су чехословачке фабрике попут “Збројовке” и “Шкоде” испоручивале машине југословенској војној индустрији, па су биле подесне и да врше демонтирање тих машина током рата у склопу немачких намера за одношењем машина из Југославије. И као чланице Мале Антанте, Југославија и Чехословачка су биле упућене на веома разноврсну и интензивну сарадњу у међуратном периоду, па је Чехословачка била “најважнији снабдевач Југославије ратним материјалом (претежно “Шкодина” артиљерија)”.⁵ Поред тога, на територији Немачке нашао се после рата одређен број машина чехословачке производње које су биле или однете из Југославије или су биле произведене пре рата по наруџбини и вероватно и плаћеном авансу за југословенске фабрике, али због рата нису испоручене Југославији. У првом случају машине су после рата реституисане у Чехословачку по принципу порекла произвођача, а у другом су их Чехословаци реституисали тврдећи да су њихово власништво, па су то били разлози за спорове после рата, јер је Југославија у оба случаја полагаала право на ове машине. Из чињенице да су чехословачке фирме пре рата слале машине и инсталације југословенској индустрији произашла је и сарадња после рата. Наиме, подаци о машинама послатим Југославији, који су идаље постојали у архивама чехословачких фирми, добро су дошли Југославији у постављању реституционих захтева, јер је често тиме доказивана припадност тражених машина Југославији. Тако су пре рата у Крагујевац стизале машине из “Збројовке” Брно, “Шкоде” Плзењ, у Вогошћу из „Шкоде“, у Завод „Обилићево“ за фабрику гумених маски стизале су машине из „Шкоде“, „Бате“ Злин итд. Примера ради, већина инсталација ваљаонице месинга у Заводу у Крагујевцу стигла је 1935. из „Шкоде“ Плзен.⁶

Послом реституције југословенске имовине из Чехословачке бавиле су се следеће југословенске институције: Војна мисија у Берлину, Секције за реституцију у Америчкој и Британској зони Немачке, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, Министарство народне одбране, Министарство спољних послова и Амбасада у Прагу. Послом реституције југословенске имовине бавиле су се у иностранству Реституционе делегације Југославије чијим је радом руководила Репарациона комисија Владе ФНРЈ. Деловале су у саставу југословенских војних мисија. За овај чланак најбитнији је рад делегације при југословенској Војној мисији при Савезничком контролном већу за Немачку у Берлину, као и Југословенских секција за реституције у Америчкој и Британској окупационој зони Немачке. Од њих су углавном и потицале информације о однетој југословенској имовини и о месту где се та имовина затекла после рата. Поступак реституције потом је углавном имао следећи ток. Подаци до којих су долазиле ове секције и Војна мисија сливали

⁴ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, стр. 199, 200.

⁵ М. Вјелажас, *Војска Кралјевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије 1922/35*, Београд 1994, стр. 65, 98-107, 119, 212-221.

⁶ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 94, јединица 179, ВТЗ «Обилићево» Крушевац; Исто, фасцикла 335, јединица 449, ВТЗ Крагујевац, Преписка.

су се у Репарациониј комисији Владе ФНРЈ, а она их је, када би проценила да постоји основ за покретање реституционог захтева, достављала Министарству спољних послова ФНРЈ, а ово својој Амбасади у Прагу. Било је и случајева да су Секције реституције у Америчкој и Британској зони Немачке настојале да проблем реше у директним контактима са одговарајућим чехословачким реституционим органима, али би после неуспелог покушаја, проблем свеједно долазио у руке дипломатије.

Војно-технички завод Крагујевац

Током лета 1946. године југословенски војни изасланик у Прагу пуковник Миладин Ивановић и југословенско Министарство одбране настојали су да утврде постојање имовине ВТЗ Крагујевац у фабрици “Збројовка” у Брну и да ангажују југословенску дипломатију да им помогне у повраћају ове имовине. Ову имовину чинили су делови пушкомитраљеза, профилни челични материјал, извесна количина алата и контролника за израду пушкомитраљеских делова, разни цртежи и фрезалице. Пуковник Ивановић је 30. маја 1946. писао Министарству народне одбране да је од намештеника “Збројовке” добио поверљиве информације о судбини имовине ВТЗ Крагујевац пренете у ову фабрику, инсистирајући при том на строгој поверљивости извора ових података, како би и у будуће могао користити исти извор. Ивановић је писао да су немачке власти после капитулације Југославије наредиле демонтажање машина, делова машина, оружја и делова оружја, алата и материјала за обраду из Завода у Крагујевцу. Битно је напоменути да је машински уређај пушкомитраљеске творнице у Крагујевцу био испоручен највећим делом од “Збројовке”. Ову радионицу су монтирали и пустили у погон стручњаци “Збројовке”. Према овим информацијама већина машина је у рату одвезена у Немачку, мањи део машина, алата и апарата у Јесенице у Словенију где је била сабирна станица за машине, а један део у средњу техничку школу у Целовцу где су коришћене у научне сврхе и за израду оружја за немачку војску. Велики број машина и делови апарата оштећени су приликом транспорта. Део материјала завршио је у Румунији, а део у “Збројовки”. Реч је о алату и профилном материјалу. Тако су се у “Збројовци” нашли делови пушкомитраљеза ЗБ-30-Ј и разни необрађани материјал, алат и апарати. Уз око 18 000 кг профилног материјала, у Брну се налазило и око 5-6 сандука планова и цртежа. Планови зграда и уређаја према којима је вршена монтажа уређаја пре окупације уништени су у Брну приликом бомбардовања 1944/45. Међутим, остала је нада да у архиви “Збројовке” постоје оригинални документи. Намаштеници “Збројовке” на које се позивао југословенски војни изасланик тврдили су и да је у Брну у лето 1944. боравила и шпанска војна мисија која је желела да купи преостали материјал, делове и планове за производњу ових пушкомитраљеза, али како до продаје

није дошло, вратили су се преко Шведске у Шпанију.⁷ На основу информација добијених од војног изасланика Министарство народне одбране ФНРЈ укључило је августа 1946. у ову акцију и Репарациону комисију при Влади ФНРЈ тражећи од њега да се за помоћ обрати и Министарству иностраних послова. Из писма Министарства одбране сазнајемо и да је “Збројовка” признала писмено да се овај материјал налазио код ње, осим сандука са цртежима. Чешка фирма тврдила је да је за овај материјал платила немачким властима око 4 500 000 кчс и да је по немачком наређењу део продала Шпанији и Румунији током рата. Међутим, на захтев војног изасланика ФНРЈ да се овај материјал преда Југославији, Дирекција “Збројовке” у Прагу одговорила је да је то питање у надлежности Министарства спољних послова ЧСР. Тиме је ово питање дошло у руке југословенске дипломатије.⁸ Тако је Амбасада ФНРЈ у Прагу нотом од 10.1.1947. затражила од Министарства иностраних послова ЧСР повраћај материјала однетог из Крагујевца. Како до априла није добијен одговор, то је 12. априла послата нова нота у коју су уврштени и нови подаци добијени од Репарационе комисије у којима се налазила и изјава немачког капетана Тетза, који је за време рата био шеф Бергунгсколоне 333 која је извршила демонтирање и расподелу машина ВТЗ Крагујевац, о томе да је део југословенских фрезалица такође послат “Збројовци”. Тек 2. јула 1947. Министарство иностраних послова ЧСР дало је одговор на југословенске захтеве. У одговору је стајало да “Збројовка” није примила машине из Југославије, а њен бивши директор инг. Регер као пуномоћник Вермахта признавао је само да је октобра 1943. наредио да се из “Вистада” Ваљево превезу у Брно четири револвер струга. По наређењу бивше *Maschinehauptkommission* један струг је отпремљен “незнано куда”. Како остали због дотрајалости нису одговарали за производњу за потребе Вермахта, стављени су у складиште. Када је у фебруару 1946. Министарство одбране ФНРЈ тражило враћање ове имовине, “Збројовка” је предложила да врати ова три струга, а да у замену за четврти који је однет по налогу *Maschinehauptkommission* пошаље један свој струг. Како се југословенско Министарство сложило са овим предлогом, машине су послате 7.12.1946.⁹ Присуство других машина из Југославије, “Збројовка” није признавала. То југословенску страну није задовољило, па је Војно изасланство ФНРЈ у Прагу доставило Амбасади податке да је један радниг из Завода у Крагујевцу током рата паковао конструктивне цртеже и осталу документацију за пушкомитраљез ЗБ 7,9 мм М 37 које је предавао стручњацима “Збројовке”. Изасланство је тражило враћање ових цртежа и поново ургирало и питање 18 000 кг митраљеских

⁷ Дипломатски архив Министарства иностраних послова Србије (ДАМСП), Политичка архива (ПА), 1946, ЧСР, фасцикла 19, досије 13, сигнатура 10009.

⁸ ДАМСП, ПА, 1946, ЧСР, фасцикла 19, досије 13, сигнатура 10009.

⁹ Ове наводе потврдила је и Амбасада ФНРЈ у Прагу у писму Министарству иностраних послова 5.8.1948. године. Према овим информацијама, машине су за Југославију послате у присуству мајора Кокољевића. Да су машине заиста стигле у «Вистад», тј. послератни «Крушик» види се и из докумената Репарационе комисије. Маchine које су стигле у Ваљево биле су употребљаване пет до осам година што је њихову вредност умањивало за око 50%, АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 338, јединица 512, Чехословачка, Вистад Ваљево, документ број 37416; Исто, фасцикла 586, јединица 770, Крушик, Генерална дирекција индустрије наоружања Ваљево.

делова ЗБ-30-Ј. На поновљен захтев југословенска амбасада добила је одгоор од чехословачког МИП-а 4.11.1947. У њему је стајало да су “Збројовци” у Брну после окупације Југославије, као саставном делу немачких предузећа “Reichswerke H. Göring”, немачке војне власти доделиле из ратног плена укупно 489 556 кг разног материјала пореклом из ВТЗ Крагујевац. За њега је “Збројовка” платила 475 000 РМ. Овај одговор југословенски Војни изасланик у Прагу сматрао је непрецизним, па је 10.12.1947. затражио од Амбасаде нову енергичну акцију код чехословачких власти. Са друге стране, “Збројовка” је директно Војном изасланству јавила да је овај материјал неупотребљив и да га намерава претопити пошто га сматра својим власништвом. Како би продужила борбу за југословенске интересе, Амбасада у Прагу послала је 3.4.1948. Министарству иностраних послова ЧСР три опширна превода саслушања радника предузећа “Црвена застава” који су за време рата радили у ВТЗ Крагујевац. У њима су дати подаци о начину изношења материјала под руководством стручњака “Збројовке”, па је поново тражен повраћај и материјала и документације. Министарство иностраних послова ЧСР оговорило је 18.5.1948. да “Збројовка” још увек није претопила овај материјал, али да он за њу има вредност старог гвожђа. Што се тиче нацрта и скица, које су Југословени такође потраживали, чешка фирма је поновила да они њој нису довезени.¹⁰

Од почетка 1948. године реституциони захтеви према “Збројовци” су изнети конкретније. Наиме, 14. фебруара Репарациона комисија је обавестила Министарство иностраних послова ФНРЈ о сазнањима до којих је дошла Војна мисија ФНРЈ у Берлину, а која су говорила да је Чехословачка успела да 14.11.1947. из британске зоне Немачке реституише пет машина “Збројовке” као своје иако се заправо радило о машинама ВТЗ Крагујевац које је “Збројовка” пре рата испоручила Југославији, па су у Чехословачку реституисане као “Збројовкини” фабрикати. Наиме, Секција за реституције ФНРЈ у Британској зони Немачке радила је до јуна 1946. на проналажењу машина које су власништво ВТЗ Крагујевац а које су се налазиле код фирме “Kampnagel A. G.” у Хамбургу. Настојања Секције да добије дозволу да лично врши истраге код фирме “Kampnagel A. G.” остала су без успеха. Чини се да је мајор Сава Темер ипак успео да прегледа машине у овој фирми, али тек пошто је пет спорних машина већ послато за Чехословачку. Ипак је успео да пронађе једну другу машину на којој је идаље стајао натпис са именом југословенског завода, иако је управник предузећа тврдио да у њему нема југословенских машина. То је додатно појачало сумњу у то да се радило о прикривању југословенске имовине. На крају су од британских власти обавештени о реституцији ових машина Чехословачкој, што је Југославији дало основа за закључак да су машине реституисане Чехословачкој грешком, по основу порекла производње, па је од Чехословачке тражено да машине врати у Југославију. Радило се о четири хоризонталне фрез машине (глодалице) тип ФХ 40 и једној брусилци (Schleifmaschine) Подхајски. У југословенској Репарационој комисији су чак сумњали да је у Чехословачку отпремљено на исти

¹⁰ ДАМСП, ПА, 1946, ЧСР, фасцикла 34, досије 5, сигнатура 421892, АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Крагујевац.

начин још југословенских машина, пошто је истог датума (14.11.1947) из исте фирме (Kampnagel A. G.) отпремљено у Чехословачку око 20 разних машина, па је постојала могућност да је још нека била југословенска.¹¹ Начелно, према правилима према којима су преузимана реституисана добра, свака држава која грешком добије рестутисану имовину, дужна је да је у року од годину дана стави на располагање команданту окупационе зоне уколико он тако одреди. Како се у овом случају радило о Британској зони, југословеска мисија је начелно имала право да преко британских власти тражи повраћај имовине. Међутим, изгледа да су у југословенској мисији желели да избегну такву солуцију, већ да проблем реше директно са Чехословацима. Наиме, сматрало се да би интервенција код британских власти имала штетних последица по саму чехословачку мисију, а то се није желело, јер су Чехословаци били у прилици да реституишу скоро све машине своје производње. Зато је процењено да би се у случају југословенске интервенције код британских власти, могло дестити да се убудуће од Чехословачке мисије тражи доказивање власништва у сваком конкретном случају, без обзира што је машина чехословачке производње. Отуда се желело да се проблем преда у руке дипломатија две земље.¹² Међутим, потрага за овим машинама и настојања да се чехословачке власти, а пре свега Министарство иностраних послова, убеде у потребу њиховог враћања Југославији нису дала реултата током целе 1948. године док су политички односи две земље били још колико толико добри или бар подношљиви. Из дописа Амбасаде у Прагу из средине 1948. види се да је највише што је Амбасада ФНРЈ у Прагу успела да издејствује од чехословачких власти било признање да је “Збројовка” заиста испоручила ВТЗ Крагујевац чертири фрез машине и да код Фонда народне обнове истражује где се машине налазе. Међутим, наредне ноте Министарства спољних послова ЧСР Амбасади у Прагу (од 15.11. и 18.12.1948.) оставиле су још мање наде југословенској страни. У њима је стајало да код “Збројовке” постоји drehbank (токарски stroj) Подхасјки чији број одговора броју брусилног строја који Југославија потражује, али да је њега чешка фирма добила 1943. од фирме “Каменичек” у Хостивару, па није могао припадати ВТЗ Крагујевац, као и да је “Збројовка” примила из Немачке само једну вертикалну фрез машину, док Југославија потражује хоризонталне и то других бројева.¹³ Стога је Амбасади у Прагу остало да 29.1.1949. констатује да све наведено показује “да се са овдашње стране по питању реституција нама не иде у сусрет”, а начелнику одељења реституција Репарационе комисије ФНРЈ

¹¹ ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 25, досије 13, сигнатура 44456, АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 336, јединица 500, Ž-1/II.

¹² АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Крагујевац.

¹³ Проблем појављивања брусилног строја (Schleifscmaschine) у југословенским тражењима, а drehbanka (токарског строја) у чехословачким одговорима, при чему су ове машине имале исти број, покушао је 28. марта 1949. године разрешити шеф секције за реституцију ФНРЈ у Британској зони мајор Сава Темер. Навео је да се у југословенским захтевима у некој прилици вероватно поткрала грешка, па је брусилни stroj погрешно преведен са drehbank. Ова чињеница вероватно је додатно помогла чехословачким властима да у нотама из новембра и децембра 1948. године дају негативан одговор на југословенска потраживања, АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Крагујевац.

Милошу Морачи да упркос тога у мају 1949. поново затражи акцију југословенске дипломатије код чехословачких власти.¹⁴

Током окупације Немци су из ВТЗ Крагујевац однели комплетне инсталације ваљаонице у Enzesfelder Metallwerke у месту Enzesfeld код Беча. Једна електрична пећ (Elektro Ofen) из ових постројења потом је завршила у предузећу Lange Metallwerke AG Bodenbach у месту Bodenbach (Podmokly) у Чехословачкој. Доказ за то био је списак који је сачинила немачка Bergungskolone у Крагујевцу 1. фебруара 1942. када је вршено транспортовање инсталација. Током 1946. године југословенске институције започеле су процес враћања ове пећи у Југославију. Тако је на захтев који је чехословачким властима поставила Амбасада у Прагу одговорило Министарство иностраних послова ЧСР. У одговору је стајало да се пећ заиста налази у месту Подмокли и то код правног следбеника фирме Bergungskolone, тј. код фирме "České válcovny kovů". Према информацијама чехословачког министарства пећ није била у употреби, јер је била без припадајућих делова. Чехословачке власти нису имале ништа против да ова пећ буде реституисана Југославији. Међутим, како је пећ била испоручена поменутој фирми од стране Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion, Берлин, 16. марта 1945. за суму од 4 000 RM, тј. 40 000 кчс према тадашњем курсу, то је од југословенских власти тражено да ВТЗ Крагујевац плати ову суму да био добио пећ на траг. О овоме је Амбасада у Прагу известила југословенско Министарство иностраних послова 14. септембра 1947, а ово је десет дана касније пренело одговор Репарационој комисији. Случај је затим предат Министарству народне одбране, јер је требало донети одлуку по чешком предлогу за плаћање наведене суме да би реституција била остварена. Министарство одбране одговорило је Репарационој комисији 11. октобра 1947. да ниуком случају не може признати накнаду чешкој фирми. "Ово из разлога што је та фирма купила за време рата опљачкану ствар, те према томе исту има нама вратити без накнаде, а суму коју је издала треба да тражи као ратну штету". У Министарству одбране сматрали су да би пристајањем на плаћање чешкој фирми нарушили принцип да се не даје накнада трећем лицу које је свесно купило украдену ствар. Чак и у случају да чешка фирма није знала да је пећ опљачкана, била је дужна према тумачењу Министарства одбране да је врати, а да накнаду тражи од продавца. Овај став је поткрепљен и тиме што се према признању самих чехословачких власти пећ налазила у неисправном стању, па би плаћањем наведене суме вероватно била премашена њена стварна вредност у том тренутку. Истог мишљења била је и Репарациона комисија. Начелник одељења реституције Милош Морача сматрао је да су Чеси поступили "mala fidei" када су током рата куповали машине од Немаца. Он је наводио још један аргумент у прилог југословенског става, а то је чињеница да је наведену пећ чешка фирма вероватно користила од момента куповине.¹⁵ Средином 1948. године појавили су нови моменти у овом случају. Наиме, Амбасада у Прагу јавила је у Београд да је од

¹⁴ ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 25, досије 13, сигнатура 417065, 42452, 48022; АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Крагујевац.

¹⁵ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Крагујевац.

Министарства иностраних послова ЧСР примила обавештење да они немају ништа против реституције, али овога пута уз услов да трошкове превоза до одредишта сноси југословенска страна. По приспећу ове вести, Морача је 3. јула 1948. затражио мишљење Министарства одбране, јер се с обзиром на стање у коме се пећ налазила поставило питање оправданости плаћања трошкова транспорта, а чини се да је било јасно да се од Чехословачке неће добити повољнија понуда. До краја месеца из Министарства одбране стигао је одговор који је прослеђен Амбасади у Прагу. У њему је речено да југословенска држава ипак има интереса за ову пећ, али да би због стања у коме се налази и трошкова транспорта, било добро да је претходно прегледа југословенски трговински изасланик у Чехословачкој. Мање више читава ствар је наредних шест месеци мировала. Наиме, из Амбасаде није стизао никакав одговор на захтеве послате из Београда, па је Репарациона комисија поновила своје тражење 25. октобра 1948. Одговор је стигао тек у фебруару 1949. године. Наиме, по налогу Трговинског изасланства Југославије у Чехословачкој, у Подмокли је 7. фебруара 1949. отпутовао стручњак Јосип Срдоц и прегледао пећ. Том приликом установио је да је осим мањих оштећења пећ у исправном стању и да је комплетна осим прибора електричних инструмената. Закључио је и да је пећ била неупотребљавана и да би је требало у што скоријем року пребацити у земљу. Са њим су се током марта и априла сагласили и Министарство народне одбране и Репарациона комисија, па је Амбасади у Прагу послата инструкција да предузме кораке на пребацивању пећи у Југославију. Међутим, баш када се могло очекивати да ће ово питање које је изгледало потпуно јасно, бити и решено, извори дају основа за закључак да до краја године није учињено ништа што би ову неспорно југословенску имовину приближило правом власнику. Тек 27. децембра 1949. године Министарство спољних послова ФНРЈ обавестило је Репарациону комисију да је чехословачко Министарство иностраних послова формално позитивно решило југословенски захтев, али да испоруку пећи сада условљава “узајамним општим ослобођењем реституционих добара у Чехословачкој и у Југославији”. Било је јасно да се иза ове формулације може крити само даље одлагање решавања овог питања, а политички односи две земље већ су били такви да је било јасно да пећ, ако до тада није испоручена Југославији, то сигурно неће бити ни наредних месеци и година. Остало је забележено и то да је Амбасади у Прагу наложено да неодложно тражи испоруку пећи у складу са Декларацијом ОУН од 5.1.1943, “без постављања недопуштених услова”.¹⁶

Током 1948. године Секција за реституције ФНРЈ у Америчкој зони Немачке (Карлсруе) настојала је да утврди да ли су можда неке машине из ВТЗ Крагујевац преко сабирног центра ОКХ у Јесеницама завршиле у поседу фирме Franz Böhm у Бремену. Међутим, на више пута поновљена тражења америчким властима, Секција је упорно добијала негативне одговоре (12.2. и 13.8.1948). Неодустајући од потраге за машинама, шеф Мисије мајор Божидар Брејц извршио је лично истрагу у поменутој фирми 8.10.1948. Тада је утврдио да архива предузећа наводно више

¹⁶ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Крагујевац.

није постојала, јер је уништена бомбардовањем 1942. године, а преглед свих 66 машина које су се тада налазиле у предузећу није нинакоји начин указиван да би нека од њих могла бити из Крагујевца. Међутим, прокурист фирме и сам Franz Vöhm тврдили су да су неке машине због опасности од бомбардовања пребачене у подружнице фирме у Andrichau (после рата у Пољској) и Georgswalde (ЧСР). Добивши ове информације Милош Морача је 30. децембра 1948. године затражио од Министарства спољних послова ФНРЈ да преко својих представништава у Пољској и ЧСР провери ове наводе. Већ и из ових података било је јасно да је случај доста магловит, а подаци којима су југословенске институције располагале, врло танки. На то је указала и Амбасада ФНРЈ у Прагу 27.1.1949. године у писму свом Министарству. Навела је да би за “барем мален изглед у успех” требали да знају колико је било машина, које су машине у питању, који су њихови бројеви итд. Знали су да без таквих података немају никакве шансе за успех. Међутим, у Репарационој комисији једноставно нису имали ближих информација, али су 9. фебруара ипак изнели мишљење да би се и на основу расположивих података могао поднети реституциони захтев Чехословачкој. Ипак, њихов став “уколико би се трагање за овим машинама извршило савесно од стране чехословачких власти, то би се наше машине могле пронаћи”, деловао је прилично нереално.¹⁷ То међутим, није обесхрабривало Репарациоону комисију, па је Милош Морача 9. маја још једном писао Министарству иностраних послова. Овога пута је прецизирао да се од Амбасаде у Прагу само тражи да провери да ли у Georgswalde уопште постоји фирма Franz Vöhm, тј. фирма која је њу после рата наследила. И из овог писма се види да у Репарационој комисији нису чак имали никакву представу о томе које би се машине ту налазиле. Једини податак којим се располагало то је да је наведена фирма током рата куповала машине из сабирног центра у Јесеницама, али које, то се није могло установити, па је од Амбасаде тражено да провери наводе о пребацивању машина у ЧСР и да ли међу њима постоје машине ВТЗ Крагујевац. Чак и ако би у тадашњој ЧСР пронашла место које се у рату звало Georgswalde и ако би у њему нашла филијалу фирме Franz Vöhm и ако би у њој затекла неке машине, једини начин који су људи из Амбасаде имали да утврде да ли се међу њима налазе машине из Крагујевца био је да на њима траже овалне месингане плочице у овалном удубљењу на истакнутом месту на машини, тако да се то место могло препознати и ако је плочица била скинута.¹⁸ У сваком случају, с обзиром на претходно искуство, мало података о овим машинама и стање односа Југославије и Чехословачке почетком 1949. године, тешко је веровати да се до ових машина могло доћи, чак и ако су у наведеном чехословачком месту заиста и постојале.

Извори дају за право да се закључи да су у питању реституције машина за ВТЗ Крагујевац постојали и случајеви сарадње две земље. Већ је истакнуто, а то ће се посебно видети у случају једног потраживања за Завод Вошошћа, да су чехословачке власти полагале право на реституцију одређеног броја машина

¹⁷ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Крагујевац.

¹⁸ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Крагујевац.

на основу порекла производње. Ово је за југословенске власти представљало приличан проблем ако се радило о машинама које су биле пре рата у Југославији или су их југословенске фирме поручиле и платиле за њих аванс, али због рата нису испоручене. Тако се дешавало да су у Чехословачку реституисане машине на које су Чехословаци полагали право, јер су биле чехословачке производње, а Југословени су тврдили да су југословенске, јер су припадале југословенским фирмама или су биле за њих наручене. Међутим, постојао је и случај да су чехословачки органи одустали од реституционих захтева суочени са југословенском аргументацијом. Тако су током 1946. и 1947. и Југославија и Чехословачка британским окупационим властима у Немачкој истицале реституциони захтев за исте машине које су пре рата биле у Крагујевцу, а произведене у Чехословачкој. Чехословачке власти су на крају одустале од реституционог захтева за три струга и једну глодалицу и њих је 1947. преузео југословенски представник.¹⁹

Војно-технички завод Вогошћа

Југословенске и чехословачке институције водиле су спор и по питању имовине ВТЗ Вогошћа. Осим неразумевања од стране чехословачких власти за југословенске реституционе захтеве, као један од разлога за неуспех у случајевима реституције имовине из ЧСР амбасада ФНРЈ у Прагу наводила је и чињеницу да амбасада није имала довољан број стручних људи који би најпре на терену проверавали чињенице ако би се могло тачно указати на место или предузеће где се налазе потраживане ствари. Зато се постављање захтева за реституцију сводило на “просто кореспондирање”, а резултати су били лоши. У мају 1947, после низа негативних одговора чехословачке стране на потраживања имовине ВТЗ Вогошћа, амбасада је предлагала да се о свим таквим случајевима води евиденција “да би се могао имати став за слична питања кад се она буду поставила из Чехословачке”.²⁰ На исти начин на који били повезани “Збројовка” и ВТЗ Кргујевац, били су и “Шкода” и ВТЗ Вогошћа (испоруке машина из Чехословачке Југославији пре рата и учешће чехословачких фирми у њиховом демонтирању током рата). Своја потраживања југословенска страна базирала је на изјави немачког инжењера Мауа до које је дошла Војна мисија ФНРЈ код Контролног већа за Немачку у Берлину о упућивању инсталација Вогошће из Nördlingena у друга места и на основу протокола који је састављен од “Шкоде” приликом демонтаже у Вогошћи.²¹ Једно од спорних потраживања за Вогошћу био је апарат за заваривање типа Прага 320, број 135834 за који су Чеси тврдили да је 31.8.1940. био испоручен од стране “Шкоде” Заводу у Вогошћи, да је потом од Шкодиних завода демонтиран после окупације Југославије и 6.12.1941. послат за Немачку на адресу Collis Metall

¹⁹ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 336, јединица 500, Z-45/II.

²⁰ ДАМСП, ПА, 1948, ЧСР, фасцикла 34, досије 4, сигнатура 49318.

²¹ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Вогошћа.

Werke Nordlingen, да би по налогу ове фирме био послат у Имст (Тирол) на адресу Metallwerke Imst.²²

Друга спорна машина била је једна ексентер преса. Једино што је извесно то је чињеница да је апарат произвела “Шкода”, али док су Југословени тврдили да је реч о апарату ЛЕ 70М, бр 9309 и да је припадао Вогошћи, Чеси су тврдили да га је “Шкода” 1941. продала фирми “Skene” у Иванчици, а ова потом фирми O. Plný a společnost Brno-Husovice, а ова га је продала фирми Mašarák и да се ради о преси Шкода Об. 9309-1941, да није типа ЛЕ 70М и да се на њој налазе плочице са немачким натписима и да је само број 9309 случајно исти. Ово објашњење које су Чеси понудили било је за југословенску Репарациону комисију “нејасно и магловито”, а договор на њему заснован “натегнути и фиктиван”. Као нови доказ Комисија је нудила то што се машина са свим ознакама које Чеси наводе налазила на списку машина које је “Шкода” демонтирала у Заводу у Вогошћи по окупацији Југославије и да плочице није тешко заменити, а да се на машини не направе оштећења.²³ Осим тога, Репарациона комисија је 28. априла 1948. тврдила да није тешко установити да ли је машина коју су Чеси поседовали типа ЛЕ 70М или не, тј. да ли је она коју су према списку однете имовине из Вогошће однели Немци током рата. Начелник одељења реституције Репарационе комисије ФНРЈ Голубовић истицао је да је помоћу стручњака лако утврдити о ком се типу ради и да свака фабрика на један тип ставља само један редни број (у овом случају Об 9309), па ако се утврди да је машина типа ЛЕ 70М, то је неспорно да се ради о југословенској. Он је такође истицао и то да код реституционог захтева није битно колико је власничких преноса извршено, већ су битне само три ствари: идентичност предмета, да ли су однети силом или принудом и да ли су однети са југословенске територије. Због свега тога инсистирано је на настављању поступка за реституцију ове пресе.²⁴ Поступајући по овом захтеву, Амбасада је успела да преко Трговинског изасланства ФНРЈ у Прагу набави од “Шкоде” потврду и товарне листове који су потврђивали да је “Шкода” заиста израдила и испоручила 1941. године Министарству војске и морнарице пресу ЛЕ М бр Об 9309. О овоме је обавестила Министарство иностраних послова 29. јула 1948.²⁵

Две земље водиле су спор и око југословенског потраживања рота за парни котао из Завода у Вогошћи. Поново је било неспорно да је ростове за завод у Вогошћи пре рата испоручила “Шкода” што је признавало и Министарство спољних послова ЧСР у својој ноти Амбасади ФНРЈ 19. марта 1948. Рост који је Југославија потраживала Чеси су испоручили 1940. године. После окупације раст је са котловима демонтиран и одвезен на градилиште фабрике у Нјордлинген коју је градила фирма Dr Ing. Otto May. Међутим, према тврдњама чехословачке дипломатије, како је раст био конструисан за југословенски мрки угаљ, то није

²² ДАМСП, ПА, 1948, ЧСР, фасцикла 34, досије 4, сигнатура 414339, 424479.

²³ ДАМСП, ПА, 1948, ЧСР, фасцикла 34, досије 4, сигнатура 422118, 426560.

²⁴ ДАМСП, ПА, 1948, ЧСР, фасцикла 34, досије 4, сигнатура 411606; АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 358, јединица 512, Чехословачка, ВТЗ Вогошћа.

²⁵ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 358, јединица 512, Чехословачка, ВТЗ Вогошћа.

био подесан за црни угаљ који је коришћен у Nördlingenu, па је фирма Dr Ing. Otto May купила нови раст, а овај је понуђен “Шкоди” као купцу, што је “Шкода” прихватила и купила раст од фирме Dr Ing. Otto May. Уосталом, ове наводе потврђивали су и подаци до којих је дошла југословенска страна (Војна мисија у Берлину и Секција за реституције Америчке зоне Немачке). Наиме, у архиви фирме “Collis Metall Werke” у Nördlingenu пронађена су два писма која потврђују да је фирма Dr Ing Otto May испоручила раст “Шкоди” Плзен. Чехословачко министарство навело је и да је Југославија већ добила из Нördлингена комплетне котлове са растом на име реституције.²⁶ На ову ноту реаговала је Репарациона комисија ФНРЈ дописом Министарству иностраних послова ФНРЈ побијајући чехословачки аргумент да је Југославија већ добила раст на име реституције. Комисија је тврдила да из Немачке нису примљени растови, већ су Југославији 11.6.1947. и 18.6.1947. испоручени само поједини делови за раст. Ове информације добијене су од Министарства народне одбране ФНРЈ-Централна управа војне индустрије и грађевина, а приложена је и изјава пуковника Љубомира Напијала којом су потврђени ови наводи.²⁷

Сву компликованост питања као што је реституција имовине у случају две земље чије су привреде биле чврсто повезане пре рата показује и то што је било и случајева да су у Југославију испоручене машине на које су право полагали Чехословаци. То је случај са два струга “Шкодине” производње (тип РМ 21 Ма) која су 14. маја 1947. реституисана Југославији из Америчке окупационе зоне Немачке. Њих су пронашли југословенски реституциони органи и пријавили као власништво Завода Вогошћа. Ови стругови су пре рата израђени у “Шкоди” за потребе Вогошће, али јој нису испоручени, већ су у рату упућени у Немачку. Зато је југословенску секцију за реституције у Америчкој зони Немачке (Карлсруе) посетио 26. октобра 1948. шеф чехословачке мисије др Раис и од свог југословенског колеге мајора Божидара Брејца тражио да се машине врате Чехословачкој или да изда писану изјаву да су машине грешком реституисане Југославији и да ће бити враћене Чехословачкој, што је Брејц одбио. Раис је после тога случај пријавио америчким окупационим органима, што је наишло на врло лош пријем код југословенске Репарационе комисије која је, као у већ изнетом случају потраживања машина Завода у Крагујевцу за које се сумњало да су грешком реституисане “Збројовци”, сматрала да овакве случајеве треба да реше Југославија и Чехословачка у међусобним преговорима, без изношења случаја окупационим властима. И овога пута страховало се да би пријављивање оваквих случајева погрешне реституције окупационим властима, могло да има за последицу “већу опрезност америчких реституционих органа у решавању реституционих захтева”. Из доступних извора чини се да Репарациона комисија ФНРЈ и иначе није била вољна да одговори позитивно на овај чехословачки захтев сматрајући да ни Чехословачка није до тада показала вољу за сарадњу у проналажењу и враћању

²⁶ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Вогошћа; ДАМСП, ПА, 1948, ЧСР, фасцикла 34, досије 4, сигнатура 48407.

²⁷ ДАМСП, ПА, 1948, ЧСР, фасцикла 34, досије 4, сигнатура 419160.

у Југославију машина однетих из Југославије током рата. Негативан став заузет је, чини се, пре свега због одсуства жеље чехословачких органа да сарађују на пољу проналажења машина које су припадале југословенској индустрији пре рата, а које су после рата враћене Чехословачкој по принципу порекла произвођача, а не предратног власника.²⁸ Како чехословачки реституциони органи нису наишли на разумевање југословенских, у случај се укључила и чехословачка дипломатија. Амбасада ЧСР у Београду затражила је нотом од 4. маја 1949. да се машине врате Чехословачкој. Тада је наведено да је реч о машинама које су за време окупације ЧСР упућене 11.2.1943. и 10.8.1944. од фирме “Шкода” Плзењ фирми Otto May Westhausen. Као доказ за своје тврдње да се ради о имовини “Шкоде” Амбасада је нудила изводе из рачуна “Шкоде”.²⁹ Међутим, југословенске власти остале су непоколебљиво на становишту да Чехословачкој не треба вратити ове стругове. Детаљне разлоге за то налазимо у документу који је Репарациона комисија (Милош Морача) упутила Министарству иностраних послова ФНРЈ 25. маја 1949. године. У њему стоји да по свему судећи те машине заиста никада нису биле у Југославији, већ су из Чехословачке упућене у Немачку чак у истим сандуцима у којима су требале да буду послате Југославији. Реч је о машинама које је “Вогошћа” пре рата наручила и платила или бар делимично платила путем аванса, али услед рата нису испоручене Југославији. Наиме, Министарство војске и морнарице је 1940. године наручило од “Шкодиних” завода у Плзну између осталог и 1 200 машина од којих је испоручено свега 397, а остатак, већ спремљен за транспорт, послат је у Немачку. Тада је плаћен и аванс од око 50 милиона круна. За ове паре Чехословачка је тврдила да их је током рата обрачунала са НДХ. Међутим, југословенска страна је тврдила да се из приложених рачуна могло видети да су Чехословаци ове машине поново наплатили од Немаца, па је и то искоришћено као аргумент да се одбије захтев за њиховим враћањем.³⁰ Југословенско Министарство иностраних послова консултовало је и Министарство финансија ФНРЈ (Уред за заштиту југословенске имовине у иностранству) и од њега је 10. септембра 1949. године такође добијен негативан став по чехословачком захтеву.³¹ Југославија је настојала да код “Шкоде” сазна детаље о неиспорученим машинама за Вогошћу (списак ових машина, када и где су отпремљене итд.). Тим послом бавили су се инг. Алфред Меламед, члан југословенске делегације за реституције у Бечу, и мајор Кокољевић. Меламед је посетио “Шкоду” 29. јула 1948. године. На његов захтев да добије документацију о 800 неиспоручених машина, одговорено му је

²⁸ ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 25, досије 14, сигнатура 47.

²⁹ ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 25, досије 14, сигнатура 48797; АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 358, јединица 512, Чехословачка, ВТЗ Вогошћа.

³⁰ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 358, јединица 512, Чехословачка, ВТЗ Вогошћа, документ број 12135; Исто, фасцикла 94, јединица 179, ВТЗ Вогошћа.

³¹ Уред је одбио захтев да се машине врате на основу Допунског протокола из октобра 1945. о поручбинама закљученим пре и за време рата, јер је услов за примену Протокола био тај да се роба у тренутку потписивања Протокола налазила код произвођача. Одбијен је и други аргумент који је наводила Чехословачка, а то је да је ЧСР извршила обрачун по авансу од 50 милиона кчс за време рата са НДХ. Како су стругови произведени из југословенског аванса, Министарство финансија је остало на становишту да их не треба вратити у Чехословачку, ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 25, досије 14, сигнатура 416731.

да ће тај посао захтевати и време и новац и предложено да трошкови падну на терет југословенске делегације за реституције у Бечу, тј. Аустрије која је сносила те трошкове. Представници “Шкоде” су процењивали да би трошкови копирања документа и награде за прековремени рад радника на овом послу изнели 20 000 кчс. Меламед се бојао да би прихватањем предлога о плаћању трошкова био учињен преседан, па је остало да то питање уреди Кокољевић.³² Пар врло шутирих докумената даје основ за закључак да су отприлике у исто време и по основу идентичног случаја (машине наручене за “Вогошћу” пре рата, а услед рата послате у Немачку), чехословачке реституционе власти претекле југословенске и успеле да реституишу у Чехословачку 4 револвер струга која је потраживала и Југославија. Британске окупационе власти прихватиле су чехословачке аргументе и машине су послате у Чехословачку. Занимљиво је да је овога пута југословенска страна решила да одустане од даљег потраживања ових машина. Бар су се о тој одлуци током јула и августа 1949. сагласиле Секција за реституције ФНРЈ при Британској зони Немачке и Репарациона комисија. Очигледно је да је било јасно да би даља потрага за овим машинама и тражење од чехословачких власти да се оне изруче Југославији били сасвим неуспешни.³³

Војно-технички заводи Барич и Обилићево

Последњих месеци 1946. и почетком 1947. године југословенски органи настојали су да утврде да ли се део материјала ВТЗ Барич налазио у Чехословачкој.³⁴ Питање је покренуло Министарство народне одбране (Управа војне индустрије) писмом Репарационој комисији 23.9.1946. У њему су изнети подаци до којих је

³² АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 94, јединица 179, Чехословачка, ВТЗ Вогишћа.

³³ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 358, јединица 512, Чехословачка, ВТЗ Вогишћа, документ број 19759.

³⁴ Министарство народне одбране ФНРЈ је марта 1946. године на следећи начин описало историјајт ове фабрике: инсталацију за тротил за фабрику у Баричу (бивша «Вистадова» фабрика) «Вистад» је наручио пре рата од фирме Joseph Meissner Köln и била је монтирана, а потом и пуштена у рад. У предузећу је 23. маја 1941. постављен Комесаријат. Комесаријат над свим фабрикама «Вистада» био је у рукама «Reichswerk Hermann Göring», Берлин. У марту 1942. за комесара је постављен Немац Роберт Флајшер. Он је два месеца касније наредио да се фабрика у Баричу преда фирми «Dynamit Nobel ad» која је тих дана основана у Београду. О томе је 19. маја 1942. састављено и једно писмо, а формални купопродајни уговор склопљен је 3. маја 1943. Представницима фирме «Вистад» пошло је за руком да у уговор уђе и клаузула да је он склопљен по налогу Врховне команде немачке војске. То је југословенским властима после рата давало основа да уговор прогласе ништавним, сматрајући да је склопљен на силу и да се радило о простом одузимању фабрике. Приликом ослобођења октобра 1944. фабрика тротила је минирана и дигнута у ваздух. За време окупације фирма «Dynamit Nobel» производила је у Баричу тротил, али је 1943. демонтирала инсталације и послала их у Немачку. Тако је део инсталација завршио у филијали «Dynamit Nobel» у Братислави. Већина ових података добијена је од инг. Боре Терзића, управитеља инсталација тротила у Баричу. Вреди споменути да и он није веровао да ће инсталације бити пронађене, јер је део продан као старо гвожђе у Немачкој, па је предлагао да се, ако је могуће, издајствује добијање нових инсталација, АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 353, јединица 519, Пољска, ВТЗ Барич; Исто, фасцикла 92, јединица 177, ВТЗ Барич, фабрика тротила, Барич, Србија.

дошла Војна мисија у Берлину о одношењу постројења из фабрике тротила у Баричу. Предмет је потом прослеђен југословенској Амбасади у Прагу, а изражена је сумња да се постројења из Барича налазе у филијали фабрике Хемијски заводи "Dynamit Nobel" у Братислави. Амбасада је питање југословенских постројења поставила Министарству иностраних послова ЧСР 16. децембра 1946 и од њега је добијен одговор 13. фебруара 1947. У њему је чехословачко министарство уверавало да према подацима Насељеничког уреда и Фонда народне обнове у Прагу у поменутој фирми нису пронађене ствари које би припадале Заводу у Баричу. Репарационој комисији остало је само да 11. марта 1947. године по приспећу негативног одговора, о томе обавести Министарство народне одбране ФНРЈ. Изгледа да, за разлику од неких напред изнетих случајева реституционих потраживања имовине Војно-техничких завода, југословенске власти овога пута нису имале детаљније информације, па је од чехословачке стране тражено да она провери да ли се на њеној територији налазе однете машине.³⁵

Отприлике у исто време започета је и акција проналажења имовине ВТЗ Обилићево. Наиме, према подацима из преписа железничке магацинске књиге станице Крушевац међу машинама и инсталацијама које су Немци однели 1941. и 1942. у Немачку, налазиле су се и пошилке отпремљене у Bodenbach (Podmokly) у Чехословачкој. Према изводу из станичне књиге отпремљено је око 300 тона машина. И од Војне мисије и од Репарационе комисије о овоме је, према уобичајеној процедури, обавештена југословенска амбасада у Прагу и од ње је затражена интервенција код чехословачких власти, што је она и учинила. Међутим, извештавајући 7. октобра 1946. Репарациону комисију о корацима које је предузела код чехословачких власти, Амбасада је упозоравала и да ће чехословачке власти свакако тражити детаљније информације о однетим машинама, па је апеловала на југословенске органе да јој такве информације доставе. Поступајући по овом захтеву Репарациона комисија је 23. октобра затражила детаљније податке од Министарства народне одбране, али је два дана касније добијен одговор да такви подаци не постоје. Једина нада да се утврди да ли су машине из Обилићева завршиле у Чехословачкој и где су уопште завршиле, била је да се провера изврши преко података о датуму отпреме, броју транспорта и његовој тежини, јер су постојали подаци о томе да су посреди два транспорта (26.6. и 2.7.1942), да су у оба транспорта отпремљене машине тежине по 150 тона, а постојали су и бројеви транспорта и возова којим је транспорт обављен. Међутим, било је јасно да су ово врло танки подаци, посебно у ситуацији када је пракса показивала да ни много детаљнији подаци и то о самим машинама нису били од велике помоћи југословенским органима у трагању за имовином однетом из Југославије и настојањима да је врате у земљу. Одговор чехословачког Министарства иностраних послова који је стигао почетком 1947. године и у коме је стајало да се југословенски наводи нису могли проверити, јер су документа станице и магацина Подмокли уништена у рату, а службеници се нису сећали да

³⁵ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Барич.

су током рата примили инсталације из Југославије, значио је практично негативан епилог овог југословенског реституционог потраживања.³⁶

Југославија је тражила и машине које су Немци одвукли из Југославије у немачки сабирни логор Neunkirchen и продали фирми Menessmann. Фирма је после рата носила назив Уједињена фабрика челика у Komotau (Chomutov). Југославији није помогло ни то што је приложила рачун из сабирног центра Neunkirchen од 11.7.1944. до кога је дошла југословенска Војна мисија у Берлину. Током 1947. и 1948. године чешка фирма и чехословачко Министарство иностраних послова су на југословенске захтеве упорно одговарали да се југословенска машина не налази у поседу чешке фирме. О овој машини Југославија једноставно није имала других података, осим тога да је припадала једном југословенском војно-техничком заводу из кога је и одвучена у Neunkirchen. Са своје стране, чешка фирма је захтевала да јој се достави ближи опис машине или њених делова тврдећи да “брижљива” претрага њеног архива и машинског парка не показује да се код ње налази југословенска машина. До краја 1948. године Југославија није одустајала. Међутим, и покушај да се преко Секције за реституције ФНРЈ у Британској зони Немачке добију неки подаци од фирме “Menessmann” из Düsseldorfa нису дали резултат, пошто је ова фирма тврдила да је фирма у Komotau пословала самостално.³⁷

³⁶ АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, ВТЗ Обилићево.

³⁷ ДАМСП, ПА, 1948, ЧСР, фасцикла 34, досије 3; АЈ, фонд 54, Репарациона комисија Владе ФНРЈ, фасцикла 352, јединица 518, Чехословачка, Репарациони завод Београд.

мр Александар Животић, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије

ОДРЕД ЈУГОСЛОВЕНСКЕ НАРОДНЕ АРМИЈЕ НА СИНАЈУ 1956 – 1967. скица за тему

Абстракт: Рад представља покушај одређивања степена истражености теме, достигнутог нивоа стручног знања, стања постојећих извора и литературе, као и потреба и праваца даљих истраживања југословенског учешћа у мировној операцији Организације Уједињених нација на Синају од новембра 1956. до јуна 1967. године.

Ако се изузму покушаји који датирају са краја XIX века, мировне операције представљају тековину друге половине XX века. Ратне трауме које је свет преживео током Другог светског рата и низ локалних ратова који су суштински представљали глобалну претњу по очување светског мира изискивали су тражење начина за адекватно спречавање ширења сукоба и раздвајање зараћених страна на терену. Како покушаји надзирања примирја од стране појединачних војних посматрача на простору Палестине од 1947. године нису давали значајније резултате појавила се потреба физичког раздвајања зараћених страна дуж читавог фронта. Такав задатак су могле да извршавају само војне јединице састављене од појединих контигената војних снага неутралних земаља.

Ипак, та замисао није спроведена на простору Палестине. Након Суецке кризе¹ изазване египатском национализацијом Суецког канала 26. јула 1956.

¹ О Суецкој кризи и Другом арапско – израелском рату опширније видети: 1) О.Алмог, Britain, *Israel and the United States 1955 – 1958. Beyond Suez*, London 2002. 2) М. Бар – Он, *The Gates of Gaza. Israel's Road to Suez and Back 1955 – 1957*, New York 1995 3) Д. Карлтон, *Britain and the Suez Crisis*, Oxford 1988. 4) Д. Ф. Колхун, *Hungary and Suez 1956. An Exploration of Who Makes History*, Washington 1991. 5) Л. Коллинс, *The Suez Canal Crisis of 1956*, Boston 1968. 6) А. Горст, *Whitehall and the Suez Crisis. Diplomacy and Diplomats*, London 2000. 7) Д. Кунз, *Economic Diplomacy of the Suez Crisis*, North Carolina 1991. 8) В. М. Луис, Р. Овен, (ед.), *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*, Oxford 1989. 9) Д. Неф, *Warriors of the Suez. Eisenhower Takes America into the Middle East*, New York 1981. 10) Ј. Пирсон, *Sir Anthony Eden and the Suez Crisis: Reluctant Gamble*, London 2002. 11) Н. З. Салтман, *Historical Analogies in War Initiation: David Ben Gurion and the Suez War of 1956*, Princeton 2004. 12) Д. Тал (ед.), *The 1956 War*.

године и трипартитног англо – француско – израелског напада на Египат крајем октобра и почетком новембра 1956. године посебном резолуцијом Савета безбедности Организације Уједињених нација формиране су мировне снаге за праћење повлачења израелских снага и надзирање демаркационе линије између израелских и египатских војних снага. У тој операцији, током читавог њеног трајања, од новембра 1956. до јуна 1967. године и Југославија је узела учешће. Ако изузмемо ангажовање црногорске војске у *ad hoc* мировним снагама великих сила у циљу раздвајања сукобљених Грка и Турака на Криту 1897. године то је било прво учешће оружане силе са простора Југославије у међународним мировним снагама². За сада, југословенско ангажовање у тој операцији није истраживано. Сем неколико публицистичких радова и новинских написа о сећањима учесника операције који су се појавили у штампи непосредно после поновног актуелизовања питања учешћа у мировним операцијама, других историографских радова није било. Свакако, та тема заслужује темељну и обимну научну анализу. Зато ћемо покушати да на бази правила историјске науке укажемо на научну оправданост истраживања те теме и ширег публиковања резултата истраживања.

Операције одреда ЈНА на Синају

Суецка криза комбинована са Другим арапско – израелским ратом представља једну од кулминационих тачака Хладног рата. Током те кризе дошло је до директног ангажовања како земаља Истока и Запада тако и блоковски несврстаних земаља, посебно Југославије и Индије. На површини међународних односа нашли су се укрштени интереси великих сила и малих земаља. У тим дешавањима Југославија је активно учествовала заступајући египатске интересе на политичком, дипломатском, економском, медијском и војном плану, посебно током расправе и доношења одлука у оквиру органа Уједињених нација и учешћа у међународним мировним снагама образованим том приликом.

Пошто је Савет безбедности Уједињених нација донео одлуку о формирању мировних снага за надзирање повлачења англо – француских и израелских војних снага и контролу демаркационе линије између зараћених страна Југославија је понудила учешће својих мировних снага у тој операцији, што је прихваћено³, па је Генералштаб ЈНА формирао посебан Одред за ту операцију. Током читавог трајања Суецке кризе југословенска спољна политика је веома активно деловала заступајући египатске интересе како у контактима са страним званичницима тако и конкретним акцијама у оквиру органа Уједињених нација. Кулминацију

Collusion and Rivalry in the Middle East, London 2001.13) K. Schulze, *The Arab – Israeli Conflict*, London 1999.14) W. Scott Lucas, *Divided We Stand. Britain, US and Suez Crisis*, London 1991. 15) I. Troen, M. Shemesh (ed.), *The Suez – Sinai Crisis 1956: Retrospective and Reappraisal*, London 1990.

² М. А. Птижан, Ф. Гюайо, *Международни окупациони војски на о. Крит 1897 – 1909*. Военоисторически сборник, број 3/ 2005, 55 – 59. стране.

³ Сем југословенског континента, прихваћени су и континенти војних снага Канаде, Индије, Бразила, Данске, Шведске, Финске, Колумбије и Индонезије

југословенског спољнополитичког ангажовања током дешавања непосредно везаних за Суецку кризу представљало је упућивање југословенској војног контингента у оквиру мировних снага Уједињених нација на простор Синаја. Одлука о упућивању југословенских војних снага у Египат донета је после консултација југословенских државних органа са египатским званичним представницима. Египатско државно руководство је врло радо прихватило југословенско ангажовање у тој мировној операцији. На тај начин, југословенске војне снаге су први пут ангажоване на задацима који се нису тицали директне заштите југословенских граница, а задаци су извршавани ван југословенске територије.

Одред ЈНА је имао специфичну организацијско – формацијску структуру. Њега су сачињавали Команда, Команда стана, две мотострељачке чете, једна мотомеханизована чета, инжињеријска чета, чета за везу, техничко – снабдевачка чета и чета бестрзајних оруђа, као и извиђачки вод, санитетски вод и вод војне полиције. Иако се радило о јединици ранга батаљона Одред је био опремљен много сложенијим техничким средствима како би био оспособљен да на адекватан начин самостално извршава наменске задатке. Укупно се у Одреду налазило 75 официра, 110 подофицира и 573 војника као и 124 моторна возила од чега 8 оклопних транспортера и 17 оклопних аутомобила. Одред ЈНА за употребу у мировним снагама на територији Египта формиран је у рекордно кратком временском року. Кратак рок формирања је захтевао изванредно залагање целокупног састава. Одред је због широко постављених задатака морао бити опремљен наоружањем и средствима различите намене, па је зато имао специфичну организацију и формацију. Јединице Одредасу располагале веома бројним средствима пешадијског, оклопног и противоклопног наоружања, инжињеријске и позадинске војне опреме као и средствима везе чије коришћење је подразумевало висок степен обучености и мотивације. Радило се о најквалитетнијој опреми којом је ЈНА располагала.

После изузетно брзог формирања, јединице Одредасу из сабирног центра у Загребу пребачене возом у Шибеник одакле су 24. новембра бродовима отпловиле до Порт Саида у Египту. Укрцавање у Шибенику и превоз до Порт Саида обављени су уз велико залагање Команде, јединица и установа Југословенске ратне морнарице. Претходница Одредасу од 44 официра, подофицира и војника, формирана у Београду, авионима Југословенског ратног ваздухопловства је стигла у Абу Сувеир 17. новембра 1956. године⁴. Та група је требало да организује прихват и подршку главнине југословенских снага. Ту групу је предводио пуковник Радован Војводић који је одређен за представника Владе ФНРЈ при команди UNEF – а (United Nation Emergency Forces). Током формирања и превозења људство се међусобно упознавало и припремало за напорно извршавање задатака. Због кратког рока формирања и неискства у оваквом типу војних операција појавио се читав низ проблема организационе и техничке природе. Сви проблеми су решавани у кратком року како не би каснило извршавање задатака.

⁴ Архив Војноисторијског института Војске Србије (у даљем тексту: АВИИ ВС), Архив ЈНА (у даљем тексту: АЈНА), фонд ОД – 1 (у даљем тексту: ОД – 1), кутија (у даљем тексту: к.) 567, фасцикла (у даљем тексту: ф) 2, документ број 5 – 1.

По обављеном искрцавању које је почело 30. новембра Одред је смештен у логор у Ел Балаху, у зони Суецког канала где је стигао 3. децембра. Прве јединице су кренуле на извршење задатака у Синајској пустињи већ сутрадан. До тренутка избијања на демаркациону линију 7. марта 1957. године јединице југословенског Одред су наступале на три, а потом и четири међусобно дивергентна комуникацијска правца кроз Синајску пустињу у условима готово потпуно порушених друмских и железничких комуникација борећи се са различитим тешкоћама: неспоразумима са Командом UNEF – а, суровом природом, тропским инфекцијама, техничким кваровима, минским пољима. Упркос тешкоћама, сви задаци су обављени на планирани начин. За савесно обављање задатака и коректне односе како са домаћим становништвом тако и са припадницима других контингента у оквиру мировних снага припадницима југословенског Одред су одали признање и органи Уједињених нација и стране у сукобу. Током периода наступања, од искрцавања у Порт Саиду 3. децембра 1956. до потпуног поседања демаркационе линије 7. марта 1957. године, Одред Југословенске народне армије у саставу мировних снага Уједињених нација у Египту је, наводимо илустрације ради, савладао више од 200 километара пустиње у условима потпуно уништених комуникацијских праваца, како друмских тако и железничких. На северном комуникацијском правцу пронађено је и обележено 26 минских поља при чему је демонтирано око 700 противпешадијских и противтенковских мина. На централном и јужном комуникацијском правцу направљено је 8 пролаза кроз минска поља и том приликом је демонтирано 70 мина. Укупно је југословенски Одред на Синају пронашао и обележио 34 минска поља, од чега је 10 потпуно разминирано, кроз 10 су направљени пролази док је 14 пронађено, обележено и заобиђено. Укупно је демонтирано око 770 мина различитог типа, порекла и намене. Инжињеријске јединице су, уз помоћ осталих састава Одред, изградиле 190 километара колонских путева. Моторна возила су само за два и по месеца прешла 675.000 километара при чему је утрошено нешто више од 225.000 литара бензина и 9.250 литара моторног уља. Техничке јединице су извршиле 670 поправки на различитим техничким средствима од чега више од 200 већих. Први технички преглед обављен је на 34, а други на 42 моторна возила. На различите дестинације је доведено 1.635.000 литара воде⁵. У исто време пољска пекара са ложиштем на дрва, у пустињским условима где је дрво права реткост, испекла је 112.100 килограма хлеба⁶. Задатке на простору Синаја Одред је извршава до повлачења мировних снага у јуну 1967. године. Структура Одред није битно мењана до 1965. године кад је бројно стање смањено због финансијских проблема, а Одред реорганизован у три стрељачке чете. Кроз Одред је прошло 14.265 припадника ЈНА – 1.178 официра, 92 војна службеника, 2.014 подофицира и 10.892 војника у 22 шестомесечне смене. Све до 1960. године војници су становали под шаторима. Тада су направљени објекти од чврстог материјала за смештај људи и материјалних средстава⁷. Од дела људства

⁵ Илустрације ради, том количином воде могао би да се напуни базен дуг 163, широк 10 и дубок један метар

⁶ АВИИВС, АЈНА, ОД - 1, к. 567, ф. 2, документ број 5 - 1

⁷ АВИИВС, АЈНА, ОД - 1, к. 559, ф. 4, документ број 17 - 9.

Одред на Синају формиран је 1963. године Одред за Јемен који је дејствовао нешто више од годину дана.

Југословенски Одред је био најбројнији и технички најопремљенији контингент у оквиру UNEF–а и зато је од претпостављене команде добијао најсложеније задатке. На тај начин ЈНА је постала важан чинилац југословенског спољнополитичког ангажмана и ван делокруга заштите сопствених граница. Учешће југословенских војних снага у мировној операцији на Синају је у великој мери утицало на афирмацију начела југословенске спољне политике и ширења позитивне слике у светској јавности о Југославији и њеној војсци, као и на учвршћивање добрих односа између Југославије и Египта и повезивање блоковски неангажованих земаља.

Одред је био потпуно самосталан и у погледу логистичке подршке. Позадинске јединице Одред су обавиле задатке везане за интендантско, санитарско, техничко, саобраћајно и финансијско обезбеђење операција Одред. У систему логистичке подршке било је највише тешкоћа. Током употребе на песковитој подлози често су се кварила моторна возила што је изискивало велико напрезање органа техничке службе. Интендантско обезбеђење је било врло компликовано пошто је било потребно снабдевати трупе растурене на четири одвојена операцијска правца у условима великих оштећења ионако оскудне путне инфраструктуре. Санитетски органи су успели да изврше задатке везане за санитарско збрињавање повређеног и оболелог људства као и хигијенско – техничку заштиту људства. Због извршавања задатака на великим међусобним удаљеностима органи саобраћајне службе су били напрегнути до крајњих граница издржљивости. Органи финансијске службе су обезбедили редовну исплату финансијских припадности људства Одред и финансирање текућих потреба Одред. Гледано у целини, логистички органи Одред су успели да у отежаним условима испуне своје функције⁸.

У јединицама Одред одвијао се и интензиван политичко – пропагандни рад. Тај вид активности је подразумевао редовно информисање људства о политичким актуелностима, посебно о дешавањима на простору Југославије и Блиског истока. Посебна пажња током тих часова је посвећивана објашњавању места и улоге мировних снага Уједињених нација при чему је стално наглашавана важност дисциплинованог и савесног извршавања наменских задатака. Информације о дневнополитичким дешавањима су презентирани људству Одред у складу са званичним ставом југословенских државних и партијских органа. Организован је и читав низ културних, забавних и спортских активности у циљу превазилажења стања напетости, разоноде људства и успостављања контаката са припадницима других контингента мировних снага и локалним становништвом⁹.

У односима са Командом UNEF–а често је долазило до неспоразума пошто су југословенске јединице добијале најтеже и најодговорније задатке чије је извршавање било скопчано са великим ризиком, често и преко реалних оперативних

⁸ АВИИВС, АЈНА, ОД – 1, к. 554, ф. 3, документ број 6 – 28.

⁹ АВИИВС, АЈНА, ОД - 1, к. 558, ф.15, документ број 1 – 8.

могућности Одред¹⁰. Од средине 1964. до почетка 1965. године вршилац дужности команданта UNEF - а је био југословенски пуковник Лазар Мушицки¹¹. Ипак, задаци које је претпостављена команда поставила пред југословенске јединице извршени су војнички дисциплиновано, савесно и прецизно у складу са важећим међународним нормама због чега је Одред од стране исте команде и Генералног секретара Уједињених нација Дага Хамаршелда више пута јавно похваљиван. Са осталим контингентима у оквиру мировних снага постојали су коректни и пријатељски односи. Односи са египатским државним органима су били веома блиски, мада су у појединим тренуцима осцилирали како због опште политичке климе тако и због природе саме мировне мисије. Са египатским становништвом су постојали веома присни односи. Током сваког сусрета са припадницима југословенских јединица локално становништво је исказивало неподељене симпатије према Југославији, њеној политици, војсци и политичком руководству, посебно Јосипу Брозу. Са израелском страном припадници Одред су долазили у контакт само приликом преузимања положаја са којих су се те снаге повлачиле. Односи су у тим приликама били коректни и није долазило до инцидената.

Боравак Одред ЈНА у Египту повољно је утицао на афирмацију југословенске спољне политике у светским оквирима. Савесним и дисциплинованим извршавањем задатака целокупан састав Одред утицао је на стварање позитивне слике о Југославији и њеној војсци у египатској, блискоисточној и светској јавности. Током извршавања задатака у том периоду није забележено да су југословенски војници направили неки инцидент. Такође, нема података да је долазило до конфликта у односима са египатским становништвом и званичним представницима египатских државних органа. Војска се показала као важан чинилац југословенске спољне политике истовремено потврђујући и, у основи, мењајући чувену Клаузевицову максиму о војсци као допунском средству спољне политике. Потврђујући је као, заиста, моћан чинилац спољнополитичког деловања али оповргавајући је у смислу начина употребе, не у циљу вођења рата већ у циљу успостављања и очувања мира.

Извори и литература

Историја мирнодопског развоја Југословенске армије и Југословенске народне армије после 1945. године је веома слабо истражена. Кад је у питању историја југословенских оружаних снага, сем неколико мањих радова заснованих на секундарној архивској грађи о њеној организацији, формацији и учешћу у Тршћанској кризи 1953. године као и обимнијег рада Бојана Димитријевића¹² о односима између ЈНА и НАТО –а у периоду између 1951. и 1957. године и студија

¹⁰ АВИИВС, АЈНА, ОД – 1, к. 554, ф.3, документ број 1 – 7.

¹¹ Пуковник Лазар Мушицки је од априла 1964. до маја 1966. године био начелник Штаба Команде UNEF – а.

¹² В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO (1951 – 1957)*, Beograd 2003.

истог аутора о развоју војске између 1945 и 1954¹³ и улози војске у спољној политици социјалистичке Југославије до 1958. године¹⁴, студије Милета Бјелајца¹⁵ о националном питању у југословенској војсци и необјављеног магистарског рада Ивана Лаковића¹⁶ о западној војној помоћи Југославији у периоду између 1951. и 1958. године, нема значајнијих радова из те проблематике у домаћој историографији. Такође, нема пуно радова ни о југословенским активностима на плану решавања Суецке кризе и југословенској политици на Блиском истоку између 1956. и 1967. године. У оквиру студије о односима између Југославије и Савета безбедности Уједињених нација од 1945. до 1985. године овим питањем се бавила Јадранка Јовановић¹⁷. То дело садржи значајне податке о југословенским активностима у органима Уједињених нација и формирању Одред ЈНА. Драган Богетић¹⁸ се у једном мањем раду бавио питањима односа између Југославије и западних земаља са аспекта југословенских ставова током Суецке кризе. Корисне податке пружа и обимна студија совјетског правног теоретичара Семјонова¹⁹. Краћу анализу писања београдске штампе о активностима Одред ЈНА на Синају садржи монографија Предрага Марковића о историји послератног Београда²⁰.

Не постоји ниједан историографски рад који за тему има југословенско учешће у мировним мисијама. Све до јесени 2003. године, када је у домаћој јавности актуелизовано питање поновног учешћа у мировним операцијама ово питање није обрађивано. Тада је званични војни лист *Војска* почео са објављивањем серије од неколико чланака о мировној мисији ЈНА на Синају. Најновији чланак Предрага Влаисављевића²¹ објављен у листу *Одбрана* поред низа фактографских грешака одликује потпуно неразумевање суштине активности Одред ЈНА на Синају. Ови чланци²², потекли из новинарског пера немају велику историографску вредност али имају изузетну изворну вредност зато што садрже казивања живих учесника те операције о начину извршавања задатака, животу у Одреду, односима са Израелцима, Египћанима и припадницима других континената у оквиру UNEF - а. Веома значајна је и студија војног психолога Алије Лошића²³ о психолошким проблемима учесника операције. Студија је настала непосредно по окончању мисије и заснована је на свежим изворним подацима. Кад је у питању

¹³ В. Димитријевић, *Југословенска армија 1945 – 1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Београд 2006.

¹⁴ В. Димитријевић, *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Београд 2006.

¹⁵ М. С. Бјелајца, *Југословенско искуство са мултиетничком армијом, 1918 – 1991*, Београд 1999.

¹⁶ И. Лаковић, *Западна војна помоћ Југославији (1951 – 1958)*, Београд 2005. (необјављен магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 22. априла 2005. године.)

¹⁷ Ј. Јовановић, *Југославија и Савет безбедности, 1945 – 1985*, Београд 1990.

¹⁸ Д. Богетић, *Југославија и Запад у сенци Суецке кризе*, Архив, година IV, број 1-2, 110 -123. стране.

¹⁹ В. С. Семенов, *Вооружение силы ОУН*, Москва 1976.

²⁰ П. Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948 – 1965*, Београд 1996, 145 – 147. стране.

²¹ П. Влаисављевић, *Нашле часне заслуге*, Одбрана, број 17 (1. јун 2006.), 44 – 45. стране.

²² 1) С. Ђокић, *Форсирање песка*, Војска број 607 (18.9.2003.), 16-17. стране, 2) М. Павловић, *Одред ЈНА на Синају*, Војска број 635 (1.4.2004.), 32. страна, 3) И. Матовић, *Уста пуна песка*, Војска број 650 (15.7.2004.), 22 - 23. стране. 4) Љ. Стојимировић, *На синајском песку шездесетих*, Војска број 635 (1. април 2004), 20 – 22. стране.

²³ А. Лошић, *Одред ЈНА на Синају*, Београд 1968.

изучавање психичког живота војника у мировним операцијама корисне податке нуде и приручник војних психолога Десимира Пајевића и Љубомира Касагића²⁴ и чланак Драгане Бељић²⁵. У домаћој историографији не постоји ниједан рад о начину формирања, организацији и формацији, превози, логистици, начину извршавања задатака и свакодневном животу у Одреду ЈНА у саставу UNEF – а.

У југословенским архивима постоји изузетно велики број докумената о Суецкој кризи, југословенском учешћу у догађајима везаним за ту кризу и формирању, транспортовању и активностима Одрета ЈНА на Синају. Типолошки гледано, ради се о изворима војне, дипломатске и политичке провенијенције. У мањем обиму југословенска изворна грађа о тим догађајима тиче се економских, правних и медијских аспеката Суецке кризе и југословенског учешћа у тим догађајима. За учешће јединица ЈНА у UNEF-у најзначајније податке садрже фондови Архива ЈНА Архива Војноисторијског института Војске Србије. У оквиру фонда ОД - 1 налази се документација проистекла из рада Одрета ЈНА на Синају²⁶. Документи из овог фонда пружају информације о формирању, опремању и наоружавању Одрета, његовој организацији, формацији и логистици као и о начину извршавања задатака, културном и забавном животу, односима са командом UNEF – а, зараћеним странама и другим контингентима у саставу UNEF – а. Значајан квантум информација о припремама за формирање Одрета, контактима југословенских војних власти са органима Уједињених нација, Командом UNEF-а, страним војним изасланицима акредитованим у Југославији и контактима са египатским и израелским војним властима налази се у оквиру фонда ГШ - 1²⁷ овог архива. Велики број података о раду југословенског контингента у оквиру UNEF – а налази се у фонду ГШ – 10 тог архива²⁸. Такође, од извора војне провенијенције значајни су и *Војни службени лист*, војна правила²⁹ и приручници³⁰ као и војна штампа из тог периода, првенствено листови *Народна армија* и *Фронт*. Велики проблем током истраживања извора војне провенијенције представља недоступност архивске грађе Управе безбедности Савезног секретаријата за народну одбрану и Кабинета Врховног команданта Оружаних снага СФРЈ³¹. Веома значајан фотографски материјал настао током те мировне операције чува се у оквиру фото – документације Војног музеја³². У ранијој изложбеној поставци Војног музеја у сали број 50 налазио се пано са фотографијама припадника Одрета

²⁴ Д. Пајевић, Љ. Касагић, *Војна психологија*, Београд 2001.

²⁵ Д. Бељић, *Психичка оптерећеност бораца у објектима утврђивања*, Нови гласник, број 5 / 1995, 42 – 46. стране.

²⁶ АВИИВС, АЈНА, ОД -1, кутије 542, 545, 546, 550, 554, 556, 557, 558, 559, 561, 562, 567.

²⁷ АВИИВС, АЈНА, ГШ -1, кутија 10.

²⁸ АВИИВС, АЈНА, ГШ – 10, кутије 375, 376. и 377.

²⁹ *Pravilo službe Jugoslovenske narodne armije*, Državni sekretarijat za poslove narodne odbrane, Beograd 1957.

³⁰ *Taktičko –tehnički potsetnik*, Beograd 1954.

³¹ Архивска грађа Кабинета Врховног команданта Оружаних снага СФРЈ чува се заједно са архивом Кабинета Председника Републике али њено коришћење није дозвољено.

³² У Одреду ЈНА је од 9. до 22. маја 1966. године боравио официр из Војног музеја – капетан прве класе Лазар Мијановић чији је задатак било прикупљање музејског материјала.

ЈНА на Синају. Важан извор представљају и документи и фотографије који се налазе у поседу бивших припадника Одрета или њихових породица.

У оквиру фондова Политичке архиве Дипломатског архива Савезног министарства спољних послова из 1956³³. и 1957³⁴. године и фондова Политичке архиве строго поверљиве архивске грађе Дипломатског архива Савезног министарства спољних послова из 1956³⁵. и 1957³⁶. године налази се обимна архивска грађа о политичком, економском и војном ангажману Југославије током Суецке кризе, али и о формирању и упућивању југословенског Одрета на Синај. Архивску грађу о раду југословенске дипломатске службе корисно допуњавају дневнички и мемоарски записи југословенских дипломата из тог периода, Вељка Мићуновића³⁷, Антона Духачека³⁸ и Мите Миљковића³⁹. Значајне информације садржи и мемоарско дело првог команданта UNEF – а генерала Бернса⁴⁰. Слична архивска грађа, квантитативно мања али квалитативно знатно богатија налази се у оквиру фонда Кабинета Председника Републике у склопу Архива Јосипа Броза Тита у Музеју историје Југославије⁴¹.

Значајан број изворних података садрже и фондови Архива Србије и Црне Горе. У оквиру фонда Савеза комуниста Југославије значајне податке о међународним партијским контактима пружа документација Комисије за међународне везе Савеза комуниста Југославије⁴². Фонд ТАНЈУГ –а⁴³ садржи билтене вести страних новинских агенција о Југославији који пружају драгоцене податке о дешавањима у Југославији и спољнополитичким активностима југословенске владе, али и о активностима Одрета ЈНА на Синају. Такође, и фонд Савезног извршног већа⁴⁴ садржи одређени број докумената о спољнополитичким активностима југословенских власти правном регулисању статуса припадника Одрета. Посебан проблем током истраживања архивске грађе савезних органа представља недоступност архивске грађе Савезног министарства унутрашњих послова. Сем тога, ни лични фонд тадашњег Савезног секретара за иностране послове Константина – Коче Поповића није доступан иако се налази у Историјском архиву Београда. Изузетно мали део грађе о расправи у органима Уједињених нација и формирању мировних снага за надзирање примирја и раздвајање

³³ Дипломатски архив Савезног министарства спољних послова (у даљем тексту: ДАСМИП), Политичка архива (у даљем тексту: ПА), 1956. година, фасцикле (у даљем тексту: ф.) 15, 16, 17, 18, 19, 20, 24, 25, 40, 69, 70, 71, 72, 82, 90.

³⁴ ДАСМИП, ПА, 1957. година, ф. 22, 28, 29, 45, 49, 77, 77а, 90, 96, 105.

³⁵ ДАСМИП, ПА, 1956. година, строго поверљиво. ф. 1, 2, 3.

³⁶ ДАСМИП, ПА, 1957. година, строго поверљиво. ф. 1.

³⁷ V. Mićunović, *Moskovske godine (1956 – 1958)*, Zagreb 1977.

³⁸ A. Duhaček, *Ispovest obaveštajca. Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Beograd 1992.

³⁹ M. Miļkoviћ, *Бурне дипломатске године 1953 – 1956*, Београд 1996.

⁴⁰ E. L. M. Burns, *Between Israel and Arabs*, London 1962.

⁴¹ Архив Јосипа Броза Тита (у даљем тексту: АЈБТ), Кабинет Председника Републике (у даљем тексту: КНР).

⁴² Архив Србије и Црне Горе (у даљем тексту: АСЦГ), фонд (у даљем тексту само број фонда) 507 / IX, фасцикле (удаљем тексту: ф.) 39 и 49.

⁴³ АСЦГ, 112, ф. 204 – 228.

⁴⁴ АСЦГ, 130, ф. 638, 646, 795.

египатских и израелских војних снага објављен је у посебноом тематском броју *Spoljnopolitičke dokumentacije*⁴⁵.

О ставу југословенског јавног мњења по овом питању најзначајније и најпотпуније податке пружају текстови дневне штампе, првенствено листова *Политика* и *Борба* и недељних листова, посебно листа *НИН*. Изузетно важне податке о ставу југословенске правне науке по овом питању пружају студије и чланци Смиље Аврамов⁴⁶, Милана Бартоша⁴⁷ и Љубивоја Аћимовића⁴⁸ објављени у *Југословенској ревији за међународно право*.

Научна оправданост и потреба истраживања

Кад су у питању научна оправданост и потреба истраживања југословенског учешћа у мировној операцији Уједињених нација на Синају разликују се теоријска и практична страна проблема, односно, у директној вези са њима диференцирају се гносеолошки и емпиријски аспекти истраживачких проблема. Пре свега, гледано из угла историјске науке, са чисто теоријског становишта, ради се о важном сегменту мирнодопског развоја Југословенске народне армије. Мировне операције су представљале новину у југословенској војној теорији и пракси. По први пут у својој историји југословенска оружана сила је ангажована на плану успостављања, заштите и очувања светског мира, а не као до тада, искључиво на задацима очувања југословенских граница. Војна страна теме представља широко поље за изучавање судара и преплитања глобалних и локалних кретања унутар саме армије. Хладноратовска позиција југословенских оружаних снага, па и саме југословенске државе, њена улога на Блиском истоку, однос према Уједињеним нацијама, изграђивање новог идентитета армије непосредно након нормализације односа са СССР – ом и његовим савезницима и постепеног удаљавања од западних савезника може се пратити на тој теми. Управо, на том проблему се читује питање места и улоге ЈНА у спољној политици социјалистичке Југославије. Том питању домаћа историјска наука није посветила ни приближно потребну пажњу. У досадашњим радовима о стратегији југословенске спољне политике у другој половини педесетих година, ЈНА као реалан спољнополитички фактор није посебно посматрана и анализирана⁴⁹, док у монографији о значају ЈНА за југословенску спољну политику у истом периоду, учешће у мировним операцијама није ни поменуто⁵⁰. Такође, кад су у питању проблеми настанка и учвршћивања

⁴⁵ *Dokumenti o Suesu*, Spoljnopolitička dokumentacija, broj 1 / 1957.

⁴⁶ S. Avramov, *Napad na Egipat i neka pitanja međunarodnog prava*, JRMP broj 3 / 1956, 458 -173. strane.

⁴⁷ M. Bartoš, *Oružane snage UN u Egiptu*, JRMP broj 3 / 1956, 441 – 456. strane.

⁴⁸ Lj. Aćimović, *Odnos Saveta bezbednosti i Generalne skupštine u mirnom rešavanju sporova*, JRMP broj 2 / 1956, 286 -296. strane.

⁴⁹ D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956 - 1961*, Beograd 2006.

⁵⁰ B. Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Beograd 2006.

покрета несврстаних, Одред ЈНА на Синају је својим дугогодишњим присуством на територији Египта имао значајну улогу у приближавању те две земље. И о тој теми готово да ништа не знамо.

Сама мировна операција се одвијала током друге половине XX века у јеку хладноратовских тензија на Блиском и Средњем истоку. Временска блискост, процеси који нису завршени, већ у измењеним геополитичким оквирима и условима трају и данас, карактер мировних операција који је доживео промену начина организовања, али није доживео измену своје војничке суштине отварају посебан корпус питања везаних за практичну страну изучавања ове теме. Морамо се вратити сентенци једног од најцитиранијих теоретичара историје XX века Робина Колингвуда – *Чему служи историја?*⁵¹ Данас, кад се после дужег времена поново говори о ангажману српских војних снага у међународним мировним операцијама и кад је и низом базичних докумената то опредељење добило свој институционални оквир морамо се запитати колико је историјско искуство из блиске прошлости примењиво у садашњим околностима? Свакако, време које је протекло између догађаја о којима говоримо и тренутка у коме пишемо карактеришу брзе промене, еволуција у начину размишљања и брз научно – технолошки и информатички развој, али се, ипак, намеће питање универзалних искустава. Сигурно да би данас од великог значаја за домаћу ратну вештину било познавање начина формирања, одабира људства, попуна различитим средствима војне опреме и транспортовање јединице која се шаље на извршење задатака неколико хиљада километара далеко од земље. У комбинацији са савременим искуствима, знање о сличним активностима у прошлости, убрзало би прилагођавање и сналажење у конкретним ситуацијама. Сам начин превозења Одред до Египта комбинованим ваздушним и поморским транспортом представља значајно искуство примењиво и у данашњим околностима. Посебно важну тему представља начин извршавања задатака на терену – патролирање и осматрање линије демаркације, изградња и очување комуникација, деминирање. Сем тога, важно искуство би представљало и функционисање сложеног система логистичке подршке. Изнад свега, поставља се питање значаја искустава у припреми, организацији и извођењу операција у пустињским условима. Кад су у питању морал и психолошко – пропагандна дејства значај пређашњих искустава добија нову димензију. Свакако, некадашња искуства на плану идеолошке индоктринације нису употребљива, али адаптација војника на дејства у посебним географским условима пустињског подручја, њихов доживљај терена, навикавање на живот и рад неколико хиљада километара далеко од земље порекла и понашање војника у приближно ратним условима могу наћи примену у припреми војника за учешће у мировним операцијама. Опште узевши, научна оправданост и потреба темељног истраживања наведене проблематике на принципима историјске науке нема искључиво научни, већ и практични значај.

⁵¹ Р. Ц. Колингвуд, *Идеја историје*, Београд 2003, 32 – 33. стране.

Могући правци истраживања

С обзиром на стање богате, неистражене и већим делом непознате архивске грађе, као и оскудне мемоарске и научне литературе могуће је извршити темељнија истраживања заснована на методолошким постулатима историјске науке. Пошто је изузетно мали део поменутог проблема истражен на задовољавајући начин, отвара се шири спектар важних питања које је потребно обрадити како би укупан квантум знања о тој теми био подигнут на задовољавајући ниво. Могући правци будућих истраживања сублимирају више различитих аспеката проучаваног проблема. Издвајају се четири групе питања које је потребно истражити на одговарајући начин.

Кад је у питању *политички* аспект те тематике будућа истраживања би морала да се темеље на анализама карактера југословенског одређења за развијање политике несврстаности, као и њене политике на просторима Блиског истока, а посебно Египта. У оквиру тога посебна пажња се мора посветити истраживањима југословенских спољнополитичких активности током Суецке кризе и англо – француско – израелског напада на Египат 1956. године. У том контексту посебно је важно истражити у потпуности неистражену тему односа Југославије према Трећем арапско – израелском рату 1967. године која је у директној вези са политичком и војном страном повлачења Одред ЈНА са Синаја. Однос између Команде UNEF – а и југословенског контингента у тим мировним снагама, као и односи између југословенских трупа и трупа других земаља које су учествовале у истој операцији, али и односи са војним снагама Египта и Израела неизоставно се морају истражити пошто на изузетно сликовит начин говоре о југословенском спољнополитичком положају.

Свакако, *војни* аспект проблема би представљао најобимнији и најтежи део истраживања. На том плану је потребно истражити војну страну проблема формирања Одред, његове попуне људством и материјалним средствима, одређивање организацијско – формацијске структуре и посебно начин транспорта јединице до Египта. Такође, дејства Одред на самом терену представљају посебно истраживачко питање. Реконструисање операције јединица Одред, начин извршавања наменских задатака, као и планирања дејстава има изузетну важност. Функционисање сложеног система логистике представља посебан истраживачки задатак. Уколико би изворна грађа дозволила, значајно би било реконструисати и начин рада обавештајно – безбедносних органа. На основу постојеће литературе и изворне грађе могуће је утврдити ниво борбеног морала ангажованог људства, начин њиховог прилагођавања условима средине и психолошких проблема проузрокованих специфичним условима живота и рада. Коначно, темељним истраживањима треба утврдити и прецизан број мртвих, рањених и оболелих припадника Одред током трајања операције.

Сама тематика има и свој *друштвени* план. У склопу истраживања одређена пажња се мора посветити месту и улози, као и начину сагледавања активности Одред у југословенском друштву. Односно, мора се утврдити карактер званичног

погледа на ту врсту ангажмана и начин писања штампе о Одреду. С тим у вези, требало би истражити и тадашњу правну регулативу како би се утврдио начин дефинисања правног статуса и привилегија учесника те операције.

Посебан корпус питања везан је за економску проблематику. У циљу стицања потпуне слике о дешавањима везаним за непосредне активности Одред на Синају важно је утврдити степен југословенског економског напрезања на плану формирања, упућивања, издржавања и опремања Одред. Несумњиво, важно је сазнати и ниво југословенске економске добити која је проистицала из тог ангажмана. Са друге стране, важно је истражити и корелацију између учешћа појединаца у тој операцији и њиховог каснијег економског стања, односно, треба утврдити да ли је и у којој мери боравак у мировним снагама Уједињених нација утицао на побољшање њиховог материјалног положаја.

Југословенско учешће у мировној операцији Уједињених нација на Синају између 1956. и 1967. године представља веома важну, али неистражену тему. Значај те теме је вишеструк. Кроз њу се, сем наглашеног војног аспекта проблематике, могу пратити основни правци југословенске спољне политике у том периоду. Такође, кроз ту тему се преламају и различити аспекти друштвеног и економског живота. О тој теми постоји, до сада објављена, одређена публицистичка литература, мањи број сећања учесника саме операција и научна литература заснована на истраживањима правника и психолога. Постоји скромна стручна литература се тиче различитих страна југословенске спољне политике на простору Блиског истока. Такође, нема ни радова базираних на принципима теорије и праксе ратне вештине. Постојећа изворна грађа, похрањена у фондовима Архива Војноисторијског института, Дипломатског архива Министарства спољних послова, Архива Јосипа Броза Тита и Архива Србије и Црне Горе садржи обиље доступне, а неистражене архивске грађе о тим проблемима. Сем познатих и доступних архивских фондова претпоставка је да низ недоступних архивских фондова садрже важне податке о мировној операцији на Синају.

Потреба истраживања ове теме је веома слојевита. Са једне стране, постоји изузетна важност теме за историјску науку и свеукупан квантум научних знања о послератном развоју ЈНА. Са друге стране, ради се могућности примене већег броја искустава у актуелним и будућим мировним операцијама. С тим у вези, потребно је спровести обимнија и темељнија истраживања те проблематике на принципима историјске науке. Истраживања би се одвијала у више праваца на више различитих нивоа истраживања. Пре свега, потребно је истражити читав комплекс питања везаних за војни и дипломатски аспект проблематике. Сем тога, мањи број питања везаних за друштвену и економску страну проблема чека на нова истраживања. Генерално, на основу постојећих извора и објављене стручне и мемоарске литературе, њиховом детаљном анализом и стручном критиком

може се сачинити обимна, документована и научно утемељена студија о настанку, дејствовању и повлачењу Одред ЈНА са Синаја. Истовремено, постоји и неопходна стручна основа за објављивање посебног тематског зборника докумената из домаћих и евентуално страних архива о тој теми.

SUMMARY

*Zijad Šehić, Ph.D., History Division,
Philosophy Faculty, University of Sarajevo,*

“BOSNIANS AND HERZEGOVINIANS IN THE MILITARY ORGANISATION OF THE HABSBURGH MONARCHY IN 1918. THE INNER FRONT. REBELLIONS, DESERTION, AND UNRESTS IN THE REAR”

During 1918, the position of the Central Powers deteriorated and the morale of the population in the background was constantly weakening. The consequence of this was disintegration of the army units morale, especially in the areas where the new national and social ideas had been adopted. This disintegration was manifested in revolts, desertion and formation of groups by deserters and soldiers who had violated their political, social and military causes. National demands, intensified by propaganda of Triple Entente powers, made the existing legal structure of the monarchy more and more uncertain. The general situation in the background created the preconditions for unrest and events that jeopardized law and order, and when these spread to the front, they had a considerable influence on the discipline in the military.

dr Mile Bjelac

institute of the Newer History of Serbia

YUGOSLAV ATTEMPT TO ACHIEVE STRATEGIC RELIANCE ON USSR 1939 – 1941

Strategic military alliances are not qualified by ideological, religious, ethnic, economical or cultural reasons nor old enmities or alliances but mainly by primal national interests, especially when the survival of the unity is at stake. These were the guidings of Yugoslav military and state leadership in its rotation towards the USSR, especially after the French surrender.

After the Anschluss in 1938, one group of most outstanding Yugoslav generals (Zivko Pavlovic, Vojin Maksimovic, Milan Nedic and others) estimated that the strategic situation for Yugoslavia will be more difficult than during the WWI because UK and France wouldn't be capable to stop German divisions. Italians would make impossible Yugoslavs to be supplied. They appealed on state leadership to make new strategic steps. Generals Milan Nedic and Petar Pesic as defence ministers and general Petar Kosic as chief of General staff participated in attempts to achieve strategic cooperation in form of alliance and in provision of lacking armament and raw materials from the USSR. General Dusan Simovic was also supporting this cooperation with the USSR all away from the early 30's. His comrade and new minister of defense in government of 27th of March started the most intened negotiations about alliance. Because of some revizionistic attempts of distortion of Serbian history in modern French historiography it is useful to remind that king Alexander has strongly supported French politics of military and strategic cooperation with USSR in order to preserve the peace in Europe. This is confirmed in French sources of the highest level. Also, with this paper we are correcting some prejudices and simplified ideological interpretation in decrepit socialist (communist) about military and state leaders from that period. Sometime "traitors" and "enemies of bolshevism" are shown in totally different light.

Military leaders actually hoped to procure approximately 800 airplanes with spare parts and ammunition from USSR. Later on, during the negotiations and with more realistic approach total number was reduced to 300 and number of tanks and armoured vehicles to 100. Also were requested 200 anti-aircraft guns, ammunition, spare parts 30 000 tons of air plane gasoline, 4 000 tons of coil for the navy, radio-stations, ponton bridges and raw materials for weapon industry. In preparations for this operation, which took part in February of 1941 also was prepared complete transport plan from harbours Odessa to Thessalonica as well through the Danube. Immediately after Soviet side became mute.

"April war" overtook Yugoslav army without enough of modern weaponry, strategically surrounded and with two weak allies from previous war - UK and Greece.

Lieutenant Dalibor Denda
Strategic Research Institute

CAR SERVICE IN THE SERBIAN ARMY 1914/1915

In the first years of the World War I the Serbian Army was supplied with motor vehicles by requisition from private owners, war prey and procurements abroad. The lessons learned from battle on the river Marna definitely resulted in procurement of greater number of cars for the army needs. One of the main reasons for introducing greater number of cars in use in the Serbian Army was fear of diseases in pack animals which in the new circumstances could not be replaced with that requisitioned from the people. The car was more economical than draft animals, since it did not consume anything when it was out of operation. The increased number of motor vehicles led to the need for developing a formation of car units and regulations of car service. Car service command as an installment which integrated car detachments and accompanying units was formed at the beginning of March 1915 in Kragujevac, so that 1915 in the Serbian as well as in the French Army was crucial for car service formation. Due to lack of national trained drivers, a detachment of approximately hundred French car drivers was sent to the Serbian Army as a support. Characteristic for this period was irresponsible attitude of the drivers and officers towards the cars, so that drivers in the Serbian Army gained bad reputation. The cars used by the Army had also a significant role during its retreat towards Albania and the South, but almost all of them were crippled and left at the foot of the Albanian mountains or destroyed in attempt to reach Thessalonica in them in December 1915. Only a smaller number of vehicles reached Greece and served as a base for redevelopment of the car units. In this period the car was fully accepted in the Serbian Army, and the trained personnel given by Serbian Car Service Command will play an important role in motorisation development in the Kingdom of SCS/Yugoslavia, so that the Army can be seen as a key player in modernisation in this area.

Dmitar Tasic, M.A.
Strategic Research Institute
Belgrade

FLYING DETACHMENT OF JOVAN BABUNSKI IN PREVENTING THE COMMIT ACTION OF VMRO IN 1919

At the beginning of 1919, numerous weaknesses in functioning of the civil and military authorities of the young Kingdom of SCS became visible. After the liberation in 1918, in Macedonia started the work on renovation of the state institutions and authority of the government in general. However, the internal antagonisms of the new state, local differences, religious heterogeneity and economic and cultural backwardness made the job difficult for the state and at the same time enabled its enemies to renew their work. The first among them to do it was VMRO. Insufficient military and police forces made the authorities to employ flying or Chetnik's detachments. Detachment of voivode Jovan Babunski very soon justified the given trust by its efficiency, but their repressive methods and anachronous approach to combating the political opponents, which probably had its foundation in time of the Turkish rule, resulted in their suspension and final disbanding. These moves provided rapid solutions for the state which caused deep consequences. Former national heroes, in a conscious or unconscious way, in a new political environment, overnight became villains and criminals what turned their lives into dramas with tragic end.

Slobodan Selinic, M.A.

Institute of the Newer History of Serbia

RESTITUTIONS OF THE YUGOSLAV MILITARY PROPERTY FROM
CZECHOSLOVAKIA AFTER THE WORLD WAR II
-PROPERTIES OF MTI KRAGUJEVAC, VOGOŠĆA, BARIČ AND OBILIĆEVO-

In the international law the restitution means the obligation of former enemy state to return the property which was taken by force which was taken from the territory which that state held under occupation. Czechoslovakia, certainly, was not the enemy state, but a part of the Yugoslav property taken by the Germans during the war finished in the territory of Czechoslovakia, and therefore, in the relations between Yugoslavia and Czechoslovakia emerged the issue of the restitution of the property. The reason why a part of the taken property finished in Czechoslovakia laid in the fact that the Yugoslav and Czechoslovakian industry cooperated before the war, that Czechoslovakian factories like "Zbrojovka" and "Skoda" delivered machines to the Yugoslav military industry, so that they were relevant to do the dismantling of these machines during the war within the intentions of the Germans to take away the machines from Yugoslavia. Besides, at the territory of Germany after the war, there was a number of machines made in Czechoslovakia which were either taken away from Yugoslavia or produced before the war but on order and probably paid in advance for the Yugoslav factories. In the first case the machines after the war were restituted into Czechoslovakia according to the principle of producer's origin, and in the second case the Czechoslovakians restituted them stating that they had ownership of them, and these were the reasons for the disputes after the war, since Yugoslavia in both cases claimed the right of ownership over these machines. Due to the fact that before the war MTI Kragujevac cooperated first of all with "Zbrojovka" from Brno, and MTI Vogošća with "Skoda" from Plzen, the restitution requests for return of the property of these two institutions were mainly directed to these Czechoslovakian factories. However, all or almost all the Yugoslav requests for return of the property were negatively solved. The Yugoslav authorities did not have enough people to work more eagerly and more systematically on that issue, first of all on the very grounds in Czechoslovakia, so that these issues were solved only by pure correspondence with the Czechoslovakian authorities who answered on all the Yugoslav requests and urges that the demanded goods, first of all machines, were not at the territory of Czechoslovakia, and that the data given by the Yugoslav representatives were incomplete and that the archives of the Czechoslovakian factories were destroyed in war so that it was impossible to check the authenticity of the Yugoslav statements.

*Aleksandar Životić,
Institute of the Newer History of Serbia*

DETACHMENT OF THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY IN SINAY, IN 1956 – 1967.
SCATCH FOR THE THEME

Participation of the Yugoslav People's Army in the peacekeeping operations represent an extremely important topic. Within this arrangement, the most durable and most comprehensive was participation in the peacekeeping forces of the United nations in Sinai. In the national historical science that topic is completely unsearched. There is certain, pretty fragmentary and incomplete, scientific and memoir literature. On the other hand, the available archives kept in several archive institutions contains numerous source data on that topic. Smaller part of the relevant archives is still inaccessible. For the research in this theme there is significant scientific and practical interest. Future research which would be based on the rules of the historical science would have to be based on a broader insight in the studied problems. Analysis of the political and military aspect of the Yugoslav engagement during the peacekeeping operation in Sinai is of extreme importance. Besides, the problem must be viewed also on the level of the influences of social and economic factors. Final analysis of available relevant sources and literature would give a complete picture on the character of the Yugoslav activities in that peacekeeping operation during the years of intensive cold war turbulences.

ТЕОРИЈА ИСТОРИЈЕ И МЕТОДОЛОГИЈА

проф. др Ђорђе Станковић
Филозофски факултет, Београд

„РЕВИЗИОНИСТИ“ И САВЕЗНИЧКО БОМБАРДОВАЊЕ БЕОГРАДА 1944. ГОДИНЕ

У савременој српској историографији намеће се неодложна потреба да се интерпретација догађаја из XX века у што већој мери релативизује на основу епохалне идеје и извора о стварности, реализованој у пракси. То се пре свега, односи на историју Југославије. Прво основно мерило требало би да буде спознаја да нам још увек нису доступна најзначајнија документа, што значи да треба успоставити редослед постепеног унапређења научног знања – у оној мери како нам „притичу“ нови документи. Друго, историчари XX века требало би да се непрекидно образују у домену теоријско-методолошких иновација. Треће, сви би требало да познају енормну количину савремених научних дела из европске и светске историје. Посебно оних која се тичу југоистока Европе.

Острашћени „ревизионизам“, нажалост, претворио се у најгору врсту реваншизма, како у европској тако и у српској (југосливенској) историографији. Многи су подлегли политичкој педагогији, провинцијализму и профитабилности. То је губљење идентитета историјске науке и историчара. Међутим, тиме би се требало да позабави социјална психопатологија. Посебно изливима колективне и личне мржње највећег степена.

Данас знамо, на основу доступних историјских извора и првих научних радова др Милана Терзића, да је бомбардовање Београда, као и других циљева у Југославији, први тражио од Британаца, преко емигрантске владе у Лондону, њен министар војске Драгољуб Михаиловић и то већ од марта 1942. године. До почетка 1944. године упутио је влади око 30 таквих депеша са прецизно назначеним циљевима. Да ли је тај „први герилац Европе“ знао да су у наведеном раздобљу Немци имали превласт у ваздуху и да су његови захтеви били неизводљиви? Посебно је уверавао председника владе Слободана Јовановића „да Срби неће жалити цивилних жртава“.

Пронађено је неколико депеша које је командант Југословенске војске у отаџбини послао и енглеској команди Истока у Каиро, а затим од краја 1943. и команди 15. америчке армије која је освајала Јужну Италију. Све наведене команде су те захтеве примале „к знању“ и нису се на њих освртале. Савезници су имали јасно разрађене своје стратегијске планове као и појединачне ваздушне „тактичке мисије“, посматрајући ратна дејства на глобалном плану.

Захваљујући истом аутору, сасвим случајно, крајем 2006. године, пронађен је корпус докумената о истом питању на релацији Врховни штаб НОВЈ – савезници. Први документ је од 20. септембра 1943. године, када је Врховни штаб упутио „следеће податке“ британској мисији : 1) да су Немци са 15 „Штука“ тешко бомбардовали Сплит и велики сабирни логор италијанских заробљеника, којом приликом је било око 200 мртвих и око 400 рањених. Врховни штаб тражио је да се италијански заробљеници што пре евакуишу у „савезничке базе“, 2) да се у Имотском и Дубровнику налази преко 2500 Немаца, 3) да савезничко ваздухопловство „бомбардовањем Мостара, Книна, Бихаћа и Госпића“ помогне одлучујуће борбе партизанских снага „за приморски сектор“.

У том корпусу докумената постоји белешка, без датума и потписа, под насловом „Објекти у Србији које би требало бомбардовати“. Доносимо га у целини: „А) ВАРОШИ : 1. Београд: касарне у Топчидеру; баракe са материјалом код немачког гробља на Бановом брду; 2. Ниш : тврђаву у којој се налазе магацини намирница, одела, бензина, авионских мотора, касарне код Црвеног Крста где се налазе тенковске и топовске шупе; 3. Зајечар : касарне; 4. Крагујевац : бивши војно-технички завод и касарне; 5. Чачак : бивши инжењеријско-технички завод и касарне крај пута за Краљево; 6. Њуприја: касарне; 7. Параћин : фабрику штофова; 8. Јагодина : фабрику сухо-меснатих производа. Б) КОМУНИКАЦИЈЕ : 1. друм Ниш – Ражањ – Њуприја – Младеновац – Београд. Железничка пруга Ниш – Сталаћ – Њуприја – Младеновац – Београд. Мостови : код Житковца и Њуприје, вијадукт код Раље, тунел код Раље и Рипња. Важне станице : Црвени Крст код Ниша, Житковац, Сталаћ, Параћин, Њуприја, Лапово, Велика Плана, Паланка, Младеновац, Топчидер и Београд. Најважнија од свих Топчидерска. 2. Жељезничка пруга Ниш – Књажевац – Зајечар. Друм Ниш – Књажевац – Зајечар. На жељезничкој прузи веома много тунела. 3. Друм : Жагубица – Петровац – Пожаревац – Смедерево – Београд – са варијантом до Ковина, где постоји трајект на Дунаву. 4. Жељезничка пруга и друм Чачак – Краљево – Сталаћ – мостови код Сталаћа и Краљева. 5. Жељезничка пруга Скопље – Косовска Митровица – Краљево – Крагујевац – Лапово. Ово је за сада најважнија комуникација, по којој Немци врше извлачење својих снага са јужног дела Балканског полуострва. Између Косовске Митровице и Краљева има већи број вештачких објеката, мостова и тунела.“

Што се тиче лично Јосипа Броза Тита, први пронађени документ је од 17. септембра 1944. године. „Заменик шефа независне америчке мисије код маршала Тита“, пешадијски мајор Стејфор Рејд упутио је команди 15. америчке ваздухопловне армије да је „Маршал Тито изјавио да треба 15. ваздухопловна одмах бомбардовати баракe северно од града Ваљева ... тамо има 500 Немаца

опкољених партизанима и забаракадираних, као и магацин муниције и да нема противавионске артиљерије“.

Од формирања британских Балканских ваздухопловних снага (BAF), почетком јуна 1944. године управо ова сарадња интензивирана је са оба савезника – Американцима у јужној Италији и Британцима у Каиру и Барију. У почетку, америчке ваздухопловне снаге су информације и захтеве од Врховног штаба НОВЈ такође примале „к’ знању“. Међутим од децембра 1943. године – марта 1944. године Врховни штаб је прецизно обавештаван о гађаним циљевима на територији Југославије. Извештаји престају да стижу у Врховни штаб у моменту када је почела опсежна ваздушна битка за ослобођење Европе (март 1944 – јуни 1944.) у ком раздобљу је био бомбардован и Београд, али се после искрцавања у Нормандији поново настављају.

Америчка команда, после освајања Сицилије и јужне Италије, крајем 1943. године инсталирала је на југу Италије 15. армијску групу, у оквиру које су биле и ваздушне снаге (16 аеродрома са око 2. 800 авиона различите намене). Задатак ових америчких снага је био да контролишу и врше војне акције на Средоземном сектору - од јужне Француске, преко Италије, Аустрије, Мађарске, Југославије, Румуније, Грчке до Егејског мора. Бомбардовање по дубини, тј. стратегијске војне операције биле су у искључивој надлежности савезничких команди и у том погледу су примале обавештајне извештаје само од Врховног штаба и Јосипа Броза Тита. „Тактичке мисије“ су координиране са командама корпуса НОВЈ. Из ових координираних војних мисија била је потпуно искључена команда Југословенске војске у отаџбини и Драгољуб Михаиловић као њен командант, јер у војном погледу није више представљала никакав чинилац у борби савезника за ослобођење Европе од нацизма.

Циљеве по дубини Американци су снимили у раздобљу октобар-новембар 1943. године. Такође и циљеве за резервне „тактичке мисије“. Имали су Београд „на длану“ са свим важнијим ратним објектима. Зашто је бомбардовање Београда извршено баш на Ускрс 16. и 17. априла 1944. године? Шта је навело Американце на општу ваздухопловну офанзиву? Један је мотив свакако био одвлачење пажње од припрема за искрцавање у Нормандију. Други је мотив био тај што су америчке и британске ваздухопловне снаге у једној „ноћној мисији“ над Немачком имали врло велике губитке – само Американци преко 80 оборених авиона од модернизованих типова „Месершмита“.

У америчком главном штабу донета је одлука да се приђе реализацији уништења што већег броја фабрика, инфраструктуре и нафтоносних поља у Румунији – посебно постројења која су радила за главну фабрику „Месершмита“ у Винер Нојштату крај Беча. И то на северном атланском сектору британске снаге а на јужном америчке. Током марта и априла 1944. године жестоко су нападути циљеви у Мађарској и Румунији. Београд је у тим акцијама, по принципу стратешких и тактичких дејстава био резервни циљ. Значи, Београд је бомбардован искључиво из војних разлога. Зашто на Ускрс? Стратешки план бомбардовања циљева у Румунији, због временских прилика, био је одгођен

и америчке ваздухопловне снаге кренуле су на резервни циљ – Београд. Уз то, савезници су знали да се на Ускрс у Србији није радило, што је америчку мисију учинило сврсисходнијом. О овим разлозима нисмо нашли потврду у америчким и нашим историјским изворима, док се не отворе досијеа тајних служби. Али, знамо да је савезничка, партизанска и четничка, као и британска обавештајна служба за то знала и раније.

Немачки командант југоистока још 1941. године донео је наредбу да се забрањује слављење оних државних празника југословенског карактера који би били у супротности са дебелацијом државе (Дан уједињења 1. децембар, краљев рођендан, итд.) и сви јеврејски празници. Затим забрањене су све литије (преславе) и процесије јер се на њима окупљало много људи. Дозвољено је било слављење Божића, Ускрса (два дана) и крсне славе. Фабрике, школе и државне установе 16. и 17. априла нису радиле. Какав је био војни учинак бомбардовања? Колико је било цивилних и војних жртава?

Уништена је потпуно фабрика „Икарус“, „Данубијус“, земунска железничка станица, аеродром, а у Београду значајно је оштећена „Фабрика авиона Рогожарски“ у кнез Даниловој улици, али и стамбени блокови око ње, затим фабрика „Змај“, „Телеоптик“, бродоградилеж, „рафинерија“ на Чукарици и део београдске железничке станице (магацини, колосоци и зграда где је данас „Пошта 2“, итд.). С обзиром на лоше временске услове, бомбардовање је вршено са безбедносне висине од 3 - 5. 000 метара већим делом „тепих бомбама“, те је страдао и изванредан број цивилних објеката и становништва. Примера ради, од једне бомбе велике разорне моћи која је пала на Бајлонову пијаци, уместо на 500 метара удаљени железнички претоварни чвор Дорћол, погинуло је 200 људи, који су сахрањени, по казивању сведока, у порти цркве св. Александар Невски. Међутим, тамо постоји плоча на зиду да су ту сахрањени они из бомбардовања Београда 1941!? Друга таква бомба, намењена истом циљу, пала је у Борчу, али нема никаквог обележја о жртвама! Трећа таква бомба није експлодирала и Београђани су на њој могли прочитати натпис „Срећан Ускрс“! У Хајд парк се срушио тешко оштећени авион – на радост деце – пилот је био рањен и заробљен, лечен у Панчевачкој болници под строгим надзором Немаца.

По тадашњим сазнањима југословенске владе у Лондону, добијеним из Истамбула и Стокхолма, у неколико стотина порушених кућа погинуло је око 3. 000 људи у Београду и око 1. 200 у Земуну. Међутим, на основу помног истраживања архивске грађе за Земун, утврђено је да је погинуло и на Гардошком гробљу сахрањено 154 становника. За Београд такво истраживање још није свеобухватније извршено. На основу документације Новог и Централног гробља, као и откопавања и провере гробнице 1973. године, утврђено је да је сахрањено 453 идентификована леша, 104 неидентификованих мушких, 93 женских и 28 деце – укупно 668 грађана Београда.

Поставља се питање зашто није бомбардована Аутокоманда када је она била најочљивији војни објекат чак и са већих висина? У недостатку примарних извора морамо да изнесемо наше претпоставке уважене од стране сведока, као

и војних експерата. Можда ће се медијима допасти овакво научно неутемељено изношење претпоставки, али ревизионистичким историчарима неће, јер они знају да је овакав наш поступак у историјској науци дозвољен уколико га као таквог и назовемо.

На Аутокоманди било је изузетно велико складиште муниције и различитог горива за моторизоване немачке јединице. Простирало се на готово три пута већој површини него што то данашњи појам Аутокоманде подразумева – са одвојеним и удаљеним складиштима. Оно је сваким даном постојало све веће због све тежег догурања јединицама на југ. Имало је такву експлозивну моћ и потенцијал, уколико би било „тепих бомбама“ погођено, да је претила опасност да буду уништени: Неимар до Врачарског платоа, Чубура, Душановац, Вождовац, Топчидерско брдо, Прокоп, Сава Мала и комплекс Градских болница. Значи четвртина града! Да ли су о томе водили рачуна амерички команданти, који су ову акцију планирали, још увек не знамо. Уколико преведемо 14 књига докумената „тактичких мисија“ ваздухопловства 15. америчке армије вероватно ћемо знати више.

Историчар научник нема никакво право да суди о поступцима људи у таквом рату. Околности рата и властити избор преживљавања и опредељења су историјске категорије које се објашњавају, тражимо мотиве и констатујемо научно знање. Заташкавање и прикривање чињеница, као и прећуткивање појава, злочин је према науци, али и самим субјектима историје. У таквом рату, како смо већ констатовали, постаје свеједно како се умире, јер се умирало на исти начин. Једино што научник као универзалну етичку норму може да уведе у свој видокруг, јесте схватање времена како да се до часа смрти живи!

Писано је нешто о музичком и позоришном животу у окупираној Србији. Објављена је добра монографија о привредном животу Србије за време окупације, неколико књига о логору Бањица и једна исцрпна научна монографија о концентрационом логору Старо Сајмиште. И ту већ полако улазимо у стварање слике о себи у рату и преносимо је у културу сећања. Само, опет, медијска промоција је изостала, била је површна и хладна. Први музеј Холокауста изградили су Американци. Зашто? Па Немци су били ти који су побили седам милиона Јевреја! Не чудимо се што је Израел томе пришао много студиозније и њихов се музеј Јад Вашем може сматрати најбољим. То што су затим урадили Немци у Берлину 2005. године дошло је сувише касно, као и они у Пољској. Многи починитељи злочина који су избегли казну и потомци преживелих жртава били су већ биолошки нестали. Запуштено Старо Сајмиште и „Гулаг 172“ код данашњег Музеја савремене уместности, који су заједно са Јајинцима прогутали око 10. 000 Јевреја, напросто срамотно обележавају српску културу сећања. О потреби да се изгради јединствени меморијални музеј за све побийене Београђане у ратовима у XX веку нико и не помишља. А укупне жртве се процењују на 100. 000 људи. Сјајно урађена и дизајнирана изложба Историјског архива Београда „XX век – Доба ратова, столеће зла“ 2005. године, медијски је била прећутана а угледне званице шокиране, на рубу негирања да се тако нешто уопште и догодило! И коментари – зашто тако „језиве ствари јавно приказивати“?

Историографији је врло корисно да се упореде дејства на јужном, средоземном сектору и дејства авијације и поморских снага на северном, атланском сектору. Винстон Черчил је писао Двајту Ајзенхауеру да је бомбаровање циљева на француској обали и по дубини праћено великим бројем цивилних жртава и разарањем цивилних објеката, и да изазива незадовољство код локалног становништва, јер се већ претвара у „касапљење“. Ајзенхауер је после два дана одговорио Черчилу „да су те бројке страховито претеране!“. Међутим, када је Черчил упутио „прекорно писмо председнику Рузвелту“ да су процене цивилних жртава првог дана искрцавања у Нормандији премашиле 20. 000 погинулих и око 80. 000 рањених назвавши то „право крвопролиће“ и „касапљење цивила“, овај му је мирно одговорио да није на њему да наметне одговорним командантима било какво ограничење њиховој планираној војној акцији! И савезници су показали, ослобађајући Европу од нацизма, сву бруталност ратне машинерије, не бирајући само војне циљеве.

Поставља се питање како је реаговала југословенска влада у избеглиштву и њена дипломатија на савезничко бомбардовање Београда? По неким сведочењима, појединци „југословенске колоније“ били су „изузетно констернирани“, као и већина чланова владе. Дипломатија, је, у својим млаким елаборатима само констатовала, саветујући влади да се клони ризика, дословно наводећи : „Пошто се са моћнима не дискутује...“ а у другом „... пошто се на све проблеме гледа са војничког становишта“ и тд. Ипак је упућена поводом бомбардовања Београда, америчком амбасадору протестна нота. Међутим, амерички амбасадор при грчком и југословенском двору у Лондону, тек после два месеца, 26. јуна 1944. уручио је одговор на протест: а) Београд је био неоспорно војнички циљ; б) амерички пилоти су настојали да прецизно гађају само објекте ратне индустрије и војне објекте, али да то у датим околностима (неповољним временским условима), некад није могуће, ц) да америчка влада жали за цивилним жртвама, али да су накнадна снимања ефеката бомбардовања, показала претераност и броја цивилних жртава и материјалног разарања цивилних објеката.

Заузевши став, који је следио из војно-стратешких облика и политичких интереса, да је већ грађански рат у Југославији и Грчкој „био трагедија у трагедији“, поједине савезничке силе понашале су се према капацитету своје ратне машинерије. О искрцавању у Нормандију Винстон Черчил је обавестио Шарла де Гола тек 4. јуна 1944. године! Француски генерал само је млако протествовао против „касапљења својих поданика“ и „држао се кочоперно и надувено!“. Енглези и Американци били су још увек у дилеми да ли да га замене са вишијевским адмиралом Дарланом! Међутим, Шарл де Гол се журио да са својом оданом 152. армијом (у саставу савезничких снага, под командом генерала Леклерка) што пре уђе у Париз! До тада луке Авр и Сен Назер више нису постојале, као и многи мањи градови у унутрашњости, али се Французи ни данас не баве мартирологијом.

Англо Американци су, са знањем Шарла де Гола, само у првом дану искрцавања у Нормандију, са готово исто толико авиона, као у случају Београда, побили 21. 000 грађана града Каена и околних места. Били смо у том обновљеном и сада модерном граду на 14 км од мора и посетили Memorial (музеј мира). И ту

смо нашли, као уосталом и у Немачкој, на пример „националне културе сећања“. Фотографије разореног града су стравичне, поготово што је он бомбардован и после дана „Д“ свакодневно (важан железнички чвор и јако упориште немачких оклопних јединица). Ни Шарл де Гол нити ико од француских историчара није на такав начин митомански мартизирао овај поступак савезника као Срби. Напротив, преживели су поносни, исто као и млади, на свој Memorial (музеј мира). У том готово тотално разореном граду савезника од савезника, на фотографијама као неким чудом видели су се обриси прелепе катедрале Сент Етјен (завршена око 1. 200 године!) и цркве Сент Пјер у центру града, као и велика зграда болнице на његовој периферији. Ту се склонило само неколико хиљада преживелих! У музеју нема података да су за то Американци знали, али ми претпостављамо да су знали њихову историјску и хуманитарну вредност.

За овакво понашање српских медијских модератора, загледаних вероватно и у црквене великодостојнике на парастосу, прилично би истинит догађај који се збио у доба реформације и противреформације. У препуној цркви људи су просто нарицали од усхићења нове жупникове проповеди. Само је један остао смирен и није ни сузу пустио. Када су га остали, по изласку из цркве упитали зашто и он није плакао, одговорио је са пет једноставних речи: „Ја нисам из ове парохије!“ Тај, помало Да Винчијев sfumato стил, различитих слојева измаглице које се само наговештавају и чине медијску промоцију тешко објашњивом, обичном читаоцу неприступачном. Ко је још залудан да компјутерски скида слој по слој да би дошао до стварног значења изреченог! А наметнуте идеје се понашају као и све остало. И оне иду данас на тржиште!

И да на крају мало зађемо у забрањени простор – у техничке могућности авиона које су употребљавали Американци у тактичким мисијама по дубини територије. Ту је, у првом реду био бомбардер Б-17, тзв. „летећа тврђава“ и нешто модернизован ловац-бомбардер Б-24, популарно назван „Либератор“. И један и други су гађали циљеве на земљи визузелном техником. Најпре се ескадрила усмеравала према одређеном циљу, а онда је вршена на 15 км од циља прва корекција лета и припрема за изbacивање бомби. Друга корекција гађања одређених циљева вршила се на само два километра од назначеног циља! Тако се, на основу извиђачких снимака и каснијих проверавања дејства, може утврдити да је у Земуну уништена фабрика „Икарус“ и текстилна фабрика „Данубијус“, Земунски аеродром и железничка станица, а значајна оштећења доживео је и „Змај“ и „Телеоптик“. Али су знатна разарања претрпели и Зграда градског поглаварства, Трошарина, Градска вртларија, Грађанска дечачка школа итд, али није погинуло 1. 200 грађана како је обавештена влада у Лондону, већ су на гробљу (Гардош) сахрањена 154 погинула!

Разарање цивилних објеката у самом језгру Београда била су већа и са већим људских жртвама. Међутим, медијски модератори функционални научници не постављају питање зашто се још увек не почиње са научним проучавањем овог „феномена“, како воле да кажу, већ се обнављају стари стереотипи и по потреби времена траже „кривци“, предимензионира и прећуткује тачан број погинулих, призива се морална осуда, упире се, по потреби, на неког ко је данас увек дежурни

кривац (обично по принципу нацистичке и Недићеве пропаганде – Тито и комунисти), јуриша се на српско страдалништво и емоције сваковрсног карактера, прави се политички хаос. Понављамо, у том хаосу има опасног система!

Питамо: да ли се „учено образлагање инспиратора и разлога бомбардовања“ на ТВ једног професора Правног факултета и једног историчара (чак и директора Института) помакло даље од нацистичке пропагандне брошуре „Београдски крвави Ускрс“ из 1944. године? Нас не забрињава сама брошура у контексту времена када је изашло прво издање. Нас узнемирава што се та брошура појавила у репринт издању 1994. године медијски добро „покривена“! У кратком предговору нама непознатог „предговарача“ се каже: „Зашто се о овом догађају у послератном периоду најрадије ћутало, када је страдало недужно становништво а да готово није уништен ни један војни објекат“. Да ли овакав став „предговарача“ можемо ставити у контекст НАТО бомбардовања српских положаја у Босни и Херцеговини? „Зашто је огроман број невиних људи на тако зверски начин побијен, а њихови домови уништени“ - пита се „предговарач“? А духовна сенка пала је изравно на једну ТВ емисију деценију касније! Опасне и лажне квалификације! Историјски архив Београда и Музеј југословенског ваздухопловства приредили су 1975. године велику изложбу под називом „Бомбардовања Београда у Другом светском рату“ и поводом тога издали брошуру са бројним факсимилима, докумената и фотографијама, као и резмеима на неколико страних језика. На основу немачких извора, тада приказаних, погинуло је, између осталог 343 немачких и 96 италијанских војника и 1. 160 Београђана. Ту сазнајемо да је од значјаних војних објеката осим оних које смо поменули, знатно оштећена Пошта 2, Фабрика штофа „Влада Илић“, Пивара „Вајферт“, фабрика „Вапа“, железничка станица на Топчидеру и Раковици већ првог дана, а другог, осим оно што смо навели: Логор „Старо Сајмиште“ (погинуло 60 логораша и чувара после чега је логор распуштен и пресељен на Звездару), Коњичка школа а у бомбардовању 24. априла и 6. јуна Железничка станица са 250 мртвих Немаца, Гаража у Сарајевској у којој је уништено 10 немачких транспортних возила, складиште нафте на Чукарици (поново), Фабрика шећера, Бродоградилште, Складиште „Баново брдо“ са 43 погинула немачка и 96 талијанских војника.

Када су Немци испитивали поменутог заробљеног америчког пилота, који је био лечен у Панчеву, зашто су Американци бомбардовали Београд, добили су једноставан одговор: „Мени и свим пилотима ескадрила било је сасвим јасно да је Београд немачки град, јер је тако издашно радио за немачку војну индустрију“. Да подсетимо, у немачкој војној индустрији у Београду радило је преко 5. 000 радника и инжињера, фабрика „Рогожарски“ ремонтвала је годишње око 600 авионских мотора, „Телеоптик“ производио мерне инструменте, железнички и авионски саобраћај одвијао се без застоја... Нису ли то убедљиви војни аргументи!

А наши уважени ревизионистички историчари, путем медија, сасвим одговорно тврдимо, у овом случају пропагирају нацистичку пропаганду. У наведеној књизи др Мирослав Спалајковић је у поговору дословно написао: „Англо-Американци нису извршили тај злочин, на свој рачун, него су, као прости најамници, радили за рачун Јосипа Броза Тита, најобичнијег криминалног

преступника и највећег српског крволока. Тито је намеравао да „ликвидира“ српски народ, али у томе није могао успети. Потребна му је била помоћ Енглеске, од које је захтевао, преко Стаљина, да одмах приступи „ликвидацији“ престонице Краља Петра II, кога Енглези и Американци сматрају за свога савезника. И они су се Титовој жељи одазвали. То ће Срби вечно памтити. Српске мајке и српска невина сирочад неће допустити да се то мрско недело икад заборави“. Овакав пропагандни језик човека, који је исказао своју „балканску културу“, по енглеској дипломати Бјукенену, тако што је плунуо на Лењина, приликом опроштајног састанка савезничких амбасадора и вође совјетске револуције (пре него што су напустили Петроград и прешли у Финску) нимало не чуди. Али нас запрепашћује чињеница да постоје функционални историчари који то и данас раде на најутицајнијем медију!

Да ли и данас научник може да остане на овим новим сазнањима или треба да иде и даље? Том „феномену“, по једнима намерног, а по другима колатералног масовног убиства цивила, мора се прићи сложеније и укључити вредности оног времена. Када је овладала шпанским небом немачка авијација сравнила је у убилачком бесу Гернику, а онда је у Другом светском рату то практично примењивала од самог почетка у нападнутим земљама. Савезници су од 1943. године, када су преузели то преимућство у ваздуху такође били немилосрдни, јер се радило о противнику који је такав рат наметнуо! Али се поставило питање шта са окупираним савезничким територијама? И ту су се умешали историчари, антрополози, социолози и психолози. Снажан, ако не и пресудан потицај дошао је из готово глобалне дискусије о америчком атомском бомбардовању Хирошимае и Нагасакија.

Шездесетогодишњица бомбардовања (2004. године), као својеврсна култура сећања медијски је обележена уздржано, као један у низу победничких догађаја, као наметнута ратна реалност. Квалификација злочина нигде није поменута. Све је било по унапред режираном протоколу без осуде извршиоца употребе атомске бомбе као ратног злочина, без покајања победника и гриже савести самих извршилаца, посебно пилота. Италијански аналитичар Паоло Маранини тврдио је да употреба атомске бомбе није смела да остане само апстрактна претња, заснована на америчком правдању о бржем окончању рата и спашавању живота својих војника. Погибија стотина хиљада јапанских цивила урачуната је као колатерална штета у склопу глобалног вођења рата. Исти овај војни аналитичар тврдио је, на основу доступних извора, да је такав став заузет, пре свега, као порука Русима, који су већ били освоили Манџурију и Кореју, а не Јапану који је, практично, с војног становишта, био „ante finem“! Сличан став налазимо и код војних аналитичара и историчара Дезмонда Фенела из Ирске и још једног Италијана – Ђанкарла Ролфа.

С друге стране, нама добро познати италијански научник Констанцо Прево написао је врло запажену студију „Етичко бомбардовање“ (!?) Запажено место у студији заузима и америчко бомбардовање Србије 1999. године, као етичко! Прево је дошао до података да је савезничко ваздухопловство у Другом светском рату, пошто се први пут у историји водио тотални рат, примењивало различите

критеријуме – селективно бомбардовање (само ратног потенцијалног непријатеља) и тотално бомбардовање (уништавање целокупног ратног попришта). У оба случаја успешност наносења губитака непријатељу био је основни критеријум. Када би усвојили становиште овог аутора, онда би америчко бомбардовање Београда на Ускрс 1944. било селективно, а бомбардовање француских градова на атланској обали и града Каена, два месеца касније било тотално, уз констатовање да се у рату какав је вођен не могу тражити никакви скривени, „перфидни“ и етички принципи, већ само они који су проистицали из војно-политичких интереса. „Ревизионисти“ то врло добро знају, али се то не уклапа у нову идеолошку и глобалистичку матрицу.

Било је напросто неукусно на „националној телевизији“ у специјалној емисији посвећеној америчком бомбардовању Београда посматрати три дијаметрално супротстављена мишљења - водитељ који се није обавестио на извору научних знања и која је стално учеснике прекидала и усмеравао емисију у неком дневно-политичком интересу (који голица машту необавештених гледалаца), професора са Правног факултета, без елементарних историјских знања, али са јако набијеним „мрзитељским моралисањем“, нашег познатог историчара ваздухопловства (градитеља ваздухопловног музеја у Сурчину и бившег војног пилота) који је у рукама држао оригинална документа, али није могао да дође до речи, као ни војно-политички историчар од ауторитета. Зато је уз професора са Правног факултета највише „тајминга“ добио уважени и медијски често експлоатисани директор Института за савремену историју. По свом обичају причао је о ономе што му није ужа научна област па је изговарао „речи ђаволске“, такође моралисао и филозофирао, тражио завереничке мотиве. Сву одговорност је паушално поделио између Коче Поповића и Јосипа Броза Тита! А моралну одговорност приписао партизанима и комунистима!

Нисмо били изненађени! Уважени млади директор института прочуо се у јавности по невероватној метафоричкој изјави без икаквог смисла. Такође у једној телевизијској емисији посвећеној убиству краља Александра I и његовој величанственој сахрани, рекао је: „величанственост туге народа била је оличена и у сцени да је краљев коњ пустио сузу“! Иако је уважени млади директор (докторирао код нас на историји села у Србији после 1945. године) објавио такође књигу о бомбардовању Лесковца 1944. године од стране савезника (читаоци вероватно погађају и ко је за то крив!) запутио се директно у САД да донесе непобитне доказе за своје јавно изречене и објављене тезе. Само још нисмо видели да је било шта од пронађених докумената објавио или их презентовао јавности. Било би то нормално поштовање етике струке и знак његовог напредовања. Да ли је један други његов сарадник нешто пронашао ново када је био у Енглеској на усавршавању у Краљевској војној академији? Да ли ћемо и од њега нешто више сазнати о деловању Балканских ваздухопловних снага – БАФ (Balkan Air Force) чија команда је била у Барију јуна 1944. године и била у непосредној вези са Врховним штабом НОВЈ? Могли бисмо поставити питање и о хеуристичком знању тих „ревизиониста“ - зашто су документа прво тражили у САД и Енглеској?

Ма колико савезничке силе биле уједињене против нацистичке Осовине у Другом светском рату, а потом западне силе у раздобљу хладног рата против тоталитарног „комунизма на истоку“, ипак су све антифашистичке земље XX века знале да на достојанствен и цивилизован начин обележе 60 годишњицу завршетка Другог светског рата. Свечано је обележен, најпре Дан „Д“ - искрцавање у Нормандију, који је постао својеврстан модел „културе сећања“ - на њему су присуствовали представници Немачке. Наши медији добро су сликом покрили ту свечаност, али нигде значајнијег новинарског написа, нигде наше делегације. Исто тако је српска медијска и публицистичка историографија покрила обележавање 60 годишњице завршетка рата у Европи. Опет представника заједнице није нигде било, али су се зато медији утркивали ко ће више и „истинитије“ да пише колико су „партизани, у дослуху са Енглезима“, побили недужних квислинга по стратиштима Словеније и Аустрије. О грандиозној прослави годишњице Отацбинског рата у Русији да и не спомињемо као озбиљној теми, мада су сами гледаоци чак 4 пута тражили да се она понови на телевизији – што је неке новине, политичаре и историчаре бескрајно иритирало. То, да су Американци и Јапанци на посебан начин прославили крај рата на Пацифику, у зависности од схватања њихове „културе сећања“ и „традиције сећања“ била је уздржана медијска тема. Уздржана али са приметном дозом патетике када су приказивани уништени јапански градови, снимци озрачених и лечених јапанских цивила и дуготрајних последица. Пошто Срби воле патетику до ирационалности, злочин и пораз до митолошких размера – нико се није нашао тих дана да рационализује појаву научену знањем.

У обе ове године, 2004. и 2005, било је низ манифестација, посебно у Немачкој, Пољској и Русији, у оквиру „културе сећања“, али наши медији су поводом тога више писали о томе како су у неким логорима страдали заробљени краљевски официри од савезничког бомбардовања, него о самом систему логорисања људи друге расе и значају операција за ослобођење Европе од идеологије која је то логорисање створила. И тако у недоглед! Свет цивилизацијски на различите начине обнавља успомене из Другог светског рата, настојећи да их прикаже онаквим какве су биле у стварности тога времена, шта су значиле за победу слободе и хуманости, а наши „ревизионисти“ и медији ситничаво чепркају по балканском бојишту и зајевицама. Потпуно мимо света!

Ту скоро откривен је на северној обали Темзе, на насипу прозваном Викторија, монументалан споменик (25 метара висине) са урезаним именима 550 изгинулих pilota РАФ-а у великој ваздушној „бици за Енглеску“ у лето 1940. године. Британци су, међутим, на другом фризу споменика исписали имена и осталих 2. 450 pilota који су учествовали у овој судбоносној бици. Нису изоставили ни обичне грађане Лондона, приказавши сав њихов ужас на лицима, пластичним рељефом на постаменту. А у Србији је велико рушилаштво споменика ослободилаца и градитељство нових цркава и споменика „првих герилаца“! Немамо ништа против споменика и цркава – енергично протествујемо што се из свести народа брише један део његове историје коју је свет усвоио као своју – и онда и данас. Довољно је само прелистати најновија издања „Енциклопедије

Британика“, „Ларуса“ и „Брокхауса“ и учити колики се простор даје првима а колики другима. Такође и уважити садржај!

Тешко је после свега овога раздвојити или разлучити (како вам драго) шта је ту природна мана, скученост ума, нова идеолошка матрица, бахата воља или порок, како би то рекао Анри Бергсон „као кривина човекове душе“ која све претвара у „трагичне пороке“. Свима нам је познато да једна личност може да живи, био он песник, публициста, политички пропагатор или научник, само у заједници са другим људима. Међутим, савремено друштво, а српско у крајњој огољености, сиромаштва и балканском примитивизму, тражи још нешто – оно намеће данас да се живи добро, брзо и без много емоција и етике. И ту падају многе особине личности, па и карактерне особине личности које врше медијску промоцију прошлих догађаја. Рађа се својеврстан аутоматизам крајње исказан у одређеној своти новца, где се губе уверења и, према новом кројачком шаблону усвајају „неки виши принцип за демократизацију друштва“. Све их је више и по неписаном закону та нова историографска школа препознаје се по медијском појављивању а не по квалитету њихових дела. И сви су арогантни, наметљиви и са дозом презира посматрају оне иза себе, а старији су већ „застарели и без ауторитета – од њих се нема што више научити“! Нема боље илустрације за наше метафоричко „промишљање“ у овом есеју за ову „новомиленијумску новорођенчад“ од Паскалове опаске : „Два или више сличних лица, од којих ни једно не тера на смех, када су заједно, смешни су управо услед своје сличности“. Као поменути професор Правног факултета и уважени млади директор историјског института у поменутој ТВ емисији! Тако смо добили лако препознатљиве „нове ликове“ у струци који су постали произвођачи догађаја у прошлости. Уважавајући Паскала били би смешни да у српској стварности нису трагични!

Неко би могао помислити, у својој наивности, да се ради о пролазној моди, која у својој неочекиваној хировитости изгледа, као и свака друга нападна мода, смешна. Међутим, трагично је и то што је то мода, на коју се навикавамо, јер је медијском моћи силом потурају. Домаћи центри моћи нимало не заостају за страним. Кроје модел одела „које је чврсто срасло са телима оних који га са поносом носе“. То је, међутим, одлика циркуских забављача и погребника! Како би то рекао Анри Бергсон - „прерушен човек је увек смешан човек“. Међутим, та метафоричка појавност, како у медијима тако и код „ревизионистичких историчара“ губи и последњу танку нит са критичком историјском науком. У свести људи она побуђује само сумњу и ирационалност. Да парафразирамо нашег Мику Антића : „Заиста то је феноменално. То је напросто дивно колико се незнамо“ и због тога „ако смо сви голи, спустимо параван“!

Крајности ирационалне мартирологије и медијског одјека у култури сећања код Срба, који се све чешће баве само последицама а да не знају узроке, симболично нам изгледају као једна личност у комедији Ежена Гондиноа. Један самоуверени скоројевић и у друштву „набеђени мудрац“, када је дошао у једну провинцијску варош, сазнавши да у околини постоји угашени вулкан са запрепашћењем и својеврсном гордошћу је узвикнуо: „Невероватно, имали су вулкан и пустили су да се угаси“ - или, још бољи је Молијеров Зганарел који

одговара Жеронту у „Умишљеном болеснику“ на његову примедбу да се срце код човека налази на левој страни: „Да, то је некада било тако, али ми смо све то изменили и ми сада лечимо по сасвим новој методи“. На стални упит научника шта ћемо у том случају са аутентичним и веродостојним чињеницама, нови ревизионисти одговарају: „Утолико горе по чињенице“!

Овако, по спољњем и унутрашњем задатку, медијске трагикомичне манипулације узрокују и сасвим нови говор, стил и језик. Анри Бергсон каже: „Живот нам се представља као извесна еволуција у времену, као и својеврсно заплитање у простору. Посматран у времену, он је стално напредовање једног бића које без престанка стари – то значи да се никада не понавља. Гледан у простору, он пред нашим очима излаже елементе који су тако тесно повезани међу собом, јер су створени искључиво једни за друге, да ниједан од њих не би могао истовремено припадати двома различитим организацијама – свако је живо биће створени систем појава који се може укрштати са свим системима. Стална промена изгледа, непоновљивост појава, савршена индивидуалност једног низа затвореног у себе самог, то су спољашњи знаци (стални или привидни мало је важно) који деле живот, сложеност, интерацију од просте механике говора о човеку и његовом деловању у прошлости“. Нигде се не тражи савршенство говора, језика и стила као што је то радио, на пример, Гистав Придом.

Међутим, наше медијске звезде – „ревизионистички историчари“ - и публицисти терају по староме: управо онако како је то записао Радоје Домановић пре сто година : „Говорник (ако је патриота) треба да има леп, китњаст стил, да уме да одушеви слушаоце, да помене крв и нож и ханџар и ропске ланце и борбу и да се баца фразама“. А, по њему, такав „велики народни родољуб“ могао је да се купи за „неколико гроша“. Мало су мудрији они „лепи за сликање“, са звучним титулама, Гогољевском „мисаоном физиономијом“, јер они улазе у расправе на јавним трибинама и телевизији, са постојаном сигурношћу и спектакуларним самообожавањем, али у ствари „разговарају са старим писцима без „снебивања“, чак и уместо њих дају компетентне одговоре, без упитаности да ли су „стари писци“ могли то научно да верификују, понекад заборављајући да је то обично нагађање и лична импресија. И како би дотични Гогољ рекао: „Њима се чини да они то јасно виде и истраживање се свршава овим речима: Дакле, тако је то било, дакле, ето који је то народ! Дакле, ево с ког гледишта ваља ствар разматрати“. Затим новорођену истину распростиру по свету, задобијајући себи присталице и поштоваоце, отварају се посебни фондови, неформалне групе, које не питају – где су вам аутографи, где аутентични извори, поуздани писци, методолошко утемељење... Отуда се једно прича у ужем кругу јавних трибина, друго пред телевизијским камерама, треће у дијаспори, четврто у Београду, а пето у Загребу, шесто у унутрашњости, а седмо за катедром у престоници, осмо на научном скупу, а девето у високотиражним новинама – и тако у круг. Не преостаје нам ништа друго него да узвикнемо, хватајући се за главу, као Лабишов јунак: „Једино Бог има право да убије ближњега – самог себе“! Када смо већ код створитеља света, упорабимо или употребимо (како вам драго) Библију, у којој стоји: „Тешко ономе

ко саблажњује, боље би му било да му воденички камен вежу око врата и да га баце у морске дубине“. Само у Србији има све мање воденица, али нема мора!

И на крају, треба дати оговор на питање које се намеће „у коме кључу треба читати XX век“? То нам може одговорити, за сада, само савремена филозофија историје. Питање је да ли су „ревизионистички историчари“, политичари и медији спремни да прихвате тај филозофски песимизам? За филозофију историје XX век је врхунац цивилизацијског зла којег је изнедрио човек. Многа „далека и мрачна времена“, такође пуног човековог зла, била су условљена његовом примитивношћу, нагонска. Међутим, зло XX века производ је моћи људског ума – од организације друштва, државе и промовисања вођа, до невероватног удела научних достигнућа у „производњи зла“ и ритуалу злочина. Да ли је у питању само голи интерес (политички или економски – свеједно је) за постизање „вечног историјског настојања у тежњи за светском моћи“ или „освајањем света“ или „освајањем главних планетарних природних ресурса за преживљавање“? Да ли је човек и када већ скренут са свог природног колосека развоја, а да му није дата могућност „просветљења“? За Жака Ле Гофа, творца нове историје (са Пјером Нора) XX век још се увек налази „између сећања као напасти, односно мисли о прошлости које се човек не може ослободити, историје садашности и фасцинација моделирањем будућности“. Отуда је, по нашем мишљењу, тако почетничко, неуко и неразумно моделирање историје од стране „ревизионистичких историчара“, стварање хаоса. Дотични директор некада угледног историјског института јавно се залаже да се установе такве врсте морају прилагођавати савременим променама и лишавати „комунистичких заблуда“. Не споримо да он има право да води политику института по властитом нахођењу и прилагодљивости, али то више није наука.

Каква је култура сећања на савезничко бомбардовање у суседним земљама? Мађари су издали две књиге докумената, позамашног обима, с посебним одбором на учинак совјетске авијације. Хрвати приступају томе у домену историографије, брижљиво прикупљајући документе, објављујући прве мање расправе. Аустријанци, чији је Винер Нојштат и други индустријски војни центри немачког Трећег рајха, потпуно разорени до јуна 1944. године – ћуте. У грчкој историографији постоје спорадични медијски и научни чланци неутралног карактера. А Румуни? Румунија је пет пута више производила за немачку војну индустрију од Србије и имала је пет СС дивизија на Источном фронту! Словенци тек разматрају да ли је то битно за њихову културу сећања!

Медији су у овом случају напросто немилосрдни, као и они који насилно мењају идолошке матрице понашања. Српска медијска култура сећања није достигла крајњи ниво, као нпр. румунска, али је на најбољем путу да то достигне. Ради се о томе да је 2002. године на централном букурештанском тргу подигнут монументални „Споменик америчким јунацима“ на коме пише: „У знак успомене на 378 америчких војника палих на дужности за време Другог светског рата за слободу Европе и славу САД“! Ради се о америчким пилотима који су оборени приликом бомбадовања нафтних поља и стратешких војних објеката у градовима који су радили за Немце, углавном од априла – октобра 1944. године. Чак је и Мирча Елијаде, чувени амерички антрополог румунског порекла, изјавио у

медијима да су бомбардовања савезника, посебно априла 1944. године била готово на нивоу „научно-систематског уништавања Букурешта и других градова у којима је погинуло више десетина хиљада људи“. Наши медији су то прокоментарисали на различите начине од тога да је таква политика плитка, други су цитирали румунске угледне научнике који су тврдили да је то поново румунско „улизиштво“, „подаништво“, „робовске душе опортунистичких политичара“, „да то изазива гађање“, јер Румуни подижу сваки пут нови споменик када се промени власт и „светски господар“, итд. С обзиром на све оно што смо изнели у свом научном есеју, покушајмо да аналитички поступак доведемо до нивоа уопштавања у историјској науци.

Који разлози су навели команду америчке 15. армије да њихове ваздухопловне снаге бомбардују Београд, као и друге градове у Југославији, а посебно у Румунији, Мађарској и Аустрији? Прво, подручје европског југоистока је било под немачком окупацијом и третирано као „немачки допунски привредни простор“. Друго, Београд је био изузетно значајан саобраћајни и индустријски центар који је радио, као и многи градови на окупираним територијама Европе, за немачку војну индустрију. Треће, од када је престао сваки покрет отпора у граду, који је био изражен од стране скојевских група одмах после капитулације земље, као и уништење београдске партијске организације до марта 1942. године, Београд је живео животом „пацификованог и квислиншког града“. Обавештајне службе савезника, као и партизана, имали су податке да је само у ваздухопловној индустрији која је радила за Немце радило преко 5. 000 радника и инжењера, да су нормално радиле основне и средње школе са великим делом предратног просветног кадра, да је казалишни живот био као и пре рата, да је било отворено преко 300 адвокатских канцеларија, да су чак и повећани капацитети здравствене службе доласком избеглица из Хрватске и Босне и Херцеговине и да су лекари и медицинске сестре лечили немачке официре и војнике исто као и Београђане (који су тако излечени настављали да и даље убијају Србе, Јевреје и Роме), да се ниједан генерал кога је Милан Недић ослободио из немачких логора није активирао у антифашистичкој борби, да су готово сви значајнији припадници интелектуалне и научне елите потписали „Апел“, да је око 1. 000 студената из угледних грађанских породица отишло добровољно на студије у нацистичке земље, да је око 25. 000 Београђана отишло добровољно на рад у Немачку, итд. – свима њима данас се одаје признање зато што су се „одупрли комунистичкој куги“! Четврто, Београд је у ратној стратегији од стране Савезника третиран исто као и сви такви градови и стратешки војни објекти на југоистоку Европе.

Иштана крају научнику преостаје него да извизуре критичке историографије понуди једну овешталу балканску аналогију (можда ће то „ревизионистички историчари“ да схвате и као метафору!), поготово када од једне међу десетинама хиљада рутинских операција војног карактера у Другом светском рату праве националну трагедију, изграђују нову националну митологију и „историју завере“. Уз то, трагају за неким моралним принципима, перфидностима савезника. Међутим, нека одговоре „ревизионистички историчари“ ко од субјеката Другог светског рата није водио перфидну политику и политику властитих интереса. По

којој то логици су Американци и Британци требали да гину за Србе, поготово када је та Недићева Србија била једна од најквислиншкијих „држава“ у Европи. Само се треба с тим храбро суочити и не измишљати кривце – Тито, Коча, Комунисти, зли Немци, али и зли Американци. Или, оптуживати Британце да су издали Дражу Михаиловића. А није ли Дража Михаиловић својом стратегијом чекања издао прво Британце, па онда и самог себе. О влади у Лондону да и не говоримо – осим протоколарне посете генерала Душана Симовића приликом доласка у Лондон 1941. године, Винстон Черчил није до краја рата више желео да види било кога члана те владе. И у томе је, дабоме, величина Слободана Јовановића, данашњег „српског генија“ који се цинично смеши са новчанице од 5. 000 динара, а јадни Никола Тесла једва да је заслужио новчаницу од 100 динара! Е то се у науци зове цивилизацијска срамота, права слика „ревизионистичких историчара“ и владајућег естаблишмента! Да ли први још увек иду у архиве и стрпљиво трагају за новим изворима? Да ли други осим својих заблуда познају и Кантову етику? Зашто то питамо? „Сваки човек који поштује себе, који, дакле, себе не понижава, који не пузи пред другима, може поштовати и друге“ - поручује Имануел Кант универзални етички принцип самопоштовања човека и поштовања других.

др Игнат Криворов
Секција за војну историју
Војне академије Г. С. Раковски
Софија - Бугарска

ГРАНИЧНИ КАРАКТЕР ВОЈНОИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ

Војноисторијска наука бави се, уопштено говорећи, проучавањем ратова и оружаних сукоба. Они су као сложене друштвено политичке појаве предмет изучавања и других друштвених, природних и техничких наука одвојено од опште историје и војне науке. Војноисторијска наука је, пре свега, систем знања о војно-стратешком карактеру ратова, приступима за њихово спречавање, припремама земље и оружаних снага, о законитостима, принципима и способностима за вођење оружане борбе и др. Са своје стране, општа историја изучава рат као друштвену појаву, повезану са конкретним током и законитостима историјског развитка.

Ограничен обим рада не дозвољава да се упуштамо у детаљне описе предмета, садржаја, функција, методологије и методике историјске, војноисторијске и војне науке. Ово је неопходно за конкретни циљ истраживања, које захтева гранични карактер и самосталност војне историје као науке. На жалост, истраживачи том проблему нису посветили довољно пажње. У постојећој литератури тиме се више баве руски аутори, на које се, пре свега, позивамо.

О месту војноисторијске науке обично почне да се говори када се открива садржај историјске или војне науке. Општа је тежња да се војноисторијска наука присаједини једној или обема наукама. Међутим, веза између три науке по предмету, карактеру, средствима и циљу истраживања јавна је и јасна. Њено објашњење поставља неколико важних навода¹.

На првом месту треба истаћи да три науке не споре, ни присвајају за себе предмет истраживања. Оне од општег предмета интересовања узимају одређене групе законитости, веза, односа и особина. Војноисторијска наука представља одређени систем знања, има сопствену логику развоја, заснована је на одређеним

¹ Вж. Логин, В. *Диалектика военно-исторического исследования. Москва, 1979, с. 13-21.*

законитостима објективне стварности, а које се односе на ратове, оружане конфликте и оружане снаге. Она, пре свега, изучава узрочно-последичне везе и односе, у средишту њеног интересовања су настанак и развитак војноисторијских чињеница, догађаја и процеса. Војна историја усредсређује своју пажњу на суштинске проблеме, оно што је потребно, анализира одређене законитости описујући посебности и механизме њихових дејства у зависности од конкретних историјских прилика. Она посматра структурална и функционална својства и везе претходних ратова. Притом, она их изучава у “вертикалном” разрезу – од давних до савремених ратова и оружаних конфликта. За војну историју примарну функцију има историјски метод спознаје.

Заједно са другим догађајима из прошлости, општа историја бави се и ратовима. Њена интересовања се, међутим, не поклапају са интересовањима војне историје. Општа историја проучава ратове с аспекта њиховог политичког, економског и дипломатског значаја, као друштвену појаву – каква је њихова улога у животу целог друштва, какав утицај имају на поједине процесе у њему, то јест, са тачке гледишта општег тока и законитости историје. За војну историју ти проблеми нису примарни. Она се, пре свега, бави историјом ратова, војне вештине, оружаних снага и тако даље.

Војну науку интересује актуелно стање предмета истраживања, да би израдила начела за вођење, пре свега, будућих оружаних сукоба. Због тога, она изучава рат с аспекта његових структуралних и функционалних веза и односа. Војна наука проучава свој предмет интересовања у хоризонталном пресеку. Он у том процесу у први план истиче логички метод спознаје, а везе настанка и узајамне односе ставља у други план. У том смислу може да се говори о извесној разноврсности у усмерењима истраживања. Упркос тога циљеви истраживања војне историје и војне науке тесно су повезани.

Друга особина је повезана са обимом и оквиром интересовања других наука. Тако војна историја изучава, не само настанак и промене у војсци и оружаним формацијама, њихово место и улогу у општој логици историјског процеса, него и многобројне аспекте свих догађаја из војне прошлости који се налазе изван непосредног интересовања опште историје. Она ратове посматра првенствено као социјално-политичку појаву, као посебну карактеристику друштва на одређеној етапи његовог развоја. Она само дотиче одвојене проблеме уређења оружаних сила и одбрамбених могућности земље. Ван непосредног интересовања опште историје остају проблеми који су важни за војну и војноисторијску науку попут: ратне вештине, војне теорије, историје видова и родова оружаних снага и друго. Предмет војне и опште историје тесно се приближавају, али углавном остају у сфери историје ратова. Војноисторијска наука има своје специфичне садржаје и задатке, који излазе ван оквира задатака опште историје у овој области научних истраживања.

Војна историја у ширем обиму изучава рат упоредо са војном науком. У првом реду она изучава рат у свим његовим аспектима и елементима – оружаном борби, политичким, економским и дипломатским средствима и начинима

противдејства. Војна наука се, пре свега, интересује за оружану борбу, употребу трупа на ратишту и ратну вештину. Поред тога, предмет истраживања војне историје су и сви претходни ратови. Војна наука се више интересује за недавне сукобе, јер претпоставља да ће они у актуелном времену донети важне поуке. Очигледно је да војна историја има шире поље истраживања од војне науке.

Трећи извод односи се на карактер и форме знања. За војноисторијску науку је карактеристично да у свом истраживачком процесу она скупља, описује и објашњава велику количину војноисторијских чињеница. Уколико је тачна тврдња, да без закључака и уопштавања не постоји историјско истраживање онда је толико тачно и следеће – без чињеница нема историје. Док су за војну науку историјске чињенице, пре свега, илустрација у прилогу изведених закључака, за војну историју су оне основни радни материјал. Њихово дубље изучавање омогућава да се изради целовита слика настанка и развоја одређеног историјског догађаја. На основу чињеница се праве уопштавања и закључци који потпомажу војну науку.

У војној историји уопштавања не могу поништити улогу и значај чињеница. Они имају и чувају своју самосталну вредност. Добро прикупљене, систематизоване и објашњене чињенице показују суштину прошлих збивања и оно што је од вредности за данашњицу. Задатак историчара је да прикупи значајне документарне изворе и да представи њихово правилно тумачење и оцену. Тврдња да „извор може да буде користан само тада када истраживач добро зна шта да тражи у њему“ није тачна у потпуности. У изворима се налази део објективне стварности и они имају активну улогу у процесу спознаје.

У току анализе треба да се има у виду да свака од сукобљених страна има своје циљеве и интересе. То војноисторијске чињенице чини „вишеслојним“ и захтева њихово пажљиво проучавање. Са друге стране, налаже се постојано рачунање односа између објективног и субјективног у историјском догађају.

Војноисторијски документи (директиве, наређења, оперативни планови, оперативни дневници, прилози и др.) одликују се посебном терминологијом, начином излагања, карактеристикама посла, циљевима због који се састављају и тако даље. Њихово проучавање захтева пажљиву припрему. Потребно је и извесно упоређивање за прецизирање аутентичности докумената, пре но што буду коришћени као база чињеница. Посебну пажњу захтевају успомене (мемоари, дневници) појединих војних заповедника, учесника у конкретним ратовима и сукобима. Поједини истраживачи заборављају да су ти извори „елементи за историју, али не и сама историја; цигле зграде, али не и цела зграда; најчешће они представљају материјал за градњу са веома сумњивом вредношћу, зато што аутор распирује огањ дахом сопствених страсти и постаља се као центар света“². Наравно да је таква оцена помало оштра, али по правилу, поједине чињенице из успомена подлежу проверама.

² *Военната история и метода за нейното изучаване*. С. , 1897, с. 9.

Карактеристична црта војноисторијских истраживања је њихова хронолошкост. У војној науци не постоји обавеза да се сачува тај принцип. Зато историчар, за разлику од војних истраживача хронолошки прати догађаје. При том, како је већ напоменуто, војноисторијска истраживања траже генетске везе, док војнотеоријска траже структуралне. Намеће се закључак, да се по карактеру и форми знања војна историја разликује од војне науке.

Четврти извод се своди на то да су циљеви истраживања и функције војноисторијске науке тесно повезани са војном науком, али имају доста заједничког и са општом историјом.

Једна од основних особина војноисторијских истраживања је неопходност комплексног приступа при проучавању догађаја и чињеница. Тако да, уколико историчар истражује развој ратне вештине у одређеном рату, он је дужан да анализира његову везу и зависност од нивоа војнотеоретских схватања о рату, саставу оружаних снага, убојним средствима у наоружању и другим показатељима који карактеришу саставе супротстављених снага. Ограничавање само на опис припрема и тока операција не омогућава да се постигне важан циљ изучавања историјског искуства и добијања поука значајних за садашњост.

Са друге стране, да би се у потпуности стекла научна вредност, није довољно да војна историја опише ратове са теоријске тачке гледишта, не само да покаже примењивање принципа у зависности од ситуације, не само да обухвати читав развој војне вештине, него “пре свега, да се стави у везу са општом историјом, која је већ стекла сасвим научни карактер.... То је једини начин да се у потпуности и оправдано разуме војна историја, да се открије суштински разлог ратних догађаја – разлог, који нема само војни већ и друштвени карактер“. Истовремено важи и обрнуто – од војног стања једног народа и начина, на који тај народ ратује могу да се утврде “други елементи из његове историје, зато што је једно везано са другим и у мисли се решава као начело, а дејство као ефекат“³. Ова размишљања из ранијег периода посматрања војне историје као науке су валидна и данас илуструју њену везу са општом историјом.

Сваки рат је судар супротстављених политичких, војностратегичких, економских и других циљева сукобљених страна. Он обухвата делатност огромног броја људи, који су ратовали у различитим оперативно-стратегичким поставкама и физичко-географским условима ратне позорнице.

Војноисторијска истраживања су усмерена ка минулим ратовима, који су сами по себи непоновљиви и непроменљиви. Ово налаже упоређивање истраживаног догађаја са претходним, како би се открило посебно и дао одговор на питање да ли постоји или не постоји развој. Непоновљивост војних конфликта захтева изузетну савесност при истраживању чињеница и формулисању закључака.

Војна историја има врло сличан заједнички појмовни апарат како са општом историјом, тако и са војном науком. Процес преузимања почиње далеко

³ Пактам, с. 17, 19.

у прошлости, али и даље траје. Војна историја војној науци, будући да је настала пре ње, пружа такве појмове попут, боја, сукоба, операције, битке, кампање и других, који се са развојем војне теорије повезују на различите начине са једном или другом компонентом ратне вештине. Тако на пример, у старом и средњем веку сукоб је стратегијска категорија. Најчешће то је решавајућа битка армија две зарађене стране, која води до победе или пораза у рату. У новијем времену сукоб постаје оперативни појам и подразумева борбена дејства у току операције чији је циљ реализација неког другостепеног задатка.

Развој војне теорије и праксе уводи нове појмове, које војна историја користи. Тако се у првој половини прошлог века јављају појмови попут ваздушног рата, тенковског рата, муњевитог рата, тоталног рата, дубоке операције и друго. Последњих година продужује се процес обogaћивања речника кроз нове категорије и појмове за ратове и операције (за подржавање, наметање и очување мира), за поделу оружаних снага (активне, за развијање, основне снаге за одбрану, резервне) и друге.

Појмовни апарат опште и војне историје трајнији је и конзервативнији. Узрок томе не лежи у заосталом карактеру двеју наука, него у релативно већој постојаности појмова. То се односи, на пример, на такве појмове попут епохе, старог века, средњег века, новог века, савременог доба и другог.

Војна историја је гранична наука. Она има додирне тачке како са општом историјом тако и са војном науком. Неки од њених саставних делова су веома различити од неких делова опште историје. Њима могу да се додају и тумачење извора, археологија и археографија. Тако на пример, тумачење извора, које служи да помогне непосредни истраживачки рад историчара има за задатак да осмисли основна питања, која се јављају приликом истраживања свих историјских извора. Општи методолошки принципи и правила за проучавање извора, важе за све истраживаче прошлости.

Развој људског друштва обухвата низ догађаја, случајева и чињеница. То су скупови и вашари, преврати и атентати, изградња индустријских предузећа, отварање школа и библиотека, ратови и оружани сукоби и тако даље. Зато је општа историја скуп одвојених историја друштва, уз коју иде и војна историја. Војноисторијска наука је, попут других наука, самостална, са својим предметом изучавања и специфичном методологијом и методиком. Како је већ речено, војноисторијска наука се бави знатно ширим кругом проблема који се односе на ратове и оружане сукобе. Друго је питање, да она својим допунама потпомаже општу историју да пружи веродостојнију слику прошлости.

И војна наука има аспирације према војној историји. Неки војни теоретичари војну историју постављају као саставни део војне науке. Шта више – дефинишу је као историју војне науке. Ово је тачно толико колико је предмет истраживања војне историје прошлост великог дела саставних грана војне науке. Ту спадају проблеми који се односе на настанак и развој ратне вештине, изградње оружаних снага, војнотеоријске мисли, војне технике и др. У исто време се има у виду, да промене у оружаном борби и карактеру ратова доводе до проширивања веза

војне науке са друштвеним, природним и техничким наукама и одвајања од њих посебних грана научних знања, који су органски повезани са војном науком, те су усмерени непосредно према обезбеђивању потреба војног дела.⁴ Овде се наравно ставља и војна историја, која даје поуке из прошлих ратова.

Покушај да се војноисторијска наука представи као део војне науке је нереалан и с тим у вези могу да се наведу следећи аргументи⁵:

На првом месту може да се назначи, да војноисторијска наука користи, пре свега, историјски, а војна наука теоријски метод знања. Историја одражава ток друштвеног развоја у његовом конкретно-хронолошком облику, док га теорија представља апстрактним појмовима.

Како је већ речено предмет проучавања војноисторијске науке је знатно обимнији од предмета војне теорије. Прва изучава војну делатност државе, мирнодопске и ратне периоде у животу нације, народа и државе. Наравно да све то по свом обиму не може да буде део војне науке као целине јер се она ограничава само на војну проблематику. Војноисторијска наука своје истраживање не представља више као хрестоматију са хронологијом и описе ратова и оружаних сукоба. Тај степен развоја одавно је превазиђен. Њен производ је анализа догађаја са закључцима и препорукама.

Следећи аргуменат је везан са функцијама и задацима две науке. Код војноисторијске они су знатно разноврснији. Она има значајну социјалну функцију, учествује у изградњи погледа на свет и васпитању личности. Игра важну улогу у формирању преко потребних квалитета војних делатника. Војна наука им, пре свега, даје научна знања повезана са професионалним обавезама.

Не мање важан је четврти аргуменат, који има у виду различиту перспективу пред два наукама. У будућности, чак и ако не буду сасвим нестали, ратови више неће бити тог типа и традиционални попут досадашњих. То ће неизбежно довести до замене свега битног као и појмовно-категоријалног апарата војне науке. Неки зато предпостављају, да ће војна наука, као посебан сегмент војних знања изумрети, односно да ће бити непотребна. Она ће ући у састав војноисторијске науке и изучаваће се са истим циљем са којим се изучава историја.

Тежња за истицањем и величањем сопствене науке не постоји од јуче. Пре више од две стотине година француски филозоф и математичар Жан Д'Аламбер написао је са иронијом: "Не постоје научници који не би са јаком жељом ставили у центар свих знања науку коју они разрађују, на сличан, на који су први људи стављали себе у центар света, уз убеђење да је свемир створен за њих".⁶ Надамо се, да нас објективне околности неће сврстати уз горе наведене, ако прихватимо да је војноисторијска наука одвојена и самостална, макар и гранична наука, која има свој предмет проучавања, који додирује, али се не преклапа са предметима опште историје и војне науке.

⁴ Советская военная энциклопедия. Т. 2, Москва, 1976, с. 184.

⁵ Вж М и х а л е в, С. Военная стратегия: подготовка и ведение войн нового и новейшего времени. Москва, 2003, с. 10-11.

⁶ К е д р о в, Б. Классификация наук, Т. 1, Москва, 1961 с. 8-9.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Istvan Vasary, Cumans and Tatars - Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365, Cambridge 2005, pp. 230 + XVI

Номадски народи Кумани и Татари и њихов утицај на историју данашњег Балкана током средњег века су све до скорашњег времена представљали предмет проучавања уског круга истраживача-специјалиста. Иако се ова монографија не може сматрати пионирским подухватом, она представља први покушај да се досадашња сазнања синтетички у једну целовиту слику и самим тим заслужује да буде представљена нашој читалачкој публици, посебно када се има у виду да ова тема готово да није дотицана у српској историјској науци.

Иштван Вашари је углавном познат у својој матичној земљи и на страни по својој политичкој и дипломатској активности, с обзиром да је током последње деценије XX века служио као мађарски амбасадор у Турској и Ирану. Треба истаћи да је у питању цењени оријенталиста, професор турских и централноазијских студија на Универзитету Лоранд Етвеш у

Будимпешти. Међу његовим претходним делима истичу се монографије *Златна хорда* (Будимпешта, 1986) и *Историја унутрашње Азије у премонголској епохи* (Будимпешта, 1993), објављене на мађарском језику.

Cumans and Tatars подељени су на осам поглавља. У уводном делу (pp. 1-12) поред критичког представљања извора, Вашари је дефинисао појмове *Кумани* и *Татари*, први као етнички, други као чисто политички термин, што је сасвим оправдано, када се има у виду процес акултурације међу монголским дошљацима на јужноруским просторима и постепено нестајање њиховог етничког идентитета. Прво поглавље, *Cumans and the Second Bulgarian Empire* (pp. 13-56), упркос свом наслову, окренуто је пре свега проучавању улоге Бугара и Влаха у обнови бугарске средњовековне државе и међусобних односа два етничитета. Аутор ипак није пропустио да укаже на значај Кумана у овим догађајима, истичући да

је: “њихова свеprisутност у ратовима и биткама на Балканском полуострву била добро позната савременицима, који су били свесни да без куманске војне помоћи ниједна од зараћених страна није у стању да оствари победу над противником” (р. 54). У следећој целини пажња је усмерена на кумански војни елемент као кључни фактор у односима између три силе које су се међусобно бориле за превласт у региону: Бугарске, новоствореног Латинског царства и Никејског царства, наследника византијских државних традиција после 1204. године и пада Цариграда у руке крсташа У овом одељку, насловљеном *Cumans in the Balkans before the Tatar Conquest 1241*. (pp. 57-69) аутор је истражио и два таласа куманске емиграције крајем тридесетих година и четрдесетих година XIII века, узрокованих монголским напредовањем из централне Азије.

После монголске инвазије 1241-1242. године, области јужно од Дунава нашле су се у њиховој сфери утицаја и два наредна поглавља у овој књизи *The First Period of Tatar Influence in the Balkans 1242-1282*. (pp. 69-85) и *The Heyday of Tatar influence in the Balkans 1280-1301*. (pp. 86-98) баве се монголском балканском политиком, њеним циљевима и средствима којима је она остваривана. Друга целина тематски је везана за личност и дело моћног татарског господара Ногаја који је крајем XIII века имао изузетно велики утицај на земље јужно од Дунава, практично кројио балканску политику и чије сизеренство су признавале Бугарска и Србија, док је Византија рачунала на његово савезништво у остваривању својих политичких циљева.

За домаће читаоце би вероватно најзанимљивија била глава *Cumans and Tatars on the Serbian scene* (pp. 99-113). Нажалост, на овом месту Вашари се ограничио само на опис и краће разматрање појединих збивања у Србији у којима су Кумани и Татари узели учешћа, попут византијско-татарског напада на Србију 1282-1283, сукоба српских владара Милутина и Драгутина са локалним господарима Браничева и Видина и битке код Велбужда 1330. године. Због уског посматрања појединих догађаја, аутор није могао да ухвати суштину српске политике према Подунављу крајем XIII века и није уочио повезаност татарских напада на светогорске манастире почетком XIV века и њиховог каснијег појављивања у српској служби. Но, чак и на овај начин, користећи паралелно српске, угарске и византијске изворе, Вашари је дао не мали допринос, показујући колики су значај имали источњачки најамници у држави Немањића и исправљајући на адекватан начин одређене недоумице, пре свега хронолошке природе.

Слична оцена, тј. неповезаност и расцепканост на мање целине уобличене око појединих догађаја у којима се појављују Кумани и Татари, може се изрећи и за наредна поглавља: *Cumans in the Byzantine Service after Tatar Conquest 1242-1333* (pp. 114-121) и *The Tatars fade away from Bulgaria and Byzantium* (pp. 122-133). Међутим, последња глава књиге, *The Emergence of Two Romanian Principalities in Cumania 1330, 1364* (pp. 134-165), много је темељније одрађена и представља можда најсветлију тачку Вашаријевог опуса. Иако говорећи о почецима државности Влашке и Молдавије, просторно излази из балканских оквира, он остаје и даље везан за

основну нит свог претходног излагања, надовезујући се на куманскотатарски утицај у Подунављу. Испреплетаност бугарско-влашких односа, покретљивост татарских војски и куманских насељеника чине незаобилазним проучавање степских народа на простору северно од Дунава у вези са њиховом активношћу на Балкану. Низом практичних примера аутор је показао колико су истраживања из области историјске географије, топономастике и антропомастике неопходна приликом одређивања степена куманског насељавања и монголског политичког утицаја на образовање двеју поменутих кнежевина, али и колико треба бити обазрив при извођењу коначних закључака.

Колико су поједина питања у вези са средњовековним балканским просторима и данас предмет научних расправа, показује јак одјек на који је Вашаријево дело наишло и подељене критике у стручној јавности. Оно није наишло на добар пријем код неких историчара, при чему су као главне замерке биле навођене недостатак објективности, коришћења релевантне литературе, али и наводне националистичке предрасуде које представљају наставак одређених политичких тежњи рефлектованих у мађарској историографији XIX и XX века.¹ Ове примедбе углавном потичу из чињенице да аутор не признаје теорију дакороманског континуитета и у начелу заступа тезу о сеоби влашког становништва северно од Дунава крајем XII века,

објашњавајући на тај начин настанак етничког нуклеуса данашњих Румуна. Други недостаци углавном су у вези са ограниченим обимом самог дела. Вашари је потпуно изоставио односе Византије и Ил-каната (монголске државе на простору данашњег Ирана и Ирака) и свесно избегао да, заједно са Куманима и Татарима, проучава улогу још једног степског народа - Јаса (Алана) и њихово присуство у Србији, Бугарској и Византији. Исто тако, аутор је у анализи интеграције и асимилације номадског живља на Балкану чини се, недовољно пажње посветио неким факторима који су утицали на овај процес, попут њихове верске припадности.

Вашаријева монографија, бавећи се мало познатим моментима средњовековне историје југоисточне Европе, отвара нова питања, пре свега колики је био утицај и значај Кумана и Татара за потоња османска освајања. Треба такође узети у обзир да она представља плод дугогодишњег рада на прикупљању изворне грађе, њеном проучавању и систематисању. Позналац персијских и арапских писаних средњовековних споменика, који су од непроцењиве важности за проучавање историје евроазијског степског појаса, аутор је био у могућности да их критички упоређује и из њих допуњава материјал који се може извући из византијских и словенских извора. У великој мери, он је успео да превазиђе највећу препреку коју ова тема намеће пред сваког потенцијалног истраживача - лингвистичку и културну баријеру у фрагментарној и раштрканој изворној грађи. Уз то, не ограничавајући се само на казивања савременика, аутор је, када год је то било могуће, користио резултате до

¹ Нарочито је на ове пропусте указао амерички историчар румунског порекла Флорин Курта у два наврата у *The Medieval Review*, Ann Arbor: University of Michigan (доступни у електронском облику на сајту <http://quod.lib.umich.edu/t/tmr>)

којих су долазили истраживачи сродних дисциплина - археологије и антропологије. Иако сазнајна и истраживачка вредност Вашаријевог дела варира када су поједина поглавља и мање целине у питању, лакоћа којом аутор пише на енглеском језику и његов динамични стил представља са тачке гледишта обичног читаоца веома важну

позитивну црту овог опуса. Узимајући у обзир претходно наведне замерке, *Кумани и Татари* остају корисно и интригантно штиво, које из сасвим другачије перспективе од оне на коју смо до сада навикли осликава етничка и политичка кретања на подручју југоисточне Европе током средњег века.

Александар Узелац

Edward j. Erickson, *Defeat in detail. The Ottoman Army in the Balkans, 1912 – 1913, Praeger Publishers, London - New York 2003, 345 pp, 31 maps, 50 tables and 3 appendices.*

Западну историографију током последње деценије, између осталог, карактерише и појачано интересовање за историју Османске империје. Тако се недавно у издању реномиране издавачке куће *Praeger Publishers* појавила књига америчког историчара Едварда Ј. Ериксона *Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans, 1912 - 1913*. Због врсте тематике коју третира, обима и методолошких поставки аутора књига заслужује посебну пажњу домаће стручне јавности пошто балкански ратови представљају једну од најважнијих стајних тачака историје балканских народа на размеђи XIX и XX века. Због сложености узрока и дубине последица историја тих сукоба је често била објекат различитих историографских и квазиисто-

риографских опсервација, а често и манипулација. Иако су балкански историографи током минулог века у најзначајнијим цртама успели да расветле узроке, ток и последице балканских ратова, ти догађања и данас привлаче пажњу историчара потеклих са простора балканских земаља, а све више и историчара са западноевропских и америчких простора.

Име аутора ове књиге, Едварда Ј. Ериксона, до сада није било познато домаћој јавности. Стручна јавност би свакако при првом погледу на насловну страну дела очекивала да се ради о искусном истраживачу, добром познаваоцу балканске историје и историје Османског царства. Слободно се може рећи да Ериксон то свакако није.

Наиме, Едвард Ериксон је рођен у Норвичу (држава Њујорк, САД). Током дугогодишње војне каријере службовао је као артиљеријски и пешадијски официр у 509. падобранском батаљону, 8. механизованој дивизији, 24. пешадијској дивизији и низу других јединица америчке војске. Учествовао је операцији *Пустинска олуја* у својству оперативног официра једног артиљеријског дивизиона 8. оклопне дивизије. На тој дужности је учествовао у бици код Вади Ал Батина. Касније је службовао у командама НАТО – а у Измиру и Напуљу, а потом и у команди IFOR – а у Сарајеву крајем 1995. године. Пошто је школујући се уз редовне војничке обавезе стекао звање МА (master agree) историје на универзитету *St. Lawrence* октобра 1997. године је пензионисан у чину потпуковника и од тада ради као професор историје и директор средње школе у Норвичу. Привремено је од марта до октобра 2003. године био реактивиран, па је као експерт учествовао у операцији *Слобода за Ирак* у својству политичког саветника команданта 4. пешадијске дивизије генерал – мајора Реја Одиерна. Пре ове књиге написао је књигу о турској армији у Првом светском рату под насловом *Ordered to Die. A History of Ottoman Army in the First World War*, а ускоро треба да изађе из штампе и његова књига *The Sultan Army: A History of the Ottoman Empire, 1300 – 1923*. Све три књиге издала је кућа *Praeger Publishers*.

У композицијском смислу књига се може поделити на три дела. Први део садржи предговор и уводне напомене, други – главни део састоји се из једанаест поглавља у којима је изнета проблематика којом се аутор

бавио, док се трећи део састоји из три посебна прилога. На крају књиге се налазе селективна библиографија и регистар личних имена и географских назива.

Изузетан значај за разумевање садржаја књиге има први део. Наиме, у предговору и уводним напоменама аутор је у најосновнијим цртама изложио сопствене методолошке поставке. Аутор је истакао да је његова намера да на основу прегледане архивске грађе која се чува у турским архивима и званичних историја балканских ратова које је израдио и публиковао генералштаб турске армије напише историју турске армије током балканских ратова. Ипак, садржај књиге је демантовао ауторове поставке. Јасно се види да је аутор током писања књиге постепено напуштао идеју о писању историје турске оружане силе и све се више орјентисао ка писању опште војне историје балканских ратова. Иако су фондови турског војног архива веома богати грађом о балканским ратовима аутор ове књиге је користио само фондове команди турских Западне и Вардарске армије, као и команде Струмичког корпуса неконсултујући архивску грађу турске врховне команде и осталих њених потчињених састава који су учествовали у ратним операцијама. Сем тога, потпуно некритички и, готово, апологетски став према званичним историјама балканских ратова турског генералштаба додатно је оптеретио ауторов приступ и умањио историографску вредност дела. Пошто је намера о писању универзалне историје балканских ратова евидентна, сем оскудног коришћења турске архивске грађе, приметно је потпуно игнорисање извора српске, бугарске, грчке и црногорске провенијенције

као и историографских дела насталих радом југословенских, бугарских и грчких војноисторијских институција сем помињања једне кратке историје балканских ратова коју је издао Директорат за војну историју грчког генералштаба (*A Concise History of the Balkan Wars 1912 – 1913*, Army History Directorate, Athens 1998). Такав методолошки приступ се крајње негативно одразио на начин излагања основне материје књиге.

У хронолошком смислу, излагање резултата истраживања започето је са 1877. годином. Оправданост таквог одређивања граничних година истраживања чини се, у најмању руку, сумњивом пошто је веома дискутабилно колико је пораз турске армије у рату 1876 – 1878. године утицао на реформисање турске оружане силе. Недвосмислено, младотурска револуција 1908. године је умногоме била један од важних фактора свеукупних реформи османског друштва чији је саставни део била војска. Ако се, пак, желео шири преглед узрока и тока војних реформи у деветнаестовековном турском друштву много природнија граница би била 1826. година. Аутор се упустио и у анализу узрока и последица Источног питања у освит XX века, а да претходно није консултовао релевантну стручну литературу, па је тако корелација између турских војних реформи и спољнополитичких околности у којима су се те реформе изводиле остала потпуно неосветљена и на моменте често конфузна. Такође, аутор је једно поглавље посветио стању турске армије непосредно пред почетак балканских ратова. Тај сегмент књиге заслужује похвалу пошто је аутор успео да на изузетно концизан и прегледан начин представи организацију, формацију и

ратне планове турске армије. У оквиру истог поглавља представљене су у краћим цртама и армије балканских савезника и њихови ратни планови.

Есенцију књиге представља приказ борбених дејстава турске армије и армија балканских савезника током балканских ратова. Посебна поглавља су посвећена дешавањима на трачком и македонском војишту. Међутим, аутор дешавања на тим ратиштима посматра као изоловане феномене нетражећи везе између војних операција у долини Марице и операција у долини Вардара. Готово симболичан простор је посвећен дешавањима на грчком и црногорском сектору ратишта током 1912. године. У закључним разматрањима аутор је дао оцену узрока турског пораза у балканским ратовима где се потрудио да дубљом анализом функционисања појединих сегмената турске војне организације у специфичним ратним условима извуче неколико ефектних закључака. Ипак, посебан проблем представља чињеница да луцидни ауторови закључци често не произилазе из чињеница изнетих у уводном и главном делу књиге.

На крају књиге се налазе три прилога који имају одређену историографску вредност. Први прилог се односи на турску авијацију као род војске који се налазио у том тренутку у фази настанка али аутор тог прилога није Едвард Ериксон већ Билен Јилмазер. Други прилог има изузетну изворну и документарну вредност пошто су на релативно малом простору, на изузетно прегледан начин представљени организација, формација и дислокација трупа турске армије непосредно пред почетак балканских ратова. Трећи прилог доноси упоредни преглед садашњих, старијих

и турских назива географских појмова што у изузетно великој мери олакшава читање књиге и праћење токова војних операција на појединим ратиштима.

Селективна библиографија коришћених историографских дела показује ауторово апсолутно непознавање достигнућа балканских историографија на овом плану. Уз поменути кратку историју балканских ратова грчког генералштаба аутор је користио само чланке српских, црногорских, македонских и бугарских историчара (Митар Ђуришић, Климент Цамбазовски, Петар Опачић, Новица Ракочевећ, Борислав Ратковић, Саво Скоко, Петар Стоилов, Момчил Јонов) који су објављени у зборнику радова *East Central Society and the Balkan Wars* који се 1987. године појавио у издању *Columbia University Press* – а, а чији су уредници Бела Кираљи и Димитрије Ђорђевић. Такође, приметно је и фаворизовање резултата турске историографије.

У техничком смислу књига је веома квалитетно урађена. Пошто се ради о књизи из области војне историје изузетно је важно то што излагање садржаја војних операција којима обилује књига прати представљање тока војних операција на посебним картама. Велики број тематских карата омогућава лакше праћење основног текста. Кроз велики број табела представљени су различити подаци статистичке природе

као и организацијско – формацијска структура како турске тако и армија балканских савезника. У погледу квалитета илустрација основну ману књиге представља недостатак фотографија које би на упечатљив начин допринеле илустрацији садржаја књиге.

Опште узевши, иако амбициозно замишљена, технички веома добро уређена и богато опремљена ова књига доноси мало тога новог у сазнајном смислу. Уместо очекиване дубље анализе основних елемената турске војне организације аутор је стручној читалачкој публици понудио дело у коме највише простора заузима опис војних операција што је захваљујући огромном труду старије генерације балканских историчара стручној јавности већ било познато. Тако се од замишљене историје турске армије добила крајње уопштене, само делимично заснована на архивским истраживањима универзална историја балканских ратова мале употребне вредности. На крају, стиче се утисак да књига иако није допринела унапређењу сазнања о учешћу турске армије у балканским ратовима ни у ком случају није ни служила за пласирање тенденциозних и сензационалистичких тврдњи. Једноставно, аутор услед низа професионалних ограничења није успео да у потпуности у дело спроведе замисао која, у основи, заслужује сваку похвалу.

Александар Животић

Shen Zhihua, Mao Zedong – Sidalin yu Chaoxian zhanzheng, Guandong renmin chubanshi, Guandong 2003, pp. 509 (Шен Цихуа, Мао Цедунг – Стаљин и Корејски рат, Гуандуншки народни издавач, Гуандунг 2003, стр. 509)

Корејски рат, као предмет историјских истраживања, представља неисцрпну тему за истраживаче многих земаља, а нарочито оних које су биле најдиректније умешане у овај конфликт. Иако је историографија правила смелије продоре у ову проблематику током Хладног рата, дела, како на Западу, тако и на Истоку, чији су закључци издржали тест времена и декласификовање брoјних докумената од почетка 90-их година, могу се набројати на прсте једне руке.¹ Тек завршетком Хладног рата и делимичним отварањем архива бивших комунистичких земаља, појавио се изворни материјал који је омогућио детаљније истраживање „врућих тачака“

овог глобалног процеса, међу којима је и Корејски рат.²

Кинеска историографија се дуго времена држала званичних ставова о Корејском рату, не улазећи у појединости око кинеске улоге у овом сукобу. Тек од краја 80-их и почетка 90-их година, када започиње интензивније отварање кинеске државе према свету и спровођење реформи, публикује се све више докумената из савремене кинеске историје. Иако су критичка издања докумената често приређена од стране надлежних комисија историчара, ипак нам она пружају много детаљнију слику о догађајима које истражујемо, него што је то раније био случај.³ Нажалост,

¹ Књига угледног америчког синолога Алена Вајтинга, *China Crosses the Yalu: The Decision to Enter the Korean War*, из 1960.г., представља један од успешних покушаја да се анализирају фактори који су довели до одлуке кинеског руководства да пошаље трупе у Кореју. Иако се аутор, у то време, могао ослонити само на објављене изворе, као и на америчке обавештајне податке, а који су му били доступни као аналитичару у угледној РАНД корпорацији, многи његови закључци били су потврђени декласификовањем релевантних извора и данас представљају један од путоказа у истраживању кинеске улоге у Корејском рату.

² У публикувању декласификованих докумената о Корејском рату предњачи часопис *Cold War International History Project Bulletin*, док у Русији, најважнија совјетска документа по овом питању, објављује часопис Института за далеки исток, РАН – *Проблемы Дальнего Востока*. У овом часопису, своја сећања на важне догађаје из историје совјетско-кинеских односа, објављивале су и значајне дипломате као што су Сергеј Тихвински и Андреј Ледовски.

³ Централни институт историјске документације КПК (*Zhongyuan wenxian yanjiushi*) публикује велике количине извора кроз најразличитије колекције докумената, од којих је најзначајнија за период после 1949.године *Jianguo yilai zhongyuan wenxian xuanbian* (Избор важних докумената од оснивања Народне Републике) у

ван домашаја, како домаћих, тако и страних истраживача, остају Централни архив Комунистичке партије Кине (Zhongyang dangan guan), као и највећи део Архива кинеског МИП-а (отворен је део фондова до 1960. године).⁴ Значајан извор представљају и мемоари кинеских званичника који су били укључени у доношење најважнијих одлука или, барем, били упознати са самим процесом одлучивања.⁵

На основу горе наведене изворне грађе, кинески историчари су се упустили у детаљно истраживање кинеске улоге у Корејском рату. Први значајни радови на ову тему појавили су се у САД из пера кинеских историчара који су отишли на америчке универзитете као професори и истраживачи. Два најзначајнија имена су Чен Ђијан (Chen Jian) и Џанг Шугу-

анг (Zhang Shuguang).⁶ Упоредо са овим радовима, и у самој Кини истакло се више истраживача који се баве историјом кинеске спољне политике, односима са Совјетским Савезом и САД у том периоду, као и специфичним проблемима везаним за Корејски рат. Ти научници су Ниу Ђун (Niu Jun), Јанг Куисунг (Yang Kuisong), обојица професори Пекиншког универзитета, као и аутор књиге коју приказујемо у овом раду – Шен Џихуа.⁷

Шен Џихуа је професор савремене историје на Источнокинеском педагошком универзитету у Шангају (Huandong shifan daxue). Поље његовог истраживања су совјетско-кинески односи, нарочито током Корејског рата. Књига *Мао Цедунг, Стаљин и Корејски рат* представља резултат вишегодишњих истраживања кинеске и руске изворне грађе.⁸ Аутор ове књиге провео је извесно време у Москви, истражујући архивске фондове у Архиву спољне политике Руске Федерације (АВПРФ), Руском центру за чување докумената најновије историје (РЦХДНИ – Архив КПСС-а, сада Руски државни архив социјално-политичке историје) и Архиву председника Руске Федерације

20 томова. Такође, веома су значајне и бројне колекције докумената (дипломатска, војна, економска итд.) кинеских лидера као што су Мао Цедунг, Џоу Енлај, Лиу Шаоћи, Денг Сјаопинг итд. Нека од најважнијих докумената у вези са последњом фазом грађанског рата и кинеском интервенцијом у Кореји, преведена су на енглески језик у књизи Zhang Shuguang, Chen Jian, *Chinese Communist Foreign Policy and the Cold War in Asia: New Documentary Evidence 1944-1950* (Chicago: Imprint Publications, 1996).

⁴ Ипак, историчари су успели да се домогну докумената из провинцијских архива, у којима има и значајних докумената и из ЦК КП Кине, али само за период 1949-1966. год. Међутим, питање доступности извора у многоме зависи од индивидуалне политике провинцијских власти.

⁵ Један од најзначајнијих извора мемоарске провенијенције, јесу сећања Маовог преводиоца са руског језика Ши Џеа – Zai lishi juren shenbian: Shi Zhe huiyilu (Поред историјских динова: Ши Џеова сећања), објављена у Пекингу 1991. и допуњено издање 1998. год., а 2004. год. изашли су делови сећања везани за совјетско-кинеске односе, под називом Zhong Su guanxi jianzhenglu (Сведочанство о кинеско-совјетским односима).

⁶ Chen Jian, *China's Road to the Korean War: The Making of the Sino-American Confrontation* (New York: Columbia University Press, 1994); Zhang Shuguang, *Mao's Military Romanticism: China and the Korean War 1950-1953* (Kansas: The University Press of Kansas, 1995).

⁷ Niu Jun, *Cong Yanan zouxiang shijie: Zhongguo Gongchandang duiwai guangxi de qiyuan (Од Јенана до света: Порекло спољних односа КП Кине)* (Fuzhou: Fujian renmin chubanshe, 1992); Yang Kuisong, *Mao Zedong yu Mosike de en en yuan yuan (Од љубави до мржње: Мао Цедунг и Москва)* (Nanchang: Jiangxi renmin chubanshe, 1999).

⁸ Ова књига је први пут објављена 1998. год. у Хонг Конгу, а ми овде приказујемо друго, допуњено издање из 2003. год.

(АПРФ).⁹ Тако је Шен Цихуа, на најбољи могући начин, успео да споји најновије резултате кинеске и руске историографије о Корејском рату и да, на првокласним изворима, ослика совјетско-кинеске односе током овог сукоба.¹⁰

Што се тиче структуре књиге, она обухвата пет основних поглавља, као и седам допунских расправа у којима аутор објашњава неке специфичне проблеме којих се није подробније дотакао у основном тексту (економска помоћ СССР-а Кини током рата, статус совјетских експерата у Кини, питање совјетске ваздушне подршке у Кореји итд.). Узевши хронолошки принцип као начин излагања, аутор полази од основа совјетске далекоисточне политике на крају Другог светског рата, па све до закључења примирја у Корејском рату, јула 1953.год.

У првом поглављу аутор анализира порекло совјетско - кинеског савеза у контексту уговора који су склопљени на крају Другог светског рата (Јалта, Први совјетско-кинески савез августа 1945.год.) и њиховог утицаја на Стаљинове ставове према кинеској револуцији и завршној фази Кинеског грађанског рата. Он

правилно закључује да Стаљин није полагао велике наде у победу кинеских комуниста, па је, настојећи да сачува стратешке добитке у Кини (Источнокинеска и Јужноманџурска железница, лука Лушун илити Порт Артур, економске повластице у Далијену итд.), концентрисао своје напоре на систематску изградњу севернокорејског режима, као најпоузданијег савезника у том региону.¹¹ Тек од 1948.год., тј. после великих победа комуниста на северу, Стаљин је одлучио да успостави значајније контакте са комунистичким руководством, преко личног изасланика у Кини – Ивана Коваљова.

У другом поглављу анализирају се основе совјетско-кинеског савеза, кроз три најзначајније посете, 1949. и почетком 1950.год. То су биле Микојанова посета седишту КП Кине у месту Сибайпо (јануар-фебруар), тајна посета Лиу Шаођија Москви (јун-август) и кулминација читавог процеса, посета Мао Цедунга Москви од децембра 1949. до фебруара 1950.год., када је и закључен нови савез Москве и Пекинга. Аутор посматра ове посете не само у контексту радикалне промене совјетске далекоисточне политике, у смислу почетка ослањања на Кину као главног савезника у Азији, већ, пре свега, као факторе који су довели до стварања амбијента у коме је, у Москви и Пјонгјангу, коначно донета одлука да се изврши ратно уједињење две Кореје.

⁹ Већину докумената о Корејском рату, које је аутор прикупио у Москви, критички је обрадио и објавио на Тајвану 2003.год., у тротомној колекцији докумената под називом *Chaoxian zhanzheng: Eguo dangan guan de jiemì wenjian* (Корејски рат: Декласификована документа из руских архива).

¹⁰ Аутор је, за разлику од многих својих колега и на Западу и на Истоку, успео да свеобухватно анализира своју тему, управо захваљујући коришћењу обимне кинеске и руске архивске грађе, што није чест случај у светској историографији. Аутори, који су добри познаваоци кинеске историје, не познају добро руску и, обрнуто, а најчешћи проблем је језичка баријера у оба случаја.

¹¹ Ипак, аутор не заобилази чињеницу да Стаљин није желео да апсолутно напусти комунистичку карту у Кини, снабдевајући Кинеску народно-ослободилачку армију (*Zhongguo jiefangjun*) запленим јапанским оружјем и систематским одлагањем повлачења совјетских трупа из Манџурије, да би се комунистима омогућило да заузму најповољније положаје. Тако је створена манџурска револуционарна база, кључ победе кинеских комуниста у грађанском рату.

Интересе и циљеве обеју страна током преговора, аутор објашњава у једној од пратећих расправа.

Управо зато два следећа поглавља представљају централни и најзначајнији део књиге. Они се односе на припреме Корејског рата и одлуку Кине да интервенише у Кореји. Ове две теме и данас, упркос многим изворима, представљају историографску контроверзу. Шен Цихуа је успео, доста подробно, да прати читав процес, али остале су многе недоречености око припрема за рат, његовог почетка, као и проблема саме кинеске интервенције. Он студиозно анализира доступну кореспонденцију између Москве и Пјонгјанга, као и промене у Стаљиновим ставовима око корејског уједињења, али, како је дошло до тако радикалног заокрета, остаје ван нашег домашаја.¹² Такође, кинеска улога у ратним припремама остаје још увек мистериозна. Аутор даје помало пасивну

улогу кинеској политици у целокупном процесу. Кључна питања у овом делу јесу: Колико су Кинези знали о Кимовим и Стаљиновим плановима? Њихов удео у корејским ратним припремама и, по нама, помало занемарена корелација – корејско уједињење и ослобођење Тајвана. Аутор је, у том циљу, пратио пребацивање корејских дивизија Народно-ослободилачке армије у Кореју. Као и разговоре Маоа и Кима у Пекингу у мају, али су, ипак, неки проблеми остали неразјашњени.¹³ Мај и јун 1950. год. остају најмрачнији период, пре свега, због апсолутне недоступности

¹² Током читаве 1949. године, Стаљин је, у више наврата, одбацио константне захтеве Ким Ил Сунга да започне ратне операције ка југу, да би, у телеграму од 30. јануара 1950. год., неочекивано дао зелено светло да започну ратне припреме. Кључно питање јесте – зашто је дошло до оваквог преокрета? Стаљин ће, у разговору са Кимом у Москви током марта-априла, навести да се *међународно окружење коренито изменило*. Шен Цихуа правилно тимачи ове речи у контексту стварања совјетско-кинеског савеза, што је померило равнотежу снага у Азији у корист комунистичког света, као и у контексту Стаљиновог познавања америчког документа NSC 48/1, с краја 1949. год., у коме су САД искључиле Кореју и Тајван из свог одбрамбеног појаса. Ипак, ови аргументи које користи целокупна светска историографија, пружају само делимично објашњење читавог проблема. Сliku би требало допунити и Стаљиновом потрагом за новим лукама у Кореји, пошто се морао одрећи оних у Кини, настојањем да се одврати америчка пажња са Европе на Азију, чвршићим везивањем Кине за Совјетски Савез итд. Ова питања ће још дуже времена бити врло актуелна у светској историографији (прим. аутора).

¹³ Шен Цихуа сматра да Кинези нису били упознати са совјетским деловањем све до маја и одбацује тврдње Ши Цеа да се током Маових разговора у Москви дискутовало о Кореји. Иако су кинески руководиоци били изненађени Кимовим тврдњама да му је Стаљин дао зелено светло за акцију, што, донекле, појашњава читаву причу, ипак, то не значи да Пекинг није имао сопствених планова за Кореју, којој је обећавао помоћ за уједињење још од почетка 1949. год. Стаљин је пребацио одговорност коначне одлуке на Кинезе, али су је они спремно прихватили, све у складу са сопственим плановима. Такође, корејске дивизије НОА, које су враћене у Кореју, биле су састављене од корејских грађана, али и од Корејаца који су били кинески грађани. Ове дивизије су попуниле мањак људства који је постојао у севернокорејској армији, што је био значајан допринос корејским напорима. Корелација Кореје и Тајвана упућује нас на претпоставку да је Мао, може бити, намеравао да искористи Кореју као могућност да одврати америчку пажњу од Тајвана и заврши уједињење целокупне кинеске територије. У случају рата, САД би пре интервенисале у Кореји него на Тајвану. Став аутора ових редова јесте да су и Мао и Стаљин имали политику двојног колосека према Кореји, користећи је у својим плановима као диверзију, али ће их жестиња америчког одговора и у Кореји и у Тајванском мореузу натерати да мењају у ходу своје циљеве и приоритете. Више о овоме у Јован Чавошки, *Кинеска интервенција у Кореји – стратешка прилика или наметнути конфликт?* у зборнику радова Филолошког факултета *Трагови: Тридесет година синологије 1974-2004*, Београд 2004, стр. 150-190.

докумената, који би нам приказали последњу фазу ратних припрема.

Поглавље које прати улазак Кине у Корејски рат, добро је документарно поткрепљено и омогућава нам да кроз кинеска, руска и америчка документа пратимо прве ратне месеце, као и интеракцију Москве и Пекинга око питања одашиљања кинеских трупа у Кореју.¹⁴ Аутор нам детаљно приказује дебату међу кинеским руководством у вези са реакцијама на америчку интервенцију у Кореји. Већ почетком јула, на Маову препоруку, Централна војна комисија је издала наређење да се формира Североисточна погранична армија, која би била спремна да, на Кимов позив, умаршира у Кореју. Овакве намере подржавао је и Стаљин, који је, како је аутор добро приметио, настојао да одврати америчку интервенцију од сопствених граница, али и да, истовремено, скине совјетски печат са севернокорејске акције. Распад севернокорејског фронта, после искрцавања трупа УН у Инчону септембра месеца, покренуо је узаврелу дебату у Пекингу. Аутор нам приказује кинески Политбиро у коме се јављају дисонантни тонови око учешћа у конфликту. Ипак, Мао је сматрао да се мора ући у рат, како због стабилизације унутрашње политичке ситуације, тако и због одржања спољнополитичког угледа земље и режима.¹⁵ Коначно,

после дугог одлагања, Кинески народни добровољци (*Zhongguo zhiyuanjun*), 19. октобра прешли су реку Јалу и ушли у Кореју.

У последњем поглављу аутор нам приказује ратне операције кинеских трупа током три наредне године, питање совјетске војне помоћи Кини, као и дејства совјетског ваздухопловства у Кореји, које је тамо, од јануара 1951. год., боравило тајно. Један од кључних проблема коме аутор посвећује пажњу јесте настојање Кинеза, али и Севернокорејца, да, после стабилизовања фронта на 38. паралели, јула 1951. године, поведу преговоре о примирју. Ипак, Стаљин то није одобравао, инсистирајући да се рат настави до победе, односно, да се кроз ратно садејство учврсти савез Москве и Пекинга, потврди совјетска доминација у Северној Кореји и ослабе америчке позиције у Азији. Тек ће Стаљинова смрт и одлазак Труманове администрације омогућити да се поведу

ском архиву, у коме обавештава Стаљина да је спреман да уђе у рат и другог, који је у руском архиву, у коме тврди да би улазак у рат имао озбиљне последице и да многи позивају на опрез. Први телеграм никада није послат у Москву, али нам цела прича казује да је Мао желео да постигне консензус око свог става и чвршће обавезе Стаљина на војну помоћ и ваздушну подршку. Слична игра између Маоа и Стаљина догодиће се између Џоу Енлаја и Стаљина, на састанку у Сочију, 9-10. октобра, током којег су Кинези покушали да услове свој улазак у рат совјетском ваздушном подршком, док је Стаљин настојао да подршку Кинезима услови њиховом војном помоћи Ким Ил Сунгу. Аутор приказа је у разговору са Шен Цихуа, јуна 2005. год. у Пекингу, дознао да се Мао плашио да га Совјети неће одлучно подржати из ваздуха и оставити га самог да се бори са Американцима, док је Стаљин, вероватно, страховао да би Кинези могли зауставити свој улазак у Кореју и оставити совјетско ваздухопловство да се прво суочи са Американцима. И кинески и совјетски потези морали су се координирано повлачити. (прим. аутора)

¹⁴ Једно од важних питања, везано за почетак рата, јесте да ли је Мао знао тачан датум почетка рата (25. јун). Шен Цихуа сматра да он није био упознат са тим, ослањајући се на сведочанство Ши Џеа. Ипак, Ши Џе у својим сећањима наводи разговор са Маом који не одговара ситуацији на почетку рата. Може се десити да је Ши Џе погрешно у датирању овог разговора (прим. аутора).

¹⁵ Тако је настала и дискрепанција између два Маоова телеграма од 2. октобра, једног у кине-

систематски преговори о примирју, које је закључено 28. јула 1953. године.

Шен Џихуа је овом књигом направио велики квалитативни скок у кинеској историографији, систематизујући резултате истраживања домаћих историчара и повезујући их са дотада недоступним изворима из руских архива. Књига је значајна, не само због настојања аутора да прикаже односе током овог рата, већ, пре свега, због труда да анализира корене плодотворне

сарадње два комунистичка цина током 50-их година, али и прве пукотине савеза, које ће, почетком 60-их, довести до вишедеценијске конфронтације између две земље. Због великог документарног блага које садржи ова књига и неких нових анализа већ познатих чињеница, она представља незаобилазну литературу у сваком даљем истраживању Корејског рата и совјетско-кинеских односа.

Јован Чавошки

**Олег Рудолфович Ајрапетов, *Генерали, либерали и предузетници: рад за фронт и за револуцију (1907-1917)*,
Удружење за друштвену историју, Београд, 2005., стр. 253**

Историја Русије побуђује интересовање светске академске јавности како због утицаја те велике земље у међународним односима тако и због њене повезаности са прошлошћу малих народа. Тај утицај нарочито је изражен у ери ратова, па отуда не чуди што радови са тематиком усмереном на проучавање војне историје Русије завређују пажњу и српских повесничара. Заслугом *Удружења за друштвену историју* из Београда пред стручном јавношћу и широм читалачком публиком појавио се баш један такав рад, то јест српски превод књиге *Генерали, либерали и предузетници: рад за фронт и револуцију (1907-1917)*, доцента на Историјском факултету Московског државног универзитета „М. Ј. Ломоносов”, Олега Рудолфовича Ајрапетова.

О. Р. Ајрапетов спада међу представнике средње генерације истраживача руске прошлости (рођен 1963. у градићу Ахтубинску, недалеко од Волгограда) који је тежиште свог стручног интересовања усмерио на историју Русије 19. и 20. века, са посебним акцентом на истраживање периода ратова и револуција почетком 20. века. Завршио је Историјски факултет Московског државног универзитета.

Кандидатску (магистарску, PhD.) дисертацију одбранио је 1994. године на Катедри Историје Русије 19. - почетка 20. века. Од 1992. године ради као асистент, а од 1997. као доцент на истој катедри. Тренутно је саветник у Управи за међународне и културне везе са страним земљама председника Руске Федерације.

Аутор је преко 70 научних радова међу којима се посебно истичу монографије: *Забывтая карьера «русскога Мольтке»*. *Генерал Николай Николаевич Обручев (1830-1904)*, Санкт Петербург 1998; *Генералы, либералы и предприниматели: работа на фронт и на революцию (1907 – 1917)*, Москва 2003; *Внешняя политика Российской империи 1801 – 1914 гг.*, Москва 2005. Главни је уредник часописа *Русский сборник* и *Россия и реформы*. Уредник је и два запажена зборника радова посвећена руској ратној прошлости: *Последняя война Императорской России*, Москва 2002; и *Русско – японская война 1904 – 1905: Взгляд через столетие*, Москва 2004. Нашој стручној јавности О. Р. Ајрапетов се представио кроз два рада објављена на српском језику у часописима *Годишњак за друштвену историју* (X, 1-3, 2003) и *Војноисторијски гласник* (1-2, 2004).

Рукопис који представљамо штампан је у брошираном повезу, ћирилицом у тиражу од 500 примерака, као прва књига новопокренуте едиције *Rossica*, Удружења за друштвену историју. Публикација садржи реч аутора уз српско издање, уводне напомене, једанаест поглавља, као и скицу за биографију писца. Рад у својој основи третира војноекономску тематику. У његовој жижи јесу проблеми сарадње Главне артиљеријске управе (ГАУ), Централног војно-индустријског комитета (ЦВИК) који је био под утицајем либералне опозиције, и Главног штаба Врховног команданта оружаних снага. Рад ових институција утицао је на припрему Русије за Први светски рат, као и рад њене војне привреде. Посматра се и улога поменутих институција у процесима који су довели до фебруарске

револуције 1917. године. Мишљења смо да је ову студију најбоље сагледати кроз три садржинско-тематске целине.

Прва од њих (стр. 13 – 37) разматра узроке који су негативно утицали на припрему Руске империје за Први светски рат у периоду од 1907. до 1914. године. То су, према аутору, револуција 1905-1907, која је довела је до разарања државних финансија и дезорганизације у руковођењу оружаним снагама, и пораст значаја улоге Државне Думе. Чланови Думе су разматрали буџете Војног министарства и Министарства морнарице полазећи од унутрашњеполитичких побуда, у зависности од тога која личност се налазила на челу кога од поменута два министарства, а не од каквоће понуђених програма. Томе треба додати и чињеницу да се у Министарству војном и Главној управи генералштаба дуго није ни размишљало о мобилизацији индустрије за ратне потребе док су резерве спреме за рат планиране на нереално ниском нивоу. Све је то утицало на то да је, кад је на крају, са приближавањем рата Министарство војно тражило инвестирање у нове војне фабрике или замашну реконструкцију старих, Министарство финансија престало да издваја средства и за постојећа војна предузећа, будући да је војска већ достигла резерве која је сама планирала. Аутор наводи да је проблем Руске војне индустрије био још и у томе, што је она радила само на махове и то углавном у току рата. О. Р. Ајрапетов значајно место посвећује и проблемима са домаћим индустријским картелима и монополима који су са значајним повећањем државних набавки неоправдано подизали цене и снижавали квалитет испоручене робе.

Предлози Главне артиљеријске управе за проширењем повлашћених набавки метала и сировина у иностранству и оптимизацијом државног сектора економије, осујећени су, а услед снажног притиска картела на владу укинута су и административне мере уперене против неодговорног приватног капитала. Све то је утицало да једини излаз Министарства војног за превазилажење кризе у наоружању буду набавке од страних произвођача.

У другој, најобимнијој целини овог рада (стр. 39 – 197) аутор указује на узроке лошег учинка руских оружаних снага у ратним операцијама 1914-1916. Део ове целине посвећен је проблемима који су оптерећивали односе Руског царства са савезницима, а који су били од директног утицаја на рад руског војног механизма. Као једану од отежавајућих околности, аутор наводи невоље у вези са коришћењем руских државних средстава депонованих у иностранству за набавке наоружања. Како се око 80% тих средстава налазило у Француској, која је увела мораторијум на коришћење банковних средстава, руска влада није могла да слободно располаже својом активом. Пошто су главне набавке биле у Енглеској и САД, она је морала да прихвати услове савезника о плаћању војних поруцбина златом, тако да је од руских златних резерви од око 1.7 милијарди рубаља, 640 милиона отишло Енглезима. Истичу се и проблеми са транспортом оружја са Запада до Русије, због недовољне тонаже руске и заузетости савезничких флота на другим странама, као и мали проценат реализације уговорених испорука од свега 6-7%. Аутор указује да се као резултат набавки на разним странама у наоружању руске армије налазило 10

врста пушака, што је изазвало проблем са снабдевањем одговарајућом муницијом, са којим су, руку на срце, руске власти излазиле на крај. О. Р. Ајрапетов скреће пажњу на чињеницу да је савезништво са Французима имало значајан утицај на руску стратегију, па се руска Врховна команда у својим одлукама руководила не толико приликама на фронту, колико заједничком коришћу, што је доводило до тога да се руски фронт претварао у другоразредно ратиште. Она се држала уверења да нема тих људских губитака које Русија не може да поднесе. Чињеница да 350.000 руских војника и официра, уз подршку готово 1.000 артиљеријских оруђа нису могли да пробију немачки фронт у марту 1916. (Нарочка операција) уз огромне губитке, показала је фаталност тог становишта и утицала на будућу пасивност Северног и Западног фронта и нерасположеност њихових команди да крену у напад све дотле док норма резерви граната не достигне параметре усвојене у савезничким армијама.

У највећем делу ове целине акценат је ипак стављен на унутрашње сукобе. Реч је о политичким неслагањима императора, владе, Думе и политичких партија, у које су били увучени и Армија, Врховна команда и Главни штаб. Апострофира се сукоб око надлежности министра војног Сухомлинова и врховног команданта, великог кнеза Николаја Николајевича, који је армијску позадину у ширем значењу те речи настојао да потчини себи, као и улога новооформљених војноиндустријских комитета, блиских либералима, који су у тој борби били на страни великог кнеза. Аутор разоткрива Централни војно - индустријски комитет као легални параван либерала за

стварање револуционог центра чији је циљ био обрађивање армије и друштва у жељеном политичком правцу. Војно-индустријски комитети су, у складу са наведеним циљем, оснивани чак и тамо где није било не само војне, већ ни било какве друге индустрије. О. Р. Ајрапетов показује да су министар војни Поливанов и либерали били повезани са ЦВИК-ом, који је као неофицијална организација користио искучиво владина средства, док су његови непријатељи тврдили да је све то само један огроман заклон за људе који желе да избегну служење на фронту. Они су били и главни противници и критичари новог министра Шувајева који је важио за доброг организатора и готово искоренио корупцију.

Истичући везе приватног капитала и политике, аутор указује да су приватне фабрике повезане са ЦВИК-ом, нарочито оне из области металургије надувале цене, тако да су се та прекомерна плаћања претворила у пљачку државне касе. Око Главне артиљеријске управе мотао се велики број шпекуланата, на основу препорука неког од чланова Думе, а скандали који су често пратили добијање екстрапрофита представљали су значајан допринос пропаганди социјалиста. Савет конгреса металопрерађивачке индустрије је одлучно протествовао против ширења државних фабрика у Русији, сматрајући их неефикасним, иако су њихови производи били и до 40% јефтинији. *Случај Путиловљевог завода* указује на неефикасност одбрамбене индустрије и када је била под државном контролом, иако је производња значајно повећана. Анализа узрока неизвршавања испорука указује да висок проценат њих спада у надлежност Војноиндустријског коми-

тета који је у исто време убирао 1% од вредности свих поруцбина које су ишле преко њега (без обзира да ли су испоручене), и који је, пошто је био заинтересован за повећање тарифа, подизао цене. Стим у вези, аутор говори и о делатности Земског и Градског савеза који су - 10. јула 1915 спојени у јединствену организацију – Земгор, и њиховој улози у снабдевању војске. О. Р. Ајрапетов закључује да су се либералне организације, иако директно одговорне за лоше снабдевање армије, трудиле и у томе успеваале, да потхрањују оправдано незадовољство и неповерење у самој армији, које је најпре било усмерено према савезницима а касније према цару и његовој свити, покушавајући да тај талас упрегну у своја кола. ЦВИК је тако постао главно упориште за супротстављање влади.

У војно-индустријске комитете су ушли и представници радника, већином мењшевици и есери (социјал-револуционари) што је давало могућност контроле над радничким покретом. Аутор прати рад радничке групе ЦВИК чији је главни задатак требало да буде регулисање сукоба узмеђу радника и послодаваца у фабрикама. Истиче се да је у тој области учинак групе био миноран али је она послужила као нуклеус за стварање сверуске радничке организације која би тако била под контролом либерала и која је могла да парира владиним мерама регрутовања радника и њиховог враћања у фабрике у својству војних обвезника и да их минира организујући штрајкове на које војни обвезници нису имали право. Тако је ова иначе добра идеја, погодна за развој војне индустрије у ратним условима која је захтевала јефтину

квалификовану и дисциплиновану радну снагу доведена у питање.

Како су Москва и Петроград били далеко од фронта, њих тамошња дешавања нису много дотицала из чега се да извести чињеница да армија и позадина нису живеље јединственим животом. Аутор закључује да су, са друге стране интриге из позадине, које су се преносиле на фронт, како преко новопридошлих резервиста, тако и путем писама, утицале на недостатак ратног елана и свести о циљевима рата код руског војника, што је све слабило његову веру у победу.

Последња целина (197 - 252) од три поглавља сконцентрисана је на главне чиниоце који су се поклопили и по-годовали избијању револуцији. Аутор као пет главних центара опозиције идентификује: Државну Думу на челу са М. В. Родзјанком, Земски савез на челу са кнезом Г. Ј. Љвовом, Савез градова на челу са М. В. Челноковом, Војно-индустријски комитет на челу са А. И. Гучковом и Главни штаб на челу са М. В. Алексејевом, и бави се њиховим интригама против иначе успешног, али политички невештог министра војног Шувајева, који је први успео да обезбеди снабдевање гранатама, чак веће од потребног, и спречи подржавање радничких штрајкова, и њихове превратничке активности. Он апострофира хапшење чланова радничке групе ЦВИК као повод да комитет постане револуционарна организација. У овој целини се расветљава и улога генерала М. В. Алексејева, оснивача Добровољачке армије и Белог покрета на југу Русије, у антимонархистичкој завери. Аутор закључује да је почетком 1917. на том фону постигнут споразум између врха армије и врхова либералне

опозиције. Он апострофира чињеницу да су савезници (Французи и Енглези) били склони да прихвате револуционарни преврат под вођством либерала и армијског врха да би се појачали ратни напори и ангажман Русије, чиме су се све коцкице, потребне за успешно свргавање монархије склопиле и фебруарска револуција могла да почне.

О. Р. Ајрапетов често у свом раду користи паралеле између руске и стварности других земаља, када су сличне појаве у питању. Тако говорећи о повезаности једне групе официра, заговорника реформи са страначком политиком оличеном у Думи, наводи паралелна искуства са реформистима у Турској и Француској, чије је деловање, услед чистки спроведених у официрском кору имало негативне последице на борбену готовост армија тих земаља.

На крају се да закључити како аутор, посматрајући наведене догађаје са чисто војничког становишта, оцењује негативно улогу либерала и њихових институција које су биле заогрнуте плаштом патриотизма, у раду руског војничког механизма у Првом светском рату, апострофирајући сујету, парцијалне политичке интересе и похлепу, као вредности које су тријунфовале над интересима одбране. Ова књига најбоље показује колико научно утемељена презентација прошлости и поуке које она нуди могу бити од значаја и приликом промишљања савремених збивања, нарочито у временима моралне и сваке друге кризе једног друштва и растакања његових институција. Због свега наведеног, мишљења смо да би представљени рукопис требао да заслужи и пажњу многих доносилаца политичких одлука које су од утицаја на

реформу оружаних снага у друштвима захваћеним кризом.

Аутор се у раду користио грађом из Архива Војноисторијског музеја артиљерије, инжињеријских и јединица везе (Санкт Петербург), Руског Државног Архива Војнопоморске флоте, Рукописним одељењем Руске Државне библиотеке, као и фондом Николе Аранђеловића из Архива Србије, у коме је похрањена и заоставштина генерала В. Ј. Борисова. Од објављене грађе, у раду је, поред осталог, коришћена *Преписка Николаја и Александре Романов, 1914-1917*, (Москва-Петровград 1923), Дневник б. Великог Кнеза Андреја Владимировича 1915, (Лењинград-Москва 1925), Дневник Николаја II, Абдикација Николаја II, Успомене очевидаца, документа, (Лењинград 1927) и тд. Аутор се такође вешто користи и мемоарском литературом која нарочитог значаја има приликом реконструкције психолошких профила личности од утицаја на политичка дешавања, што је, по нашем скромном суду аутор довео до савршенства. Само ћемо делимично споменути мемоаре либералних првака, председника државне Думе А. И. Гучкова (Москва 1993), и М. В. Родзјанка (Лењинград 1929), минисатра војних А. А. Поливанова (Москва 1924), В. А. Сухомлинова (Берлин 1924), итд. Поред тога ту су и мемоари и ратни списи многих генерала и адмирала (Н. Н. Головин, А. И. Деникин, Ј. Н. Данилов, А. А. Брусилев, В. Н. фон Дрејер, В. М. Драгомиров. . .). За нашег читаоца од интереса могу бити и мемоари адмирала А. Д. Бубнова (Њујорк 1955), који је као емигрант, између два светска рата живео у Југославији и био професор поморске академије у Дубровнику, као

и успомене В. Н. Војејкова, *С Царем и без Цара*, чији се превод недавно (2004) појавио на српском језику. Оба поменута дела обилато су коришћена у књизи О. Р. Ајрапетова. Аутор користи и мемоарску литературу из пера великих страних државника и војсковођа онога доба (Д. Лојд-Џорџ, Е. Поенкаре, Е. Лудендорф, А. Тирпиц, Е. Фалкенхајм, П. Хинденбург, Ж. Жофр. . .) што само говори о ширини приступа без којег се, узгред буди речено, историја једне велике државе не може ни сагледати.

Књига О. Р. Ајрапетова подсећа нас на то, да је савремена војна историографија у свету далеко одмакла од тога да се задовољи само описом битака. Та историјска дисциплина данас, ради разумевања узрочно-последичних односа анализира армију и са војносоциолошког и психолошког аспекта. Војна историографија такође са привредног, друштвеног и политичко историјског становишта претреса токове ратних догађања тражећи њихове узроке у мирнодопском времену које им је непосредно претходило. На овај начин добијена слика прошлости попут коцкица мозаика почиње да израђа на површину указујући чињенично и логично на узрочно-последичне везе које дају приближно најпотпунију реконструкцију прошлих догађања, отклањају сваку мистификацију, теоретисање завере и фантазмагоричне конструкције и продиру до дубоке спознаје сопствене материје. Како књига О. Р. Ајрапетова задовољава све наведене елементе, топло је препоручујемо савременом читаоцу. Ова књига нарочито је добро дошла да донекле надомести методолошке празнине које су на жалост доминантне (част изузецима) у схватању војне

историје код нас, где се као њен кључни задатак још увек сматра реконструкција битака без удубљивања у ширу позадину. Рукопис О. Р. Ајрапетова, као заразан пример на најбољи начин указује којим

се путем и код нас треба кретати у проучавању ратне прошлости.

Далибор Денда

АНТИФАШИЗАМ И ДЕМОКРАТИЈА

Антифашистички рат у Југославији и савременост, зборник, Београд 2006., издавач Друштво за истину о антифашистичкој борби у Југославији, стр. 448.

У Београду је одржан симпозијум 26-28 новембра 2003. године – Антифашистички рат у Југославији и савременост а у организацији Друштва за истину о антифашистичкој борби у Југославији. Следио је истоимени зборник саопштења и дискусија бројних аутора учесника скупа са тла бивше СФРЈ. Захваћен је читав сложен проблем рата и антифашистичке борбе са савременим рефлексјама на та збивања. Кроз низ прилога, додуше неједнаке вредности, дат је мозаик великог броја кључних догађаја и појава из времена II светског рата и потоњег историјског трајања са комплексним збивањима и размирицама, те ретроградним појавама у последњој деценији XX-ог, иначе најбурнијег столећа у светској историји. Упркос многим предвиђањима еуфорија регресивних тенденција не јењава ни у овим, првим годинама текућег века. Тиме је читава ова материја веома актуелна и у данашњем времену са тешко сагледивим правцима даљег развоја нашег друштва.

У једном уводном излагању Љуба Бабић је насловио и изразио – И после 60 година поруке АВНОЈ-а су актуелне за читав свет. Бранко Мамула указује на Хисторијски карактер НОР у Југославији 1941-1945. и његове универзалне вредности. Андра Габелић третира НОР као израз прогресивних светских друштвених процеса. На нестереотипан начин се презентира политичка и војна стратегија (Јова Нинковић), па карактеристике југословенског ратишта, ”учесници, настанак, развој и специфичности” (Младенко Цолић), те узајамна повезаност југословенских народа у заједничкој антифашистичкој борби (Конрад Колшек). Радоје Пајовић у збивањима НОР-а сагледава реафирмацију црногорске државности, а о утврђивању статуса БиХ и њеној афирмацији као федералне државе пишу Сафет Банцковић и Раде Вукосав. Изражене су извесне различите концепције о збивањима НОР-а и послератних историјских токова. Мухарем Кресо

тврди да извесни проблеми нису разрешени а сви идеали НОП-а нису остварени. Он сматра да југословенска федерација треба да има девет чланица, закључно са Војводином, Косовом и Санџаком. Ставови Венцеслава Глишића да је Србија недовољно изграђена авнојевским одлукама изазвали су критику појединих историчара (М. Марковић, Д. Петровић). Било је и нешто непотребних текстова (Вукашин Стамболић: За прецизније дефиниције о људима и нацијама).

Велики део прилога је посвећен реafirмисању квалитета НОБ-а кроз критику мноштва медијских иступа нарочито изражених последњих година, којима се обезвређују све вредности достигнућа те борбе. Аутори се позивају на релевантне изворе и литературу доказујући да се позитивни ефекти антифашистичког рата не могу негирати. Карактеристично је да се ретроградне оцене тог рата, покрета отпора у земљи појављују само на тлу Југославије поготову Србије, док јавно мњење читавог света респектује покрет југословенских народа против окупатора. При томе се уочавају извесне каузалне везе збивања антифашистичког рата са појавама у потоњем дугом мирнодопском периоду, а поготову после крупног друштвено-политичког прелома 1990. године. Јова Радовановић аргументовано осуђује – Кривотворење народноослободилачке борбе, Богдан Осолник истиче да је негирање међународног признања НОБ-а и нове Југославије не само бесмислено него и штетно, а Бранко Латас износи нека данашња тумачења квислинштва и колаборације. Марко Врхунец тврди да су “вредности НОБ-а у темељима савремене цивилизације“, а Новак

Андјелић у тексту Антифашистичка НОБ и етничка глобализација констатује – „Били су то светли, звездани тренуци човечанства и народа Југославије“. Интересантна је мисао Златка Рендулића изражена у наслову прилога “Измишљотине са предумишљајем – предворје злочина“. Говорећи о “кампањи искривљавања историјских чињеница о улози АВНОЈ-а и целог НОР-а“ наводи карактеристичне примере. Један се тиче Смиље Аврамов професора Универзитета која је на скупу историчара, те чланова САНУ изнела неистину да је Тито посетио Ватикан и разговарао са Папом. “Као бивши агент Коминтерне” Тито је реферисао о спроводјењу геноцида над Србима у Хрватској „договореног између Ватикана и Коминтерне а уз пристанак масона“. Аутор је био у прилици да упозна поверљиве податке државних органа и сазна да Тито уопште није посетио Папу. Рендулић при том каже да је веома разочаран јер нико од историчара и из друштвених наука није реаговао на излагање Смиље Аврамов, које је произвољно и апсурдно.

Потеже се питање “административних” односно авнојских граница толико критикованих у националистичкој еуфорији. У овом делу се тврди да је Устав СФРЈ из 1974. са изнетим концептом федерације - чинилац очувања а не разбијања Југославије (Мијат Шуковић). Основно полазишта националиста са којима се кренуло у рат почетком 90-тих година су овим делом девалвирана до негације такве аргументације. Истицање тезе о административним границама, уз истовремену тврдњу о угрожености Срба и то у свим Републикама и Покрајинама изван уже Србије, те уз

принцип да сви Срби треба да живе у једној држави доказује ирационалност и неоправданост захтева политичког србијанског врха за проширењем српских граница. Према попису из 1991. године у Србији је живело 3.360.000 несрба, а у другим Републикама 2.100.000 Срба. Аутохтоних у БиХ и Хрватској али некомпактних, великим делом у расејању, те у прилично неразвијеним подручјима која је тешко повезати.

Општа је осуда рата који се морао избећи. Рат је вођен од јужне Србије до линије Карлобаг - Вировитица, дакле само на тлу Југославије. Нигде у Европи није било ратовања упркос крупним променама што тешко оптужује оне снаге које су почеле рат.

Ово замашно дело је пре свега апотеоза НОР-а и антифашистичког рата чије су вредности од далекосежног значаја. Ремећење тих вредности и авнојске композиције доводи до тешких последица. До иначе велике друштвене кризе која још увек траје. У том смислу књига-зборник доноси извесне поруке, прагматичне природе у овом бурном времену. Као да се понавља време на почетку истог XX века када се Балкан „афирмисао“ као – „буре барута“.

др Драгољуб Петровић

In memoriam

**Пуковник у пензији
др Борислав И. Ратковић
(Стари Бар, 29. јуни 1925 – 31. август 2006)**

Старобарски столарски радник Илија и његова супруга Неда изродили су седморо деце – петорицу синова и две кћерке. Борислав је био најстарије дете.

Основну школу и полугимназију Борислав је завршио у Бару, Трговачку академију 1943. у Подгорици. Борац добровољац у Ловћенском народноослободилачком партизанском одреду постао је 1. априла 1944. У његовом саставу учествовао је у борбама за ослобођење дела Црне Горе и њеног приморја. Убрзо је постао омладински руководиолац батаљона.

Обављање мирнодопских војних дужности и остваривање личних жеља и склоности из области система друштвених наука захтевали су од младог официра Борислава Ратковића напорно даље школовање, углавном уз редовне радне обавезе. У тим настојањима успешно је завршио: правни курс (1950/51), Командно-штабни течај X класе Пешадијске официрске школе (1954), Филозофско-историјски факултет, група историја (1963) и XVIII класу Више војне академије Копнене војске (1966). Научни степен доктора историјских наука стекао је на свом матичном факултету (1974), а у звање научног саветника изабран је у Војноисторијском институту Војске Југославије (1995). Такво војно и опште образовање омогућило му је да буде успешан политички комесар Омладинског батаљона Пете армије, инструктор и начелник политичког одсека у бригади, војни тужилац 2. пешадијске пролетерске дивизије, историчар у 2. одсеку 2. одељења (историја националних ратова до НОР-а) Историјског института ЈНА, уредник у Редакцијском одељењу НОР-а и националне историје у Редакцији Војне енциклопедије (РВЕ), главни уредник за националну историју и географију у РВЕ, главни и одговорни уредник Редакције енциклопедијских издања у Војноиздавачком заводу и др.

Борислав Ратковић је постао потпоручник 1. априла 1945, мајор 26. априла 1950, пуковник 22. децембра 1970. Члан КПЈ је био од 3. октобра 1944. Био је

одликован са девет ратних и мирнодопских одликовања. Службовао је у Пећи, Косовској Митровици, Скопљу, Приштини, Куманову, Нишу, Сарајеву и Београду. Активна војна служба престала му је 31. децембра 1981. на основу Наредбе савезног секретара за народну одбрану број 15-11 од 15. априла 1981.

Пуковник др Ратковић оставио је видног трага у историографији Србије и Црне Горе из периода њихових ослободилачких ратова од 1912. до 1918. године. Његови најзначајнији радови објављени су у времену када је посебно истина о Србији била тенденциозно потискивана а неретко и фалсификована. Наводим неке од њих: *Први балкански рат 1912-1913* (књига 1, Београд, 1959, коаутор; књига 2, Београд, 1975), *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912-1913* (Београд, 1972, 1975), *Први светски рат I – Србија и Црна Гора* (Цетиње, 1976), *Први светски рат II – Општа историја* (Цетиње, 1976, коаутор), *Ослобођење Косова и Метохије 1912* (Београд, 1998), *Знамените битке и бојеви* (Београд, 1998), *Српска војска у великим биткама код Прилепа и Битоља* (у штампи). Аутор је бројних чланака у стручним часописима и већег броја одредница у нашим енциклопедијама.

Имао сам част и задовољство да ми први учитељ у савладавању занимљивог уредничког заната енциклопедијских издања буде зналац, диван човек и старешина пуковник др Ратковић. Из тог периода посебно истичем готово раритетну особину карактера коју су само појединци поседовали: његов сарадник, после стручног реферисања и разговора с њиме, могао је из његове канцеларије да изиђе и евентуално заруменелих образа, али никада као увређен или понижен човек, као човек повређеног достојанства.

Такав др Ратковић у свом приватном животу имао је две велике љубави: прва, према породици – супрузи Надежди (која је за њега била Нада), кћерки јединици Славици (такође доктор историјских наука), унуци Тијани, дипл. психологу и праунуку Андрији; друга, родитељско огњиште у Старом Бару, коме је у мислима и физички стално хрлио. Ту је, у вољеном завичају, заувек и склопио своје уморне очи. Желим да верујем да га је тиме наградио неки свемоћни васељенски створитељ, што је Борислав и заслужио.

После двадесет девет година узајамног уважавања, поштовања и нарочитог начина пријатељевања, с тугом се опраштам од покојног пуковника др Борислава Ратковића.

Вечна му слава и хвала!

Београд, 20. октобар 2006.

Ваздухопловнотехнички пуковник у пензији

Боривоје Ђ. Поповић

Упутство за предају рукописа:

Часопис **Војноисторијски гласник** објављује текстове на српском уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текстове на свом матерњем језику и у том случају они ће бити преведени и објављени на српском. Сви текстови морају бити праћени абстрактом који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду већи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), осам за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у неком од програма MS Word, ћириличним писмом, и снимљени у формату MS Word документа. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама и резимеима величина слова је 10 уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и уз дискету. Рецензије су анонимне. Прилоге слати на адресу:

Институт за стратегијска истраживања
Одељење за војну историју
Незнаног јунака 38
11000 Београд

Упутства за писање напомена и библиографија:

Име и презиме аутора: курент (обична слова)
Наслов чланка или прилога: курент под наводноцима
Наслов књиге: *курзив*
Назив часописа: *курзив*
Исто: *курзив*
н.д.: *курзив*

Цитирање књиге:

Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд 1994, стр. 121.

Цитирање чланка у часописима:

Миле Вјелажас, “Војска Краљевине Југославије 1918-1941”, *Војноисторијски гласник*, 1-2/1993, Београд 1993, стр.115

Исто. стр. 114

Цитирање прилога у књигама или зборницима:

Мр Мира Радојевић, “Избегличка влада Краљевине Југославије и Југословенска државна идеја”, *Други свјетски рат – 50 година касније, 1, Југославија – окупација и антифашистички отпор*, Научни скуп, (ур.Владо Стругар), Подгорица 1997, стр. 215-226.

Цитирање штампе:

А. Марић, “О тенковима”, *Ратник*, I-III, Београд 1921, стр.98

Службени војни лист (даље *СВЛ*), 24.04.1881, бр. 17, стр.359-360

Цитирање архивских фондова:

Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), Пописник 17 (даље: П-17), Кутија 45 (даље: К- 45), Фасцикла 1 (даље: Ф-1), Регистарски број 1/1 (даље: р.б. 1/1)

Архив Југославије (даље: АЈ), Емигрантска влада (даље: ЕВ), 103-61-281,

Дипломатски архив Министарства иностраних послова (даље: ДАМИП), Политичка архива (даље: ПА), стр.пов,1950, Ф-6, 1469

Цитирање из енциклопедија:

“Оружане снаге”, *Vojna enciklopedija*, 6, Београд 1973, стр. 448

Цитирање са World Wide Web:

Милковски А.И, “Автомобилне подвозке по опыту Западног фронта Империјалистическе војне 1914 – 1918 гг “, издание академије ВАММ, 1934. http://militera.lib.ru/h/milkovsky_ai/title.html, (11th of June 2007)

ПРЕВОДИЛАЦ

Гордана Кубура

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/99
93/99

ВОЈНО-историјски гласник = Military History
Review / одговорни уредник Милан Терзић. -
Год. 1, бр. 1 (1950) - . - Београд : Институт за
стратегијска истраживања. Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије, 1950 -
(Београд : Студио МС). - 24 cm

Полугодишње. - Наслов: Војноисторијски гласник
(од бр. 1/2/1964.)

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 400 примерака

Штампа: *Студио МС*, Београд, тел: 011/35-123989, e-mail: studioms@ptt.yu

